

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ВИДАЄТЬСЯ З 1947 р.

№ 3 (291) 2014

Архіви України

3 • 2014

ТРАВЕНЬ – ЧЕРВЕНЬ

З М І С Т

До 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка

<i>Бентя Ю. В.</i> Музична Шевченкіана в особових фондах українських композиторів (з архівних зібрань ЦДАМЛМ України)	5
<i>Горяева Т. М., Злобина Г. Р.</i> Документи Т. Г. Шевченко в РГАЛИ	29
<i>Гумен Ю. Є., Сулима О. Я.</i> Шевченкіана у документах та матеріалах Державного архіву Тернопільської області	42
<i>Лаєвський С. Л.</i> Чернігівські дороги Кобзаря. Шевченківська тематика у діяльності Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського	53
<i>Павлова О. Ф.</i> Роль Т. Г. Шевченка у розвитку творчої особистості І. С. Нечуя-Левицького	57

Статті та повідомлення

<i>Бодня О. Л.</i> Відображення доби Ярослава Мудрого в давньоруських літописах	71
<i>Гінзбург О. П.</i> Процеси становлення багатопартійної системи в Україні в документах ЦК КПУ (на прикладі Народного Руху України за перебудову)	83

Огляди джерел та документальні нариси

<i>Барабаш Т. М.</i> Письмо і писарі листів Богдана Хмельницького до магістрату Львова 1655 року	90
<i>Водотика Т. С., Іваницький І. В.</i> Слідча справа Лонгіна Цегельського: джерелознавча характеристика та інформаційний потенціал	104
<i>Гаращук Т. С.</i> Джерела з історії дворянських депутатських зібрань України (кінця XVIII – початку XX ст.)	112
<i>Гула В. Д.</i> Евакуаційні процеси на теренах УРСР у 1941 р.: радянська історіографія	121
<i>Гула Р. В., Шурко О. М.</i> Особливості державно-церковних відносин у 1918–1929 роках	130
<i>Завальнюк К. В.</i> Документи Державного архіву Вінницької області про В. Б. Антоновича (1834–1908 рр.)	138
<i>Іванюк І. А.</i> Регламентация діяльності монастирського бібліотекаря в Києві у XIX столітті	143
<i>Карпінчук Г. В.</i> “Прожив життя мученика за Україну...”	151
<i>Касян Л. Г.</i> Аудіовізуальні документи як джерело вивчення історії українського театру XX століття	158
<i>Ліщук С. В.</i> Волинська духовна семінарія у 1796–1825 рр.	170
<i>Магурчак А. М.</i> Андрій Жук у документах і матеріалах фондів ЦДАВО України	180

<i>Ніколаєва Т. О.</i> Театральна та кінематографічна діяльність Ігоря Біра (1920–1930-і рр.)	191
<i>Хромов А. В.</i> Станіслав Василевський – одеський поліцмейстер (1824–1831 рр.), наказний отаман Дунайського козацького війська (1836–1846 рр.)	200

Публікація архівних документів

<i>Москальов Д. В.</i> Із щоденника київського історика Максима Берлінського	205
<i>Пономарьов О. М.</i> “Сказка” запорозького розвідника часів Семирічної війни (до кримсько-пруських відносин 1762 року)	251

Інформація і рецензії

<i>Веденєєв Д. В.</i> Манівцями історії секретних служб	258
<i>Шепелюк В. М.</i> Літературно-мистецьке свято в Плютах з нагоди 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка і Міжнародного дня музеїв	262
<i>Купрунець Т. Я.</i> XIV Міжнародна конференція архівів країн Центральної та Східної Європи “Комплектування архівів у цифровому світі XXI сторіччя”	268

Ювілеї

Життєві сходинки Ніни Киструської	273
---	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Віктор ВОРОНІН, Руслан ГУЛА, Наталія МАКОВСЬКА,
 Володимир МЕЛЬНИЧЕНКО (Російська Федерація),
 Сергій МИРОНЕНКО (Російська Федерація), Ольга МУЗИЧУК,
 Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Руслан ПИРИГ, Валентина ПІСКУН,
 Юлія ПРИЛЕПШЕВА, Світлана СЕЛБЧЕНКОВА,
 Валерій СОЛДАТЕНКО, Дмитро ТАБАЧНИК,
 Ніна ТОПШКО, Ярослав ФЕДОРУК,
 Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ, Микола ЦЕРБАК

СПІВЗАСНОВНИКИ:

Державна архівна служба України
 Український інститут національної пам'яті
 Інститут української археографії та джерелознавства
 ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України
 Державний центр збереження документів НАФ

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій та не несе відповідальності за достовірність наведених ними даних.

“Архіви України” on-line: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>
http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

- © Державна архівна служба України, 2014
- © Український інститут національної пам'яті, 2014
- © Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2014
- © Державний центр збереження документів НАФ, 2014

CONTENTS

To the 200-Anniversary of the Date of Birth of Taras Shevchenko

<i>Bentya Y. V.</i> The Music Taras Shevchenko's Documents in the Personal Fonds of Ukrainian Composers (on the Archival Collections of the Central State Archives Museum of the Literature and Arts of Ukraine)	5
<i>Horyaeva T. M., Zlobina H. R.</i> The Documents of T.H. Shevchenko in the Russian State Archive of Literature and Arts	29
<i>Humen Y. E., Sulyma O. Y.</i> The Taras Shevchenko's Documents in the Materials of the State Archives of Ternopil Region	42
<i>Layevskiy S. L.</i> The Kobzar's Chernihiv roads. Shevchenko theme in the Activity of the Chernihiv Historical Museum named after V. V. Tarnovskyi	53
<i>Pavlova O. F.</i> The T.H. Shevchenko's Role in the Evolution of Oeuvre of I. S. Nechuy-Levytskyi	57

Articles and Notices

<i>Bodnya O. L.</i> The Reflection of the Age of Yaroslav the Wise in the Old Rus Chronicle	71
<i>Hinsburh O. P.</i> The Reflection of the Processes of the Establishment of Multy-party System in Ukraine in the Documents of Central Committee of Communist Party of Ukraine (on the Experience of the People's Movement for the Reconstruction)	83

Sources Reviews and Documentary Essays

<i>Barabash T. M.</i> The Writing and Writers of the Letters of Bohdan Khmelnytsky Addressed to the Magistrate of Lviv in 1655	90
<i>Vodotyka T. S., Ivanytskyi I. V.</i> The Investigation Case of Longin Tsegelskyi: the Source Characteristics and Informational Potential	104
<i>Haratschuk T.</i> The Sources on the History of the Aristocratic Parliamentary Assembly of Ukraine (the End of 18 – Beginning of 20 Century)	112
<i>Hula V. D.</i> The Evacuation Processes in the Ukrainian SSR in 1941: the Soviet Historiography	121
<i>Hula R. V., Tschurko O. M.</i> The Peculiarities of the State and Church Relationship between the Soviet Power and the Orthodox Church in 1918–1929 years	130
<i>Zavalnyuk K. V.</i> The Documents of the State Archives of Vinnytsya Region about V. B. Antonovych (1834–1908)	138
<i>Ivanyuk I. A.</i> The Regulations of the Activity of Monastery Librarian in Kyiv in 19 Century	143
<i>Karpinchuk H. V.</i> "Spent Life as the Martyr for Ukraine..."	151
<i>Kasyan L. H.</i> The Audio and Visual Documents as the Source of Study of History of Ukrainian Theatre of 20 Century	158
<i>Litschuk S. V.</i> The Sources of Study of History of Volyn Theological Seminary	170
<i>Mahurchak A. M.</i> Andriy Zhuk in the Documents and Materials of the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine	180
<i>Nikolayeva T. O.</i> The Theatre and Cinema Activity of Ihor Bir (1920–1930)	191
<i>Khromov A. V.</i> Stanislav Vasylevskyi – the Odessa Chief of Police (1824–1831), the Appoint Ataman of the Danube Cossack Host	200

Publication of archival records

<i>Moskalyov D. V.</i> From the Diary of Kyiv Historian Maksym Berlynskyi	205
<i>Ponomarev O. M.</i> “Skazka” (the Tale) of Zaporizhzhya Agent of the Times of Seven Years’ War (to the Crimean-Prussian Relations in 1762)	251

International Relations

<i>Vedenev D. V.</i> The Roundabout Roads of the History of Secret Services	258
<i>Shepelyuk V. M.</i> Hello, “Spring in Plyuty!” The Literary and Artistic Event in the Frame of Celebrating of 200 Anniversary of the Date of Birth of Taras Shevchenko and the International Museum Day	262
<i>Kuprunets T. Y.</i> 14 International Conference on Archives of the States of Central and Eastern Europe “Acquisition of Archives in the Digital World of 21 Century”	268

Anniversaries

The Life Milestones of Nina Kystruska	273
---	-----

ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УДК 930.253:[82+78.071.1](477)

Ю. В. БЕНТЯ*

МУЗИЧНА ШЕВЧЕНКІАНА В ОСОБОВИХ ФОНДАХ УКРАЇНСЬКИХ КОМПОЗИТОРІВ (з архівних зібрань ЦДАМЛМ України)

Проаналізовано нотні рукописи творів на тексти Т. Г. Шевченка з особових фондів українських композиторів 2-ї половини XIX–XX століть, що зберігаються у ЦДАМЛМ України. Розглянуто камерно-інструментальні, камерно-вокальні, симфонічні, вокально-симфонічні композиції, опери, балети, музику до драматичних вистав та кінофільмів, а також ряд творів, присвячених пам'яті Т. Г. Шевченка.

Ключові слова: особовий фонд; нотний рукопис; композитор; Тарас Шевченко; ЦДАМЛМ України.

Від самого заснування у 1966 році Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України одним із пріоритетних завдань ставив комплектування особових фондів українських композиторів – безцінних документальних джерел з історії вітчизняного музичного мистецтва. У багатьох із них вагоме місце посідають твори найрізноманітніших жанрів, написані на тексти Т. Г. Шевченка, – від вокальних мініатюр до великих музично-театральних або вокально-симфонічних полотен. Беручи до уваги значний обсяг музичної Шевченкіани ЦДАМЛМ України, у цьому огляді поставимо за мету дати загальну характеристику нотних автографів з особових фондів українських композиторів, які зверталися до поезії Кобзаря. Твори різних авторів представлено у жанрових групах, де їх проаналізовано за хронологією написання. Неважко помітити, що до деяких Шевченкових текстів композитори різних поколінь відчували особливу прихильність, а звернення до інших, як правило, було спровоковане суспільно-історичними чинниками. Важливо пам'ятати й про ювілейні дати (1939, 1961, 1964 та ін. роки), до яких на замовлення Українського відділення Му-

* *Бентя Юлія Валентинівна* – завідувач сектору просвітньої та виставкової роботи відділу використання інформації документів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

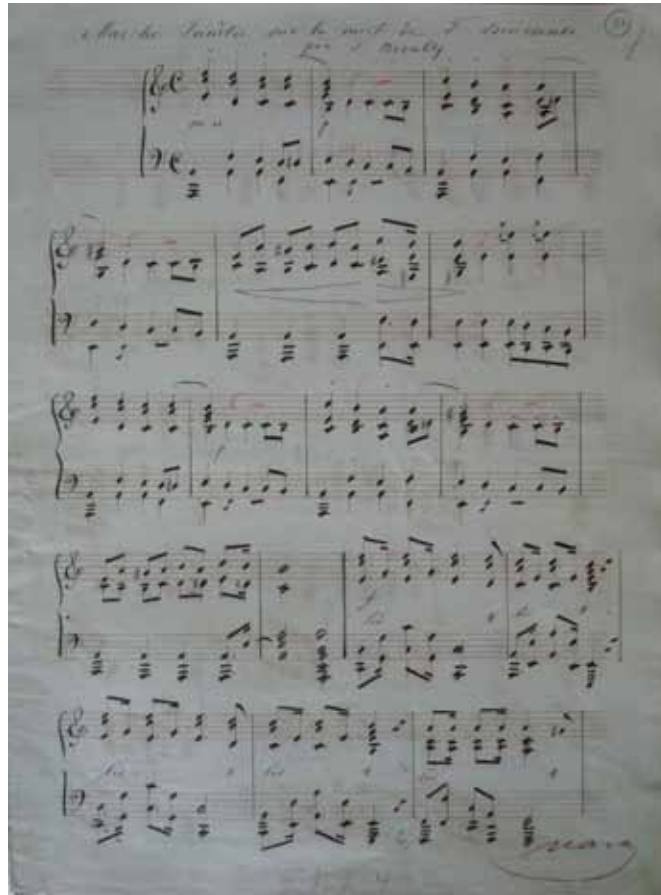
The image shows a handwritten musical score on aged paper. At the top, it is titled "ДУМИ МОЇ" (Dumy moi) in a decorative oval. To the right, it says "Слова Т. Г. Шевченка" (Words by T. G. Shevchenko) and "Муз. обр. К. Анатолського (А. Кос)" (Musical arrangement by K. Anatolskyi (A. Kos)). The score is for voice and piano. The piano part is marked "Piano" and "Amabile". The vocal line is marked "Canto" and "Moderato". The lyrics are in Ukrainian: "Зривай, зривай, зривай мене з цього світу, де я не хочу бути, де я не хочу бути, де я не хочу бути...". The score is written in a clear, legible hand.

А. Й. Кос-Анатольський.
 “Думи мої”.
 Аранжування народної пісні для голосу в супроводі фортепіано.
 Слова Т. Г. Шевченка.
 Автограф.
 3 серпня 1947 р.
 ЦДАМЛМ України, ф. 124, оп. 1, од.зб. 149, арк. 1 зв.

зичного фонду СРСР було написано чимало партитур. Водночас необхідно відзначити, що особливо часто до поезії Т. Г. Шевченка зверталися не лише видатні композитори, а й ті митці “другого ряду”, чий творчий доробок сьогодні майже забутий.

Детальну інформацію про перші спроби покладення поезії Кобзаря на музику знаходимо у передмові Л. С. Кауфмана до упорядкованого ним збірника “За думою дума. Пісні та романси композиторів XIX століття на слова Т. Г. Шевченка” (К.: Музична Україна, 1967), машинопис якої із правкою автора зберігається у ЦДАМЛМ України¹. Музикознавець відзначає: “Чимало творів, написаних на його слова в середині, або у другій половині XIX сторіччя, були згодом забуті і до наших часів не дійшли, як залишилися невідомими й прізвиська їх авторів. Проте, знаючи тогочасні цензурні умови, можна припустити, що це забуття мало штучний характер, що більшість вокальних творів на слова Т. Г. Шевченка, написаних в минулому сторіччі, була забута не

Тимофій Безуглий.
 “Марш на смерть
 Т. Шевченка”.
 П’еса з I випуску
 авторської
 збірки “Твори
 для фортепіано”.
 Рукопис (цензурний
 примірник). 1864 р.
 ЦДАМЛМ України,
 ф. 1255, оп. 1,
 од.зб. 1, арк. 27.

через їх низьку художню якість, а саме завдяки підступам реакції”². До цього збірника увійшли пісні “Нащо мені чорні брови” М. А. Маркевича, “Б’ють пороги...” К. П. Вільбоа, “Думи мої, думи” О. І. Рубця, “Зоре моя вечірня”³ та “Утоптала стежечку” Г. П. Гладкого, “Єсть на світі воля” П. П. Сокальського, “Не женися на багатій”, “Як маю я журитися”, “Тяжко, важко в світі жити” Я. І. Сичова, “Ой, маю, маю я оченята” В. І. Сокальського, “Реве та стогне Дніпр широкий” Д. Я. Крижанівського⁴, “Ой, маю, маю...” П. А. Щуровського, а також “За думою дума”, “Над дніпровою сагою”, “Не тополю високою”, “Якби мені черевики” В. І. Заремби.

Видається парадоксальним, що найдавніший із виявлених у ЦДАМЛМ України “шевченківських” нотних рукописів – не вокальна мініатюра чи хорівий твір, а фортепіанна п’еса “Марш на смерть Т. Шевченка” композитора середини ХІХ ст. Тимофія Безуглого, що під четвертим номером входить до авторської збірки “Твори для фортепіано. Випуск I”⁵. Архів-музей придбав рукописи Т. Безуглого, фольклорний збірник “Васильківський соловей Київської України” П. М. Карпенка, а також 29 примірників літератури кінця ХІХ ст. за

порадою Зої Іванівни Яблокової, доньки скрипаля й колекціонера українки Івана Івановича Непомнящего (Любова)⁶. Загалом в особовому фонді Т. Безуглого зберігаються вісім рукописів його фортепіанних творів (цензурні примірники 1864–1865 рр.) – і це чи не єдине документальне свідчення творчої діяльності митця. Випуск I, який закриває “Марш на смерть Т. Шевченка”, скріплено печаткою Петербурзького цензурного комітету, довідкою про ідентичність рукопису і літографією друкарні М. Бернарда, а також дозволом на публікацію, датованим 11 вереснем 1864 року. 1-й випуск творів також містить аркуш із редакторськими (можливо, авторськими) зауваженнями до нотного тексту. На титульних аркушах частини п’єс синім олівцем від руки зазначено “От М. Бернарда” та іншим почерком, чорнилами, дається резолюція цензора (6–10 липня 1864 р.). Нотний текст п’єс другого випуску містить численні рукописні правки синім та зеленим олівцями, розгорнуті німецькомовні ремарки (ймовірно, видавця, синій олівець) та рукописні резолюції цензора (чорне чорнило, інший почерк, аніж у вип. 1, дозволи датовано 29 вереснем 1865 р.)⁷. Сучасну публікацію “Маршу на смерть Т. Шевченка” (під назвою “Жалобний марш на смерть Т. Шевченка”) здійснив М. Б. Степаненко у сьомому випуску серії нотних видань “Українська фортепіанна музика” (К.: Музична Україна, 1978). Варто додати, що усі вісім віртуозних п’єс Т. Безуглого – яскраві пам’ятки українського музичного романтизму, а “Марш на смерть Т. Шевченка” за типом художнього висловлювання можна поставити в один ряд із фортепіанними жалобними маршами західноєвропейських композиторів-класиків.

Очевидно, що написані за мотивами біографії або поезії Т. Г. Шевченка музичні твори для інструментальних складів мають суттєву особливість: не проспівані тексти Кобзаря тут перетворюються на свого роду “підтекст”, “ховаються” у назвах композицій, епіграфах, літературних програмах. Так, у Квартеті № 5 для двох скрипок, альту і віолончелі харківського композитора В. Г. Костенка (1939 р., у 1940 р. опублікований видавництвом “Мистецтво”) перед нотним текстом стоїть ремарка “За поемою “Сон””, а кожна з чотирьох частин твору відкривають поетичні епіграфи, від пасторального на початку до щораз похмуріших і драматичніших (I ч.: “Та й сон же, сон, напрочуд дивний, / Мені приснився: ... / ...Летим... Дивлюся – аж світає, / Край неба палає; / Соловейко в темнім гаї / Сонце зустрічає. / Тихесенько вітер віє, / Степи, лани мріють; / Між ярами над ставами / Верби зеленіють”; II ч.: “Хіба ти не чуєш людського плачу?”; III ч.: “...Я знову незримий, / Та й пропхався у палати... / Так от де рай!..”; IV ч.: “...Перед світом / усе те заснуло; / Тільки де-де православні / По углах стогнали...”)⁸. Можна із впевненістю припустити, що у Шевченковій поемі композитор, у середині 1930-х років звинувачений у “буржуазному націоналізмі”,

М. І. Вериківський.
 “Заповіт”.
 Обробка
 української
 народної пісні
 на слова
 Т. Г. Шевченка
 для мішаного
 хору в супроводі
 фортепіано (для
 репертуару учнів
 І. С. Паторжин-
 ського).
 Автограф.
 26 лютого 1951 р.
 ЦДАМЛМ України,
 ф. 1250, оп. 1,
 од.зб. 525, арк. 2.

а вже після II світової війни засуджений на 25 років таборів, знайшов віддзеркалення власних роздумів.

А. Я. Штогаренко у поемі для струнного оркестру “Душа поета” із присвятою “незабутній пам’яті Тараса Шевченка” обмежується дво-рядковим, свідомо перефразованим епіграфом із “Заповіту”: “Не забули пом’янути / незлим тихим словом...”. Очевидно, що завершена 17 грудня 1959 р. партитура писалася із прицілом на майбутні урочистості з нагоди 100-х роковин Кобзаря⁹ – так само, як і фортепіанна “Балада” Ф. М. Надененка (автограф датовано кінцем серпня – 10 вересня 1961 р.), епіграфом до якої стали початкові шість рядків поеми “Тайдамаки”¹⁰.

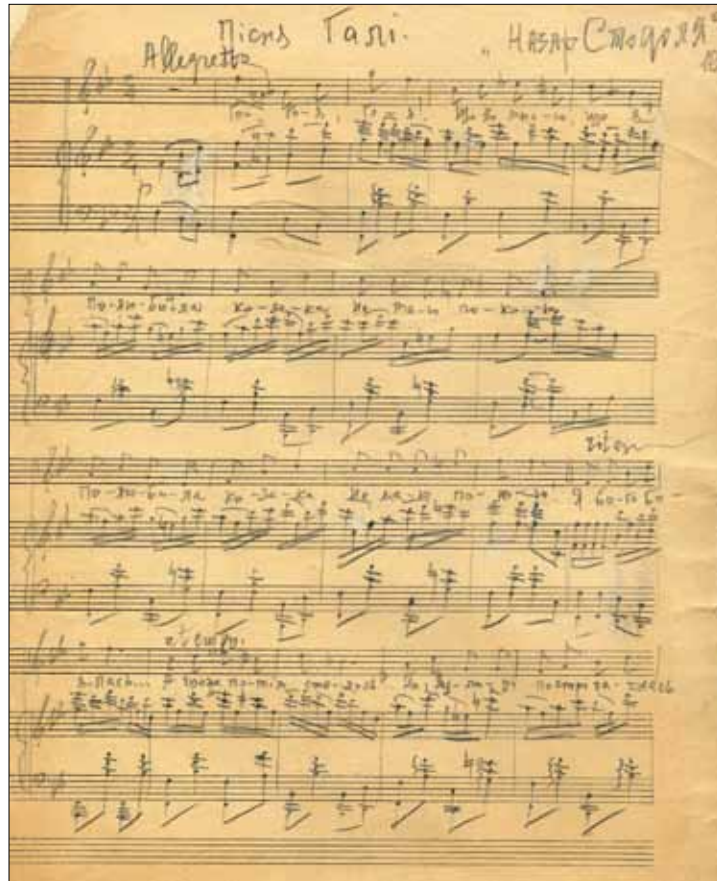
Поряд із численними піснями та хорами на тексти Т. Г. Шевченка П. Т. Глушков, який навчався композиції спочатку у Петербурзькій, а згодом у Київській консерваторії, до 150-річчя з дня народження Кобзаря написав Тріо № 5 для скрипки, віолончелі та фортепіано (тв. 216, 28 листопада – 19 грудня 1963 р.)¹¹. Автограф містить два співзвуч-

них варіанти присвяти: “Присвячено пам’яті великого Кобзаря-поета Т.Г. Шевченка” (на арк. 1) та “до 150-річчя народження великого поета-кобзаря Тараса Григоровича Шевченка” (на арк. 2). Звертає на себе увагу й принцип добору епіграфів. I ч. відкривають рядки, позначені як “народні” (“Поки буде Дніпро сивий / Нести в море воду, / Живий буде Тарас в серці / Вільного народу”¹²); II ч. – рядки “народної пісні на слова Т. Г. Шевченка”, які є близьким до оригіналу переспівом Шевченкового “Немає гірше, як в неволі...”¹³; III ч. – “Думи мої, думи мої, / Ви мої єдині, / Не кидайте хоч ви мене / При лихій годині. / Прилітайте, сизокрили / Мої голуб’ята, / Із-за Дніпра широкого / У степ погуляти...” (епіграф позначено як “з творів Т. Г. Шевченка” та повторено двічі, на титулі до III ч. та безпосередньо перед нотним текстом¹⁴). Цікаво, що перед початком IV ч. знаходимо перекреслені рядки “Заповіту”, який замінено на “слова народного кобзаря В. Перепелюка” (“Слава, слава Кобзареві / По всім світі гучна, / Слава тобі, співець любий, / Слава невмируща. / Не зазнав ти змалечку / Ні щастя, ні долі. / Відцвіли літа найкращі / У панській неволі”), де безпосередньо протиставляються минула “панська неволя” та сучасна “гучна слава”¹⁵. Подібний тип “висхідної” драматургії простежується й у написаному через два роки В. П. Рождественським Струнному квартеті пам’яті Т. Г. Шевченка (автограф партитури 1965 р.), про що свідчать самі назви його чотирьох частин: 1. “Думи мої, думи...”; 2. “Заслання”; 3. “Краю рідний”; 4. “...і на оновленій землі...”¹⁶.

Партитура симфонічної поеми “Лілея” Г. І. Майбороди – твору, що дав 26-річному композитору путівку в життя, – збереглася в особовому фонді композитора у двох варіантах. Неповний автограф 1939 р. має лише жанровий заголовок, до того ж німецькою мовою (“*Simphonische Dichtung*”)¹⁷, що може свідчити про те, що назву “Лілея” твір одержав постфактум. Проте важливо, що майже через півстоліття, у 1982 р., композитор знову повернувся до власної ранньої композиції, створивши її нову редакцію: рукописні правки були внесені Г. І. Майбородою у друковане видання партитури (К.: Музична Україна, 1977)¹⁸.

Музично-драматичний театр ХХ ст. давав композиторам чималий простір для реалізації задумів, пов’язаних із творами Т. Г. Шевченка. Красномовним прикладом можуть слугувати вистави за поемою “Гайдамаки” – своєрідним символом національно-визвольних змагань. Безцінний документ того часу, що зберігається у ЦДАМЛІМ України, – автограф партитури К. Г. Стеценка (завершена 20 вересня 1919 р.), створеної до інсценізації С. Ф. Черкасенка¹⁹. Той же твір представлений в особовому фонді композитора й у вигляді рукописних оркестрових партій, імовірно, переписаних дещо пізніше²⁰. Відтоді музика К. Г. Стеценка до “Гайдамаків” Т. Г. Шевченка набула “канонічного” статусу: композитори наступних поколінь нерідко включали окремі Стеценкові

О. М. Радченко.
Пісня Галі з
музики до драми
Т. Г. Шевченка
“Назар Стодоля”.
Клавір.
Автограф. [1942].
ЦДАМЛМ
України, ф. 174,
оп. 1, од. зб. 9,
арк. 19.

номери до власних партитур. Так, серед документів, що відклалися в особовому фонді П. І. Майбороди, знаходимо клавір та партії музики до вистави “Гайдамаки” Харківського Червонозаводського театру, скомпонованої М. Хорошем у 1928 р. із творів М. В. Лисенка, К. Г. Стеценка, Р. М. Глієра та Н. І. Прусліна²¹. Вельми плідний театральний композитор О. М. Радченко (автор музики до понад 400 вистав) звернувся до Стеценкового спадку у 1963 р.²², коли створював музику до вистави Львівського театру ім. М. Заньковецької за “Гайдамаками” в інсценізації В. Г. Грипича. Автограф цієї суто інструментальної партитури з подвійним авторством (К. Г. Стеценко, О. М. Радченко) містить деякі вказівки на хорові номери (власне хорова партитура відсутня)²³. Вже наступного року О. М. Радченку довелося вдруге звернутися до Шевченкової поеми – зберігся клавір (автограф із рукописними доповненнями) із музичними номерами до інсценізації В. І. Харченка, в основу якої лягла драматична версія Леся Курбаса²⁴.

Із музики до драми Т. Г. Шевченка “Назар Стодоля” в особовому фонді О. М. Радченка збереглися у вигляді окремих автографів дві пісні Галі – “Гой, гою, гою! Що зо мною, що я?...”²⁵ та “Хустина” (“У неділю не

гуляла...”)²⁶, які, цілком можливо, після прем'єри одержали самостійне життя. Обидва номери не датовані, проте у кількох укладених композитором переліках власних творів знаходимо згадки про три вистави “Назар Стодоля”. Перша з них була поставлена Українським державним театром ім. М. Заньковецької в евакуації, і цю подію О. М. Радченко коментує доволі детально: “15 номеров нової оригінальної музики и гармонизация, монтировка и инструментовка мелодий “Вечорныць” П. Нищинского с напева актеров театра Т. И. Соболевой и А. И. Олесья, певших в прошлом “Вечорныци”. (В связи с тем, что в условиях эвакуации театр нигде не мог добыть клавира “Вечорныць” Нищинского). Постановка В. Ивченко. Январь 1942 г. Тобольск”²⁷. У двох оновлених переліках, датованих 1954 р., також згадуються однойменні вистави Хмельницького обласного драматичного театру ім. Г. Петровського²⁸ та Запорізького музично-драматичного театру ім. Щорса²⁹.

Музику до вистави “Невольник” (інсценізація М. Л. Кропивницького за поемою Т. Г. Шевченка “Сліпий”) О. М. Радченка адресовано щонайменше двом театрам, один із яких – Чернівецький. Більша частина матеріалу представлена у вигляді клавiру (датований орієнтовно 1961 р.) і лише один номер – “Веснянка” – у вигляді партитури³⁰. Збереглися й окремі чернетки музики О. М. Радченка до поеми Т. Г. Шевченка “Відьма”, у яких композитор поряд із традиційними вокальними номерами використовує прийоми мелодекламації.

Багаторічний диригент Харківського, а згодом Київського театрів музичної комедії О. П. Рябов поряд із численними музично-театральними творами (переважно легкого жанру) залишив по собі й окремі номери з музики до драми Т. Г. Шевченка “Назар Стодоля”, що збереглися у вигляді клавiру (чорновий автограф та рукопис автором не датовані)³¹.

Нерідко твори Т. Г. Шевченка ставали основою для оперних полотен. Одним із першовідкривачів цього жанру в ХХ ст. став композитор П. І. Сениця, який до 1916 року працював над музично-театральним утіленням “Наймички” Т. Г. Шевченка. На жаль, в особовому фонді композитора її нотний матеріал не зберігся, лише авторський переказ сценарію опери, надісланий П. І. Сеницею у формі листа до Народного комісаріату освіти УРСР³².

Початком об'ємної оперної Шевченкіани М. І. Вериківського можна вважати оркестрування Сюїти з опери “Катерина” М. М. Аркаса, здійснене композитором у [1934] р. Три номери твору (“Увертюра”, “Антракт”, “Танок”) збереглися у формі рукописних партій³³. Перехідні, “прикордонні” жанри взагалі були вкрай характерними для 1930-х років. Наприклад, опера на три дії В. Г. Костенка “Назар Стодоля” містить численні ознаки музично-драматичної вистави: власне лібрето композитор називає “інсценізацією”, користується прийомами

вільної мелодекламації, номери в клавiрi вiписанi у довiльному порядку³⁴. До того ж, В. Г. Костенко долучає до твору чималу кiлькiсть “канонiчних” музичних номерiв, вiдзначаючи у примiтцi: “№№ 19, 20, 25, 26, 27, 29 i 30 – музика Нiщинського в обробцi i оркестровцi В. Костенка; № 22 – мелодiя Кропивницького”³⁵. Власне автограф клавiру (з розмiткою iнструментовки) не датовано, однак вiн мiстить печатку з таким текстом: “Дозволено Головреперткомом УСРР 23-VI 1937 до пiдготовки в театрах (44 муз. N.N.)”³⁶. Це дозволяє не лише датувати твiр, а й припустити, що клавiр призначався для виконання не в оперних, а в драматичних (музично-драматичних) театрах. До iншого вiдгалуження музичного театру – камерної опери – належить оперний етюд М. I. Верикiвського на 1 дiю, 2 картини “Сотник”, створений на власне лiбрето за однойменною поемою Т. Г. Шевченка. Судячи з документiв, роботу композитор розпочав iз написання вокальних партiй (iх автограф датований 30 липня - 5 серпня 1938 р.³⁷), а вже пiсля того з’явився клавiр оперного етюду³⁸ та машинописний примiрник лiбрето³⁹. Можна припустити, що у 1930-х роках навряд чи була створена партитура оперного етюду. Лише через двадцять рокiв М. I. Верикiвський оркеструє для великого симфонiчного складу два номери iз твору: ариозо Настусi “Якби менi крила...” (автограф датовано 26 квітня 1958 р.)⁴⁰ та монолог Настусi “Добре, добре... не ждатиму...” (28–30 квітня 1958 р.)⁴¹. Проте у наші днi оперний етюд продовжує виконуватися саме у форматi камерної вистави, у фортепiанному супроводi⁴².

За поемою Т. Г. Шевченка М. I. Верикiвський написав i свiй центральний твiр – оперу “Наймичка” (лiбрето К. М. Герасименка та М. I. Верикiвського), автографи та рукописнi копiї якої збереглися у численних варiантах та редакцiях⁴³. Початковi розрiзненi начерки датовано 22 березня – 29 червня 1939 р.⁴⁴, а перший повний клавiр (I редакцiя) у п’яти томах було створено протягом 1940 р.⁴⁵ Пiдготовчий матерiал до II редакцiї датований композитором 28 вересня 1957 р. – 15 березня 1959 р.⁴⁶ Десятки автографiв окремих номерiв та сцен з опери з’явилися протягом 1941–1945 рр. у виглядi партитур, клавiрiв та комплектiв оркестрових партiй⁴⁷. Крім того, “Наймичка” М. I. Верикiвського лягла в основу лiтературно-музичної композицiї за поемою Т. Г. Шевченка, п’ять машинописних варiантiв тексту якої (окремi з рукописною правкою композитора) зберiгаються в архiвi-музеї⁴⁸.

Протягом двох рокiв М. I. Верикiвського не полишала iдея ще одної опери на Шевченковий сюжет – “Назар Стодоля”. Наприкинцi грудня 1952 р. композитор у загальних рисах намітив сценарiй твору⁴⁹, а в жовтнi – листопадi 1954-го написав два варiанти лiбрето I дiї, що мала складатися з шести сцен⁵⁰. Утiм, цьому задуму не судилося здiйснитися, на вiдмiну вiд концертно-оперного малюнку “Запорожцi”, вiд перших начеркiв якого до закiнчення не минуло й року. Очевидно, що за за-

думом це був яскраво-новаторський твір. У власному лібрето М. І. Вериківський поєднав фольклорні тексти із творами С. В. Руданського, С. Ф. Черкасенка та Т. Г. Шевченка (від останнього – уривок “Ой гоп таки так...” з поеми “Гайдамаки”), а призначалася композиція для виконання капелою бандуристів. Етапи роботи над твором легко простежити за документальними джерелами: чернетками лібрето (27 вересня – 14 жовтня 1959 р.)⁵¹ та варіантами клавiру (8 березня – 14 червня 1960, б/д)⁵².

Поема “Гайдамаки” у часи II світової війни знову стає надзвичайно актуальною. Про це, зокрема, свідчить звернення до неї композиторів Ю. С. Мейтуса, В. П. Рибальченка та М. Д. Тица, які у співавторстві написали однойменну оперу на чотири дії (лібрето В. В. Бичка в редакції М. П. Бажана). В особовому фонді Ю. С. Мейтуса зберігається повна партитура твору (автограф Ю. С. Мейтуса з помітками диригента В. С. Тольби, датований 5 листопада 1943 р.)⁵³, а також варіанти клавiру: автограф Ю. С. Мейтуса 1941–1943 рр.⁵⁴ та рукопис із правкою композитора 1943 р.⁵⁵

У повоєнний час, 1956 року, Оперна студія Київської державної консерваторії ім. П. І. Чайковського здійснила постановку опери М. М. Аркаса “Катерина”, музичну редакцію якої здійснив Г. П. Таранов. Про цю подію нагадує клавiр одного з номерів опери, хору “О, краю мій рідний”, що зберігається у складі особового фонду композитора (автограф Г. П. Таранова датовано за роком прем’єри вистави)⁵⁶.

Спробу театрального осмислення життєвого шляху Кобзаря здійснив Г. І. Майборода в опері “Тарас Шевченко” на власне лібрето, у якій чимало літературних сюжетів поета перенесено у біографічну площину. “Літературність” твору підкреслено у його жанровому означенні – “опера у чотирьох новелах”. Етапи роботи композитора над нею можна прослідкувати за матеріалами трьох архівних справ: уривками чорнового автографу⁵⁷, ротапринтним примірником⁵⁸ та виданням 1968 р. з авторською правкою 1989 р. (останнє позначено Г. І. Майбородою як “нова редакція”)⁵⁹. Слід відзначити, що в остаточному варіанті клавiру початкові назви новел замінені відповідними рядками з творів Т. Г. Шевченка: “У тій хатині, в тім гаю...”, “Якби ви знали паничі...” (в автографі – “Серед чужих”), “Караюсь, мучуся, але не каюсь...”, “І мене сім’ї великій” (в автографі – “Смерть”). Помічаємо чимало ознак російської опери XIX ст. – наприклад, сцена балу у другій новелі або “славильні” хори (зокрема, у I редакції опера завершується таким текстом: “Слава Тарасу, слава великому. Слава!”). У редакції 1989 р. опера, по суті, не зазнала жодних суттєвих змін: композитором було зроблено “косметичні” купюри в інструментальній частині другої та третьої новел, а в четвертій значно скорочено аж надто помпезну фінальну “Славу”.

Напередодні ювілейного 1964 року було створено ще одну музично-театральну партитуру – монументальний балет В. Б. Гомоляки “Оксана” за поемою Т. Г. Шевченка “Сліпа” (лібрето О. Лукацького). Єдиний повний автограф партитури містить на титульному аркуші присвяту: “Б. Лебедеву дирижеру Донецького театру оперы и балета” (прем’єра твору відбулася саме в Донецьку у 1964 р.)⁶⁰. Дві інші справи (також автографи В. Б. Гомоляки) містять уривки клавiру та партитури балету⁶¹.

У ХХ ст. українськими композиторами було написано декілька епохальних творів на тексти Т. Г. Шевченка у вокально-симфонічних жанрах. Знаменита кантата-поема Л. М. Ревуцького існує у двох авторських варіантах. Перший, для мішаного хору у супроводі фортепіано, був завершений у с. Іржавець Прилуцького повіту Полтавської обл. 1 серпня 1923 р. (ротапринт з автографу містить пізніші “наведення” зникаючого тексту та виконавські помітки)⁶²; другий автограф, датований 16 липня 1944 р., – партитура для хору, солістів та оркестру, з паралельними українською та російською підтекстовками⁶³. Присвячена пам’яті М. О. Грінченка, поема для баса й симфонічного оркестру “Чернець” М. І. Вериківського, як і “Хустина” Л. М. Ревуцького, має дві редакції. Над першою композитор працював у 1943-1944 роках: 22 січня 1943 р. був завершений клавiр твору⁶⁴, а 16 лютого – партитура⁶⁵. Наступного року композитор підготував інший примірник автографу до друку, цей документ містить редакційні правки Державного видавництва України та резолюцію Б. М. Лятошинського⁶⁶. На початку 1960-х М. І. Вериківський створив другу редакцію твору, про що свідчать три рукописних варіанти клавiру⁶⁷ (усі – без дати) та два примірники партитури: сім аркушів автографу 1961 р.⁶⁸ і підготовлений до видання рукопис поеми, датований 28 квітня – 2 червня 1963 р.⁶⁹

Начерки до ораторії М. І. Вериківського “Іван Гус” за однойменною поемою Т. Г. Шевченка – красномовний документ воєнного часу, своєрідний щоденник композитора. Окремі теми та уривки клавiру цікаві не лише музичним наповненням, а й супроводжуваними їх записами біографічно-побутового характеру⁷⁰. Початок роботи над твором М. І. Вериківський позначає записом: “25/V 1943 Потяг 42 Москва – Владивосток” (арк. 1). На наступних аркушах автографу зустрічаємо таке: “27/ V вагон 2133 місце 27” (арк. 2 зв.); “2/VI Іркутськ” (арк. 3); “5/VI 1943 Іркутськ” (арк. 4); “25/І 1944 Москва” (арк. 16); “26/І 1944” (арк. 17). Крім того, незадовго до початку роботи над “Іваном Гусом” композитор оркестрував для симфонічного складу пісню М. В. Лисенка на слова Т. Г. Шевченка “Ой, одна я, одна”, партитура якої була завершена в Уфі 23 лютого 1943 р.⁷¹ Укотре мусимо зауважити, наскільки актуальним ставав для українських митців Т. Г. Шевченко у часи історичних катаклізмів.

Утім, після війни М. І. Вериківський ще двічі звертався до Шевченкових поем у вокально-симфонічних жанрах. У червні 1951 р. ним було зроблено начерки вокальних партій до ораторії “Тополя” (нотний автограф містить позначки “чоловічий хор”, “жіночий хор”, “мати”, “дівчина”, “дід”)⁷², а наприкінці 1951 р. розпочато двочастинну ораторію “Гайдамаки”, літературний сценарій та лібрето якої композитор написав самостійно. У виконанні “Гайдамаків” М. І. Вериківського мала бути задіяна безпрецедентна кількість учасників: жіночий квартет, жіночий, чоловічий та мішаний хори, а також симфонічний оркестр⁷³.

До сторіччя від дня смерті Кобзаря В. Т. Борисов зробив аранжування пісні “Ой одна я одна” для сопрано з симфонічним оркестром (оригінальна версія – для високого голосу в супроводі фортепіано, про що вказано на автографі партитури від 19 лютого 1961 р.)⁷⁴. З вокально-симфонічних творів наступних десятиліть та шевченківських текстів, автографи яких знаходяться у ЦДАМЛМ України, необхідно згадати рапсодію Лесі Дичко “Думка” для колоратурного сопрано, чоловічого хору та симфонічного оркестру (клавір, ротапринт автографа II редакції, 1978 р.)⁷⁵ та вокально-симфонічну поему (= ораторію-кантату) “Тополя” П. І. Майбороди для мішаного хору, сопрано, мецо-сопрано, читця та симфонічного оркестру (автограф клавіру з варіантами окремих фрагментів датовано 1985 р., партитура не датована)⁷⁶.

Камерно-вокальна лірика, як і хори та тексти Т. Г. Шевченка у фондах архіву-музею, могли б стати темою окремої розвідки. Один із найбільш ранніх автографів у пісенному жанрі належить перу О. С. Чишка. Важливо, що мініатюра “Ой, маю, маю” для сопрано в супроводі фортепіано на слова Кобзаря стала найпершим твором композитора (автограф із подвійним датуванням – 10 січня 1916 р. (Харків) та 10 травня 1928 р. (Краснодар) – позначено як ор. 1 № 1 та присвячено дружині)⁷⁷. Уривок із поеми “Невольник” Т. Г. Шевченка ліг в основу “Думи про козака Степана” В. Г. Костенка, опублікованої у 1928 р. у Харкові Державним видавництвом України⁷⁸. Звертаючись до поезії Кобзаря, П. І. Сениця відмовляється від звичного фортепіанного супроводу, поєднуючи у романсі “Тече вода” тембр тенора з ансамблем скрипки, віолончелі та фортепіано⁷⁹.

Серед пісень та романсів, написаних із нагоди 125-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка, слід згадати “Сон” (“На панщині пшеницю жала...”) Ю. С. Мейтуса для мецо-сопрано і фортепіано⁸⁰; “Думи мої” М. І. Вериківського⁸¹; романс П. Т. Глушкова “По діброві вітер виє” для високого голосу у супроводі фортепіано⁸², а також пісню “Ревет и стонет Днепр широкий” П. Г. Куликівського, написану на російській переклад “Причинної” Т. Г. Шевченка, здійснений М. В. Ісаковським⁸³.

Пісенна Шевченкіана наступного десятиліття представлена трьома примірниками автографа “Думки” І. Я. Берковича для сопрано у супроводі фортепіано (1945) – твору доволі нетиповому для композито-

ра, чий зусилля протягом усього життя були спрямовані на формування фортепіанного репертуару для дітей та юнацтва⁸⁴, а також перекладом А. Й. Кос-Анатольського для голосу з фортепіано народної мелодії “Думи мої”, здійсненим 3 серпня 1947 р.⁸⁵

У зошиті П. Т. Глушкова “Нові твори. 1954 г.” серед інших знаходимо дві пісні на слова Т. Г. Шевченка: “Навгороді коло броду” для високого голосу з фортепіано (7 червня) та “Закувала зозуленька” для мецо-сопрано з фортепіано (26-29 липня)⁸⁶. На відміну від цих композицій, вирішених у “народницькому” ключі, де партія фортепіано нерідко імітує награвання кобзи, “Думи” О. С. Чишка (тв. 88 № 2; запис “тв. 1 № 2” в автографі перекреслено) здаються справжнім викликом традиції. У варіанті твору 1956 р. вокал супроводжується органом (редакцію партії органу здійснив видатний ленінградський музикант, уроженець Боярки, що під Києвом, І. О. Браудо)⁸⁷. Так само винятково сприймається ліричний романс “Якби зустрілися ми знову...” в контексті творчого доробку відомого одеського композитора, автора численних монументальних полотен О. О. Красотова⁸⁸.

Протягом кількох днів лютого 1961 р. А. Й. Кос-Анатольським було написано одразу чотири вокальні мініатюри на тексти Кобзаря: “Ой, тумане, тумане”, “Єсть на світі доля”, “Сонце заходить”, “Була собі Гандзя”, автографи яких в особовому фонді композитора становлять єдину справу⁸⁹. За рік після цього зусиллями Л. С. Кауфмана широкому загалу було повернено маловідомі пісні С. С. Гулака-Артемовського, одна з яких – “Стоїть явор над водою” – була присвячена автором першої української опери Т. Г. Шевченку⁹⁰. Поодинокі пісні та романси на тексти Кобзаря також зустрічаються в особових фондах композиторів В. В. Тилика (“Сонце заходить” для голосу з фортепіано, автограф 1963 р.)⁹¹, Р. І. Верещагіна (“Заслання” [перекр.: “І небо невміте. Балада”] для голосу в супроводі фортепіано, чорновий автограф, 8 січня 1979 р.)⁹², П. І. Майбороди (“Зоре моя вечірняя” для голосу в супроводі фортепіано, аранжування народної мелодії, автограф не датовано)⁹³. Тим часом більшість солоспівів уже згадуваного львівського театрального композитора О. М. Радченка на слова Т. Г. Шевченка (усі автографи без дат) передбачали як камерне виконання, так і на великій естраді в оркестровому супроводі. Так, автограф його пісні “Хустиночка” для сопрано та фортепіано містить розмітку інструментовки⁹⁴; у клавирі солоспіву “За думою дума роєм вилітає...” вказано, що твір може виконуватися баритоном у супроводі струнного оркестру або оркестру народних інструментів⁹⁵; “Плавай, плавай, лебедонько” – у супроводі симфонічного оркестру⁹⁶.

До 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка Українським відділенням Музфонду СРСР та Спільною композиторів України невеликими накладками (як правило, 80 прим.) було випущено серію однаково оформлених ротاپринтних нотних видань. У фондах архіву-музею збе-

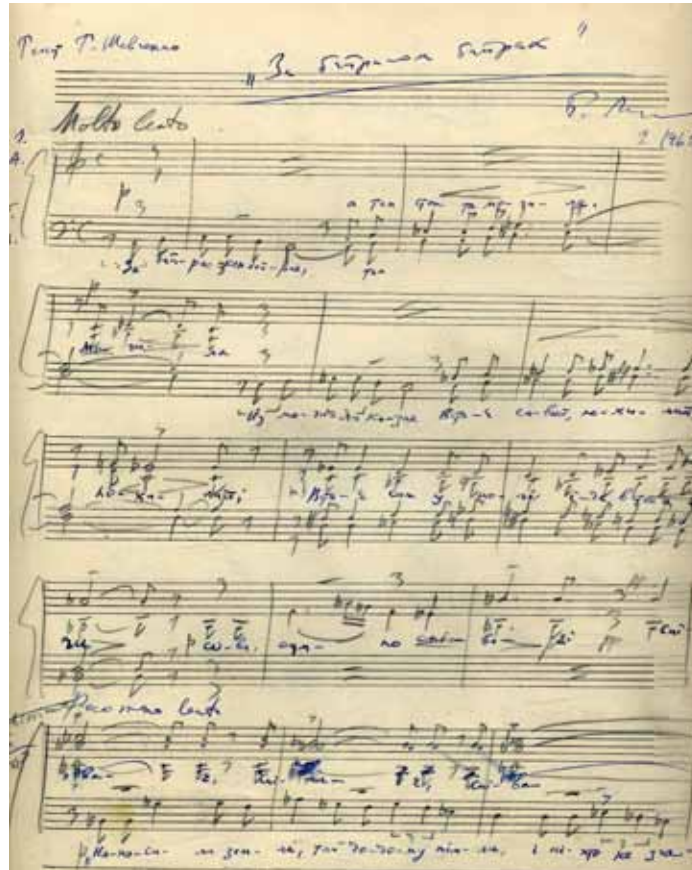
реглися опубліковані таким чином пісня “У гаю, гаю...” В. А. Уманця для тенора у супроводі фортепіано⁹⁷, сатиричний цикл П. А. Полякова “Шевченкові молитви”⁹⁸ та “Пісня про Великого Кобзаря” С. С. Жданова на слова М. Ларіна⁹⁹.

Близько п'ятдесяти автографів хорових творів на тексти Т. Г. Шевченка зберігається у ЦДАМЛІМ України. До одних із найбільш ранніх належить фантазія “Гайдамаки” М. І. Вериківського для мішаного хору у супроводі фортепіано: зброшурована справа включає біловий автограф 13 вересня 1919 р. та чорнові начерки¹⁰⁰. Значно пізніше композитор звернувся до поеми “Кавказ” Т. Г. Шевченка, створивши однойменну літературно-музичну композицію для Жінхорансу (Жіночий хоровий театралізований ансамбль був організований В. М. Верховинцем у 1930 р. у Полтаві). У виконанні твору (автограф його клавіру датовано 1938 – 11 лютим 1939 р.) мали брати участь піаніст, два читці та поділений на групи хор¹⁰¹. Паралельно М. І. Вериківський реалізував інший задум, хор “Світе ясний, світе тихий”. Перший його варіант написано для жіночого хору у супроводі фортепіано (автограф, 26–30 [грудня] 1938 р.), другий – для мішаного (автограф завершено 19 січня 1939 р.), третій варіант, незавершений – для чоловічого (ймовірно, початий значно пізніше за два попередні)¹⁰². Перу М. І. Вериківського також належить обробка для мішаного хору з фортепіано народної мелодії “Заповіту”. Його чернетка, датована 26 лютого 1951 р., має важливу ремарку: “Для репертуару учнів І. С. Паторжинського”¹⁰³.

У двох варіантах зберігся автограф “8 пісень на слова Шевченка” П. Г. Куликівського: для мішаного хору без супроводу та у вигляді перекладення для фортепіано. До циклу увійшли пісні “Закувала зозуленька”, “За байраком байрак”, “Ой, стрічечку”, “Чи ми ще зійдемося знову”, “У перетику ходила”, “Тече вода в синє море”, “На городі постернак” та “Заповіт”. Цікаво, що поряд з обома варіантами автографа у справі також можна знайти комплект хорових партій, начерки до окремих частин та рукопис Вальсу ор. 34 a-moll Ф. Шопена. Очевидно, що таке сусідство не випадкове: як і шопенівський вальс, фортепіанне перекладення хорів на слова Т. Г. Шевченка передбачало камерне, домашнє музикування¹⁰⁴.

Однією з виняткових ознак особового фонду П. Т. Глушкова є збереження автографів багатьох його творів у численних варіантах, зокрема й хорів на тексти Кобзаря. Наприклад, було виявлено 12 (!) автографів пісні “Полюбила чорноброва” (текст із поеми Т. Г. Шевченка “Тополя”, 1954 р.), що існує у варіантах для мішаного хору без супроводу; для жіночого хору без супроводу; для солістів та хору бандуристів у супроводі бандур; для тенора, чоловічого хору та інструментального супроводу (фортепіано або бандур)¹⁰⁵. А пісня “Навгороді коло броду” (1954) – у варіантах для сопрано та мішаного хору без супроводу; для високого

Б. Лятошинський.
 “За байраком
 байрак” для
 мішаного хору
 без супроводу.
 Текст
 Т. Г. Шевченка.
 Автограф.
 Січень 1960 р.
 ЦДАМЛМ України,
 ф. 181, оп. 1,
 од.зб. 32, арк. 1.

голосу в супроводі фортепіано або струнного квартету¹⁰⁶. У тому ж році П. Т. Глушковым було написано акапельний мішаний хор “Закувала зозуленька”, що зберігся у нотному зошиті “Нові твори. 1954 г.” та у вигляді самостійної хорової партитури¹⁰⁷. Напередодні 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка композитор знову звернувся до творчості Кобзаря, результатом чого стали сім варіантів автографа “Над Дніпровою сагою...” для мішаного хору без супроводу, датовані березнем та квітнем 1963 р.¹⁰⁸

Хори Б. М. Лятошинського та тексти Т. Г. Шевченка за минулі від часу їх створення півстоліття вже стали класикою. Чорнові автографи двох із них – “За байраком байрак” та “Над Дніпровою сагою” для мішаного хору без супроводу (січень 1960 р.) – становлять золотий фонд музичної Шевченкіани ЦДАМЛМ України¹⁰⁹. Лише у начерках збереглися хори “Тече вода” та “Зашебетав соловейко...” А. Д. Філіпенка. Обидва, можна припустити, створювалися для дитячого хору: начерки першого твору було виявлено у зошиті “Пісні для дошкільників” із записами 1960–1961 рр.¹¹⁰; другого – у зошиті 1963 р. “Темы детские”¹¹¹. У 1963 р. репертуар дитячих колективів також поповнився

1963. Я не нездужаю

pp

Д. Редік
к. авт. Мустаї Гасен
м. 1960.

107

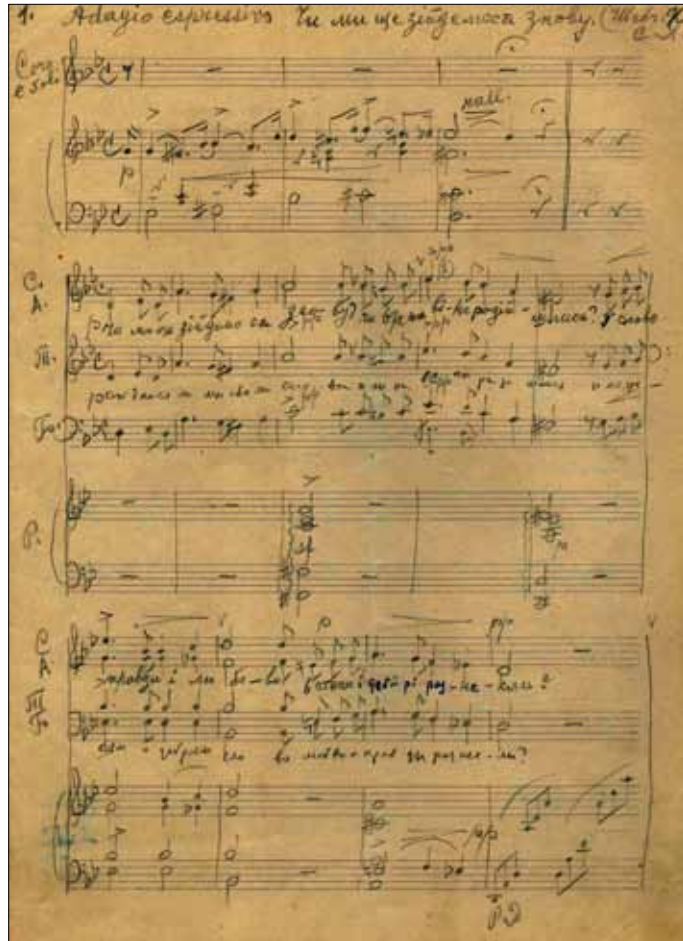
5. *pp* *>* Чинь Галця Оха, і су-че фде го
1. *pp* *>* Я не нездужаю, и широк, а чинь тактє Галця
Галця Г. мр, і мрале, і не ширф, бо мр, і не
Галця, не
ширф, мрале до-ва на фд-че-не. Мр-ха-б, Галця і го

Ю. С. Мейтус. “Я не нездужаю” для мішаного хору без супроводу на слова
Т. Г. Шевченка. II редакція. Автограф. 3 січня 1963 р.
ЦДАМЛМ України, ф. 182, оп. 1, од.зб. 43, арк. 1, 1 зв., 2.

циклом Ю. С. Мейтуса “10 пісень для дитячого хору без супроводу”, заключним номером якого стала пісня на текст Т. Г. Шевченка “Утоптала стежечку”¹¹². Тоді ж композитором було створено другу редакцію мішаного хору “Я не нездужаю”, чорновий автограф якого датовано 3 січня 1963 р.¹¹³ Низка акапельних хорових обробок українських народних пісень на тексти Кобзаря належить перу Є. Т. Козака. Це, зокрема, “Ой одна я, одна” для сопрано та мішаного хору (автограф 24 жовтня 1963 р.)¹¹⁴, “Садок вишневий” для мішаного хору (автограф 27 жовтня 1963 р.)¹¹⁵, “Реве та стогне Дніпр широкий” для такого ж складу (автограф 9 листопада 1963 р.)¹¹⁶, “Думи мої” для чоловічого хору (автограф 4 лютого 1964 р.)¹¹⁷, “Якби мені черевики” у варіантах для мішаного та жіночого хорів (автографи [1960-х] рр.)¹¹⁸, а також “Утоптала стежечку” для жіночого хору в супроводі фортепіано ([автограф?] 1970-х рр.)¹¹⁹. Філософську мініатюру “Чого мені тяжко” для мішаного хору без супроводу (1965 р.) залишив по собі й видатний композитор-пісняр П. І. Майборода¹²⁰.

Чимало автографів хорових творів у фондах архіву-музею лишилися недатованими і вже тому вимагають особливої уваги дослідників.

С. П. Людкевич.
 “Чи ми ще зійдемося знову?”.
 Для солістів
 (бас і альт) та
 мішаного хору
 у супроводі
 фортепіано на слова
 Т. Г. Шевченка.
 Автограф. Б/д.
 ЦДАМЛМ України,
 ф. 4, оп. 1,
 од.зб. 290, арк. 70.

Серед них треба назвати два твори С. П. Людкевича – “Чи ми ще зійдемося знову?” для мішаного хору, баса, альта та фортепіано¹²¹ й “Закувала зозуленька” для мішаного хору¹²²; два варіанти хору “За думою дума...” О. М. Радченка – для чоловічого хору з оркестром або фортепіано¹²³ та для жіночого хору (ансамблю) у супроводі фортепіано¹²⁴, “Летить галка через балку” для жіночого хору з оркестром¹²⁵; “Думка (Вітре буйний...)” М. Я. Гржибовського для мішаного хору без супроводу¹²⁶; “У перетику ходила” Г. С. Литвинова для мішаного хору без супроводу¹²⁷; “І небо невмите” Т. С. Кравцова для того ж виконавського складу¹²⁸.

У рамках цього огляду неможливо оминати й кіномузику – як партитури, що створювалися до фільмів за творами Т. Г. Шевченка, так і музику до біографічних стрічок. В обох жанрах працював М. І. Вериківський. Йому, зокрема, належить музика до фільму “Тарас Шевченко” 1-ї кінофабрики ВУФКУ в Одесі, відзнятого П. І. Чардиніним – в особовому фонді композитора збереглися три аркуші чорного автографа, два з яких датовані 1 травня 1924 р. та 23 грудня 1925 р. (фільм

було випущено у 1926 р.)¹²⁹. Наступну шевченківську роботу М. І. Вериківський здійснив також в Одесі: кінофільм “Назар Стодоля” знімався на кіностудії “Українфільм” режисером Г. М. Тасіним. Крім клавiру музики до “Назара Стодоля” (жовтень – листопад 1936 р.), збереглися початки двох номерів партитури: “Мазурка” (21 листопада 1936 р.), “Убийство Сотника” (без дати)¹³⁰. До ще одного біографічного фільму про Т. Г. Шевченка, створеного режисером І. А. Савченком на Київській кіностудії ім. О. П. Довженка, музику написав Б. М. Лятошинський. Розбитий на окремі номери автограф партитури та клавiру (1950–1951 рр.) містить чимало хороших фрагментів та тексти Кобзаря¹³¹. У 1964 р. було завершено роботу над телефільмом “Сторінка життя”, назва якого у чорновому автографі композитора А. Д. Філіпенка має підзаголовок “Шевченко і Чернишевський”¹³².

Варто додати, що для усвідомлення ролі Т. Г. Шевченка в українській музичній культурі важливо пам’ятати не лише про твори на тексти Кобзаря, а й композиції на слова інших поетів, так чи інакше присвячені Т. Г. Шевченку. У фондах архіву-музею довгий ряд меморіальних композицій відкриває кантата К. Г. Стеценка “Шевченкові: з приводу юбілея 100-ліття народження Т. Шевченка (26.ІІ. 1814 – 26.ІІ. 1914)” на слова К. Малицької¹³³. Красномовна пам’ятка своєї доби – аркушеве видання романсу В. Г. Костенка “Шумить Нева...” 1928 р., у якому, ймовірно, у 1930-х роках було щільно заштриховане ім’я автора поетичного тексту, на довгі роки “викресленого” з історії української літератури І. К. Микитенка¹³⁴.

Своєрідний діалог національних культур та історичних епох демонструє “Відповідь на “Заповіт” Шевченка” М. І. Вериківського для сопрано та мішаного хору з фортепіано на слова таджицького поета Лакхуті (переклад українською мовою М. Т. Рильського, автограф 19 січня 1939 р.)¹³⁵. Крім того, наприкінці 1950-х рр. М. І. Вериківський зробив оркестровку двох творів М. В. Лисенка, написаних до Шевченкових роковин: “Жалібного маршу” на слова Лесі Українки (партитура 1958 р.)¹³⁶ та кантати “До 50 роковин смерті Т. Шевченка” на слова В. І. Самійленка (партитура для симфонічного оркестру, мішаного хору та баса 11 лютого 1959 р.)¹³⁷.

На початку 1960-х українськими композиторами майже одночасно було створено декілька монументальних творів: вокально-симфонічну поему “Дума про безсмертного Кобзаря” А. Д. Філіпенка на слова П. Г. Тичини (клавiр, автограф 1961 р.)¹³⁸; вокальний цикл для низького голосу й симфонічного оркестру “Кобзареві” Ю. С. Мейтуса на слова А. С. Малишка у восьми частинах (начерки 1962 р. та автограф партитури 1963 р.)¹³⁹; кантату-думу для мішаного хору, баритона та симфонічного оркестру “На могилі Шевченка” Т. С. Кравцова та слова В. М. Сосюри (автограф партитури [1962] р.)¹⁴⁰. Виняток становить

вокальний цикл “Дніпровські сонети” П. Д. Гайдамаки для баритона і фортепіано на слова Д. О. Луценка у двох частинах (“У Моринцях, де народивсь Тарас”, “Співаємо Шевченків “Заповіт””), який композитор присвятив 150-річчю від дня народження Кобзаря¹⁴¹.

В огляді музичної Шевченкіани з особових фондів композиторів-фондоутворювачів ЦДАМЛМ України свідомо не згадуються десятки, а то й сотні музикознавчих досліджень, присвячених творам на тексти Т. Г. Шевченка – їх джерелознавчий аналіз міг би стати темою окремого огляду. Так само не взято до уваги численні нотні рукописи з фондів установ та організацій, котрі комплектуються архівом-музеєм (державного видавництва “Музична Україна”, Національної спілки композиторів України, музичних колективів, театрів тощо). Тим більше цей огляд не може претендувати на історичну повноту висвітлення музичної Шевченкіани 2-ї половини XIX–XX ст., адже далеко не все, що було написано за цей час композиторами, виконано артистами та оприлюднено видавцями, потрапило до сховищ ЦДАМЛМ України.

Тим не менше, навіть свідомо обмеживши об’єкт дослідження джерелами архіву-музею, можна зробити висновок про надзвичайну багатожанровість і тематичну різноманітність вітчизняної музичної Шевченкіани. І, разом із тим, про безліч перспектив її дослідження – від суто джерелознавчих до історично-стильових. У кожній доби – свій Шевченко, й так само дуже різний він у творах композиторів різних поколінь. Зрештою, вивчаючи пов’язану з іменем Кобзаря документальну спадщину, ми пізнаємо прикмети часу, коли був написаний той чи інший твір, і неповторну індивідуальність його автора. Тож сподіваємося, що побіжний огляд нотних рукописів із фондів ЦДАМЛМ України дасть поштовх для нових досліджень музичної Шевченкіани та допоможе повернути чимало з творів минулого до сучасної концертної практики.

¹ ЦДАМЛМ України, ф. 4, оп. 2, од.зб. 239, арк. 1–43; див. також: Л. Кауфман. “Перші романси та пісні на тексти з “Кобзаря””. Нарис (варіант). Маш. з правкою автора. [1960-і]. ЦДАМЛМ України, ф. 4, оп. 2, од.зб. 184, арк. 1–6.

² ЦДАМЛМ України, ф. 4, оп. 2, од.зб. 239, арк. 2–3.

³ Див.: Г. П. Гладкий. “Зоре моя, вечірня”. Пісня для голосу в супроводі фортепіано на слова Т. Г. Шевченка. Редакція та обробка Л. С. Кауфмана. [Рукопис Л. Кауфмана]. ЦДАМЛМ України, ф. 4, оп. 2, од.зб. 85, арк. 1 зв., 2.

⁴ Див. також: Д. Крижанівський. “Реве та стогне Дніпр широкий” (з поеми “Причинна”). Слова Т. Шевченка. Присвячується М. Л. Кропивницькому. Нотний рукопис без тексту. ЦДАМЛМ України, ф. 4, оп. 1, од.зб. 290, арк. 55 зв., 56.

⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 1255, оп. 1, од.зб. 1, арк. 1, 26–29.

⁶ Передачу документів зафіксовано у протоколі засідання ЕПК архіву-музею від 15 травня 1970 р. У 1972 р. було укладено здавальний опис на 2

справи, до яких увійшли рукописи П. М. Карпенка та Т. Безуглого. У 1995 р. за рішенням ЕПК фольклорну збірку було долучено до фонду 525 ЦДАМЛМ України (“Колекція документів народної творчості”), а документи Т. Безуглого виділено з фонду 523 (“Документи діячів українського музичного мистецтва. Колекція”) в окремий, особовий фонд за № 1255.

⁷ ЦДАМЛМ України, ф. 1255, оп. 1, од.зб. 2.

⁸ *Костенко В. Г.* Квартет № 5: Для двох скрипок, альту і віолончелі. – Харків: Мистецтво, 1940. – 61 с. – (Друковане видання). – ЦДАМЛМ України, ф. 328, оп. 1, од.зб. 21, арк. 1–30.

⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 109, оп. 1, од.зб. 5, арк. 1–9.

¹⁰ Там само, ф. 1251, оп. 1, од.зб. 4, арк. 1–6.

¹¹ Там само, ф. 189, оп. 3, од.зб. 74, арк. 1–29.

¹² Там само, арк. 2 зв.

¹³ Там само, арк. 13 зв. До порівняння подаємо епіграф до II ч. Тріо та оригінальний текст: 1. “Нема гірше, як в неволі / Про волю згадати, / А я про тебе, воленько моя, / Оце нагадаю”; 2. “Немає гірше, як в неволі / Про волю згадувать. А я / Про тебе, воленько моя, / Оце нагадую”.

¹⁴ Там само, арк. 18, 19.

¹⁵ Там само, арк. 25 зв.

¹⁶ Там само, ф. 758, оп. 2, од.зб. 7, арк. 88.

¹⁷ Там само, ф. 200, оп. 2, од.зб. 32, арк. 1–7.

¹⁸ Там само, од.зб. 33, арк. 1–22.

¹⁹ Там само, ф. 175, оп. 1, од.зб. 5, арк. 1–36.

²⁰ Там само, од. зб. 4, арк. 1–45.

²¹ Там само, ф. 855, оп. 1, од.зб. 122, арк. 1–36. На арк. 2 – дарчий напис М. Хороша П.І. Майбороді, датований 1 квітня 1964 р.: “Дорогому Платону Іларіоновичу дарую цей клавір дорогоцінний, який зберігав 36 років, в знак глибокої поваги і любові як до композитора і друга”.

²² Датовано за довідковими джерелами (де, до речі, як автор музики до вистави значиться лише О. М. Радченко), в описі вказано [1964], в інших документах фонду необхідну інформацію відшукати не вдалося.

²³ ЦДАМЛМ України, ф. 174, оп. 1, од.зб. 20, арк. 1–181.

²⁴ Там само, од.зб. 19, арк. 1–102.

²⁵ Там само, од.зб. 9, арк. 19, 19 зв.

²⁶ Там само, арк. 22–25.

²⁷ Див.: “Перечень крупных драматических произведений, музыка к которым написана композитором А. М. Радченко для Украинского государственного театра им. М. Заньковецкой”. – ЦДАМЛМ України, ф. 174, оп. 1, од.зб. 204, арк. 75 зв.

²⁸ “Перечень пьес, музыка к которым написана композитором Радченко А.М. и исполняется в настоящее время в театрах УССР и РСФСР”. Авториз. маш. Червень 1954 р. – ЦДАМЛМ України, ф. 174, оп. 1, од.зб. 204, арк. 11 зв.

²⁹ “Перечень пьес, музыка к которым написана композитором Радченко А.М. и исполняется в настоящее время в театрах УССР и РСФСР (по состоянию на 1-ое января 1955-го года.)”. Авториз. маш. 31 грудня 1954 р. – ЦДАМЛМ України, ф. 174, оп. 1, од.зб. 204, арк. 15.

³⁰ ЦДАМЛМ України, ф. 174, оп. 1, од.зб. 88, арк. 1–94; арк. 67–87 позначені як “варіант Черновицького театру”.

³¹ Там само, ф. 844, оп. 2, од.зб. 37, арк. 1–31.

³² Там само, ф. 483, оп. 1, од.зб. 1, арк. 1–3; документ не датований.

- ³³ Там само, ф. 1250, оп. 1, од. зб. 552, арк. 1–59.
- ³⁴ Там само, ф. 328, оп. 1, од. зб. 4, арк. 1–47.
- ³⁵ Див.: Там само, арк. 4 зв.
- ³⁶ Там само, арк. 4. Укладачем опису справу датовано 1932 роком, але жодного підтвердження цьому нами не знайдено.
- ³⁷ Там само, ф. 1250, оп. 1, од. зб. 23, арк. 1–6.
- ³⁸ Збереглися два його рукописних примірника, один – з авторською правкою. – ЦДАМЛМ України, ф. 1250, оп. 1, од. зб. 22, арк. 1–69 (1–28 + 29–69).
- ³⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 1250, оп. 1, од. зб. 24, арк. 1–10.
- ⁴⁰ Там само, од.зб. 114, арк. 13–16.
- ⁴¹ Там само, од.зб. 114, арк. 17–27.
- ⁴² Афіші та запрошення на вистави за одноактною оперою “Сотник” М. І. Вериківського у КДМУ ім. Р. М. Глієра та Київському міському будинку вчителя. 17 квітня 1996 р., 9 березня 2006 р. – ЦДАМЛМ України, ф. 1250, оп. 1, од.зб. 923, арк. 1–5; фотографія учасників постановки оперного етюдю “Сотник” Вериківського М. І. в київському Будинку вчителя після вистави. 9 березня 2006 р. – ЦДАМЛМ України, ф. 1250, оп. 1, од.зб. 960, арк. 1.
- ⁴³ На жаль, партитура І редакції твору збереглася лише частково. Див.: ЦДАМЛМ України, ф. 1250, оп. 1, од.зб. 26–27.
- ⁴⁴ ЦДАМЛМ України, ф. 1250, оп. 1, од.зб. 28.
- ⁴⁵ І картина – [до червня 1940 р.], II – 10 червня 1940 р.; III – 10–28 червня 1940 р.; IV – [червень–липень 1940 р.]; V – 16 вересня 1940 р. – 3 жовтня 1956 р., тобто останній том містить зміни, внесені вже під час створення II редакції “Наймички”. Див.: ЦДАМЛМ України, ф. 1250, оп. 1, од.зб. 30–34.
- ⁴⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 1250, оп. 1, од.зб. 36.
- ⁴⁷ Там само, од.зб. 40–64, 114 (арк. 3–6 у конволюті).
- ⁴⁸ Там само, од.зб. 65.
- ⁴⁹ Там само, од.зб. 138, арк. 1–3.
- ⁵⁰ Там само, од.зб. 139, арк. 1–23 (1–8 + 9–23).
- ⁵¹ Там само, од.зб. 112, арк. 3 зв.–10.
- ⁵² Там само, од.зб. 111, арк. 1–25.
- ⁵³ Там само, ф. 182, оп. 1, од.зб. 1 – I картина; ф. 182, оп. 2, од.зб. 1 – I (без I картини) та II дії; ф. 182, оп. 2, од.зб. 2 – III та IV дії.
- ⁵⁴ Там само, ф. 182, оп. 2, од.зб. 3.
- ⁵⁵ Там само, од.зб. 4.
- ⁵⁶ Там само, ф. 334, оп. 2, од.зб. 36, арк. 1–6.
- ⁵⁷ Очевидно, що чернетки було створено до 1964 р. Справа містить другу новелу “Серед чужих” (арк. 18–49) та її неповне ротапринтне відтворення (арк. 50–59), а також автограф четвертої новели “Смерть” (арк. 60–49) й так само неповний її ротапринт (арк. 80–89). Див.: ЦДАМЛМ України, ф. 200, оп. 1, од.зб. 3.
- ⁵⁸ ЦДАМЛМ України, ф. 200, оп. 2, од.зб. 6, арк. 1–98.
- ⁵⁹ Там само, од.зб. 7, арк. 1–71.
- ⁶⁰ Там само, ф. 445, оп. 1, од.зб. 5, арк. 1–248.
- ⁶¹ Див.: ЦДАМЛМ України, ф. 445, оп. 1, од.зб. 4, арк. 1–130; од.зб. 6, арк. 1–41.
- ⁶² ЦДАМЛМ України, ф. 198, оп. 1, од.зб. 1, арк. 1–8.
- ⁶³ Там само, од.зб. 2, арк. 1–16.
- ⁶⁴ Там само, ф. 1250, оп. 1, од.зб. 351, арк. 1–21.
- ⁶⁵ Там само, од.зб. 350, арк. 1–42.

- ⁶⁶ Там само, од.зб. 352, арк. 1–15.
- ⁶⁷ Там само, од.зб. 356–357.
- ⁶⁸ Там само, од.зб. 354.
- ⁶⁹ Там само, од.зб. 355.
- ⁷⁰ Там само, од.зб. 236, арк. 1–21.
- ⁷¹ Там само, од.зб. 557, арк. 1–4.
- ⁷² Там само, од.зб. 253, арк. 1–6.
- ⁷³ Див.: Лібрето ораторії, маш. з правкою автора, 21–29 листопада 1951 р. – ЦДАМЛМ України, ф. 1250, оп. 1, од.зб. 255, арк. 1–26; Ескізи клавіру, автограф, 2 грудня 1951 р. – 2 січня 1952 р. (справа також містить уривок із поеми “Гайдамаки” М. І. Вериківського для солістів і мішаного хору без супроводу від 27 липня 1939 р., автограф, арк. 24–25). – ЦДАМЛМ України, ф. 1250, оп. 1, од. зб. 254, арк. 1–24.
- ⁷⁴ ЦДАМЛМ України, ф. 277, оп. 1, од.зб. 16, арк. 14–19.
- ⁷⁵ Там само, ф. 744, оп. 1, од.зб. 10, арк. 1–21.
- ⁷⁶ Там само, ф. 855, оп. 1, од.зб. 27, арк. 1–56.
- ⁷⁷ Там само, ф. 201, оп. 1, од.зб. 11, арк. 9–10.
- ⁷⁸ Див.: Костенко В. Дума про козака Степана: для тенора / Муз. В. Костенка, Твір 13 № 1; Слова Т. Шевченка. – Харків: ДВУ, 1928. – 6 с. – (Бібліотека солоспіву). – ЦДАМЛМ України, ф. 328, оп. 1, од.зб. 31, арк. 4–6.
- ⁷⁹ Ор. 29, № 3. Партитура, партії. Автограф. 1934 р. (датовано укладачем опису). – ЦДАМЛМ України, ф. 483, оп. 1, од.зб. 5, арк. 3–11.
- ⁸⁰ Автограф, березень 1939 р. – ЦДАМЛМ України, ф. 182, оп. 2, од. зб. 175, арк. 3–5.
- ⁸¹ Чорновий автограф, датований 21 листопада 1939 р., зберігався в архіві композитора, як не дивно, серед дитячих пісень. Див.: ЦДАМЛМ України, ф. 1250, оп. 1, од.зб.489, арк. 2 зв., 3. Крім цього варіанта аранжування народної мелодії в особовому фондї М. І. Вериківського знаходимо й інший – рукописний примірник [1942] р. у перекладенні для мішаного хору. Див.: ЦДАМЛМ України, ф. 1250, оп. 1, од.зб. 516, арк. 2–3.
- ⁸² Ор. 62, № 1. Автограф. – Див.: ЦДАМЛМ України, ф. 189, оп. 3, од.зб. 249, арк. 4 зв.–8. Твір датовано за переліком творів П. Т. Глушкова, де він значиться під іншим опусом (ор. 25): “Романсы на тексты Т. Шевченко: 1. “По дїброві вітер виє...”; 2. “Полюбила чорноброва””. Див.: ЦДАМЛМ України, ф. 189, оп. 3, од.зб. 339, арк. 3 зв., 7. Два примірники автографа романсу “Полюбила чорноброва...”, датовані 14 травня 1940 р., див.: ЦДАМЛМ України, ф. 189, оп. 3, од.зб. 255, арк. 1–4.
- ⁸³ Автограф. Грудень 1939 р. – ЦДАМЛМ України, ф. 140, оп. 1, од. зб. 2, арк. 39.
- ⁸⁴ ЦДАМЛМ України, ф. 486, оп. 1, од.зб. 5, арк. 1–9.
- ⁸⁵ Автограф композитора, крім основної частини, містить окремо випи-сану вокальну партію та власне, текст Т. Г. Шевченка. – ЦДАМЛМ України, ф. 124, оп. 1, од.зб. 149, арк. 1–6.
- ⁸⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 189, оп. 3, од.зб. 303, арк. 2 зв.–3; 5 зв.–7.
- ⁸⁷ Там само, ф. 201, оп. 1, од.зб. 11, арк. 43–45.
- ⁸⁸ Автограф. Березень 1959 р. – ЦДАМЛМ України, ф. 4, оп. 1, од. зб. 290, арк. 52 зв.–53.
- ⁸⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 124, оп. 1, од. зб. 149, арк. 7–14.
- ⁹⁰ Див.: Гулак-Артемівський С. С. “Пісні”. Упорядкування, вступна стаття, редакція і коментарі Л. Кауфмана. Маш. із правкою Л. С. Кауфмана. 1962 р. –

ЦДАМЛМ України, ф. 4, оп. 1, од. зб. 264; Л. С. Кауфман. “Т. Г. Шевченко і С. С. Гулак-Артемівський”. Стаття. Маш. із правкою автора. [1960-і]. – ЦДАМЛМ України, ф. 4, оп. 2, од. зб. 193, арк. 1–7.

⁹¹ ЦДАМЛМ України, ф. 1112, оп. 1, од. зб. 7, арк. 1–2.

⁹² Там само, ф. 1105, оп. 1, од. зб. 19, арк. 32–33.

⁹³ Там само, ф. 855, оп. 1, од. зб. 5, арк. 6–10.

⁹⁴ Там само, ф. 174, оп. 1, од. зб. 179, арк. 44–45.

⁹⁵ Там само, арк. 19–20.

⁹⁶ Там само, од. зб. 174, арк. 23–24.

⁹⁷ Там само, ф. 948, оп. 1, од. зб. 1, арк. 1–4.

⁹⁸ До циклу увійшло п'ять мініатюр для голосу в супроводі фортепіано: 1. “Царям, всесвітнім шинкарям...”; 2. “Тим, не ситим очам...”; 3. “І день іде...”; 4. “Світе ясний!”; 5. “Гімн черничий”. – ЦДАМЛМ України, ф. 503, оп. 1, од. зб. 37.

⁹⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 970, оп. 1, од. зб. 4, арк. 1–3.

¹⁰⁰ Там само, ф. 1250, оп. 1, од. зб. 205, арк. 1–17.

¹⁰¹ Там само, од. зб. 200, арк. 1–5.

¹⁰² Там само, од. зб. 277, арк. 1–18.

¹⁰³ Там само, од. зб. 525, арк. 1–3.

¹⁰⁴ Там само, ф. 140, оп. 1, од. зб. 2. Крім, власне, нотного матеріалу, збереглася виписка з протоколу засідання секції молодого автора Спілки композиторів України про дозвіл на виконання пісень П. Куликівського на тексти Т. Г. Шевченка “У перетику ходила” та “На городі пастернак” від 5 березня 1951 р., за якою можна приблизно датувати автографи цих творів. Див.: ЦДАМЛМ України, ф. 140, оп. 1, од. зб. 11, арк. 1.

¹⁰⁵ Див.: ЦДАМЛМ України, ф. 189, оп. 3, од. зб. 183, 184, 303, 306.

¹⁰⁶ Див.: Там само, од. зб. 183, 300, 301, 303.

¹⁰⁷ Див. відповідно: ЦДАМЛМ України, ф. 189, оп. 3, од. зб. 303, арк. 8–10; од. зб. 183, арк. 13–14.

¹⁰⁸ ЦДАМЛМ України, ф. 189, оп. 3, од. зб. 200, 201.

¹⁰⁹ Там само, ф. 181, оп. 1, од. зб. 32, арк. 1–4.

¹¹⁰ Там само, ф. 694, оп. 1, од. зб. 8, арк. 11 зв.

¹¹¹ Там само, од. зб. 9, арк. 60.

¹¹² Крім поезії Т. Г. Шевченка, у циклі використано народні тексти (1–5), твори А. С. Малишка (6–7), С. І. Олійника (8) та П. М. Воронька (9). Див.: ЦДАМЛМ України, ф. 182, оп. 2, од. зб. 182, арк. 1–13.

¹¹³ ЦДАМЛМ України, ф. 182, оп. 1, од. зб. 43, арк. 1–2.

¹¹⁴ Там само, ф. 166, оп. 1, од. зб. 14, арк. 1.

¹¹⁵ Там само, од. зб. 25, арк. 1.

¹¹⁶ Там само, од. зб. 15, арк. 1–2.

¹¹⁷ Там само, од. зб. 16, арк. 1–2.

¹¹⁸ Див. відповідно: ЦДАМЛМ України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 26, арк. 1–2; 3.

¹¹⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 95, арк. 1–2.

¹²⁰ Там само, ф. 855, оп. 1, од. зб. 4, арк. 48–51.

¹²¹ Там само, ф. 4, оп. 1, од. зб. 290, арк. 69–72.

¹²² Там само, арк. 73, 73 зв.

¹²³ Див. клавир твору: ЦДАМЛМ України, ф. 174, оп. 1, од. зб. 176, арк. 11–13.

¹²⁴ ЦДАМЛМ України, ф. 174, оп. 1, од. зб. 174, арк. 10–12.

¹²⁵ Зберігся клавір твору, див.: ЦДАМЛМ України, ф. 174, оп. 1, од. зб. 174, арк. 16–18.

¹²⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 4, оп. 1, од. зб. 290, арк. 15–18.

¹²⁷ Там само, арк. 57–62.

¹²⁸ Там само, ф. 792, оп. 1, од. зб. 10, арк. 1–2.

¹²⁹ Там само, ф. 1250, оп. 1, од. зб. 186, арк. 1–3.

¹³⁰ Там само, од.зб. 187, арк. 1–3; од. зб. 188, арк. 1–14.

¹³¹ Там само, ф. 181, оп. 1, од. зб. 5, арк. 1–86.

¹³² Там само, ф. 694, оп. 2, од. зб. 2, арк. 1–12.

¹³³ Твір для мішаного хору та фортепіано зберігся у вигляді авторської коректури. Див.: ЦДАМЛМ України, ф. 175, оп. 1, од. зб. 7, арк. 1–8.

¹³⁴ *Костенко В. Шумить Нева...* / Муз. В. Костенка, Ор. 15 № 1; Слова І. Микитенка з поеми “Епохи”; баритон. – Харків: ДВУ, 1928. – 6 с. – (Новий Шевченківський концерт). – ЦДАМЛМ України, ф. 328, оп. 1, од. зб. 31, арк. 1–3.

¹³⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 1250, оп. 1, од. зб. 278, арк. 1–6.

¹³⁶ Там само, од. зб. 599, арк. 1–12.

¹³⁷ Там само, од. зб. 600, арк. 1–14.

¹³⁸ Там само, ф. 694, оп. 1, од. зб. 5, арк. 1–32.

¹³⁹ Там само, ф. 182, оп. 2, од. зб. 126.

¹⁴⁰ Там само, ф. 792, оп. 1, од. зб. 2, арк. 1–18.

¹⁴¹ Там само, ф. 199, оп. 1, од. зб. 6, арк. 1–6.

Проанализированы нотные рукописи на тексты Т. Г. Шевченко из личных фондов украинских композиторов 2-й половины XIX–XX веков, которые хранятся в ЦГАМЛИ Украины. Рассмотрены камерно-инструментальные, камерно-вокальные, симфонические, вокально-симфонические композиции, оперы, балеты, музыка к драматическим спектаклям и кинофильмам, а также ряд произведений, посвященных памяти Т. Г. Шевченко.

Ключевые слова: личный фонд; нотная рукопись; композитор; Тарас Шевченко; ЦДАМЛМ Украины.

The review analyzes the notes manuscripts on the texts of T. H. Shevchenko from the personal collections of Ukrainian composers of the second half of 19–20 centuries, stored in the Central State Archives Museum of the Literature and Arts of Ukraine. There are considered chamber and instrumental, chamber and vocal, symphonic, vocal-symphonic compositions, operas, ballets, music for dramatic productions and movies, as well as a number of works dedicated to the memory of Taras Shevchenko.

Key words: the personal fond; the notes manuscripts; the composer; Taras Shevchenko, the Central State Archives Museum of the Literature and Arts of Ukraine.

УДК 929Шевченко:930.253(470)

Т. М. ГОРЯЕВА, Г. Р. ЗЛОБИНА*

ДОКУМЕНТЫ Т. Г. ШЕВЧЕНКО В РГАЛИ

*“Он дорог не только Украине своей,
Сонм русских певцов украшает!”*

(Л-в М-в. “Великоросс –
памяти Т. Г. Шевченко”. 1882 г.)

“Русской земли человек замечательный”

Н. А. Некрасов

*“Тарас Шевченко навсегда останется
украшением русской литературы”*

И. А. Бунин

Дается краткая характеристика творческого наследия Т. Г. Шевченко в РГАЛИ; история складывания его личного фонда до перемещения в Государственный исторический архив УССР в 1961 г., а также повидовое описание автографов и изобразительных материалов, хранящихся в различных фондах – личных и учреждений культуры. Особое место уделено так называемой “шевченковиане” – документам, в которых отразилось влияние творчества Великого Кобзаря на русскую и мировую культуру: в музыке, театре, кинематографе и др.

Ключевые слова: Т. Г. Шевченко, ЦГАЛИ СССР, РГАЛИ, Государственный исторический архив УССР, автографы, переписка, офорты, Кирилло-Мефодиевское общество, Н. И. Костомаров, П. А. Кулиш, Аф. Маркевич, Н. И. Гулак, В. М. Белозерский, Ф. П. Толстой, М. М. Лазаревский, А. Н. Мордовцева, Д. Л. Мордовцев, И. И. Срезневский, П. И. Бартенев.

Т. Г. Шевченко – ключевая фигура для понимания базисных ценностей украинской культуры и духовности, национального самосознания украинцев. Одновременно являясь основоположником новой украинской литературы и духовным отцом украинской нации, Т. Г. Шевченко представляет собой уникальное качество “человека-моста” на перекрестке двух культур – российской и украинской.

В отличие от Н. В. Гоголя, который считал, что без русского языка литературных высот достичь невозможно, Т. Г. Шевченко, не побоявшись прослыть “чужаком”, отказался променять родное “наречие” на

* *Горяева Татьяна Михайловна* – директор Российского государственного архива литературы и искусства;

Злобина Галина Рауфовна – заместитель директора Российского государственного архива литературы и искусства.

Т. Г. Шевченко “В Шинке”. С картины И. Соколова “Приятели”. 1860 г. Офорт.
РГАЛИ, ф. 277, оп. 2, д. 38, л. 2.

соблазны “общепонятного” книжного рынка: “теплый кожух”, да не на него сшит, – ответил он своим петербургским литературным искусителям во вступлении к поэме “Гайдамаки”. Формирование современного украинского литературного языка связано с украинским поэтом Т. Г. Шевченко, который окончательно закрепил живой разговорный язык, как его основу.

Непреложным фактом было и остается то, что многострадальная творческая жизнь поэта и художника, с ее духовными взлетами и трагедиями, становление его таланта проходили большей частью на российской земле, в окружении близких и дружественных ему россиян, сыгравших огромную благотворную роль в непростой судьбе бывшего крепостного раба.

В свою очередь, богатое творческое наследие поэта, прозаика, драматурга, художника, мыслителя Тараса Шевченко, сам образ его – человека и гражданина, жизненный его пример стали достоянием не только украинских наследников слова и дела Кобзаря, но и многих лучших представителей российского общества, оказывая непреходящее влияние на умы и чувства россиян, отражаясь в литературной, культурной, общественной жизни многонациональной России.

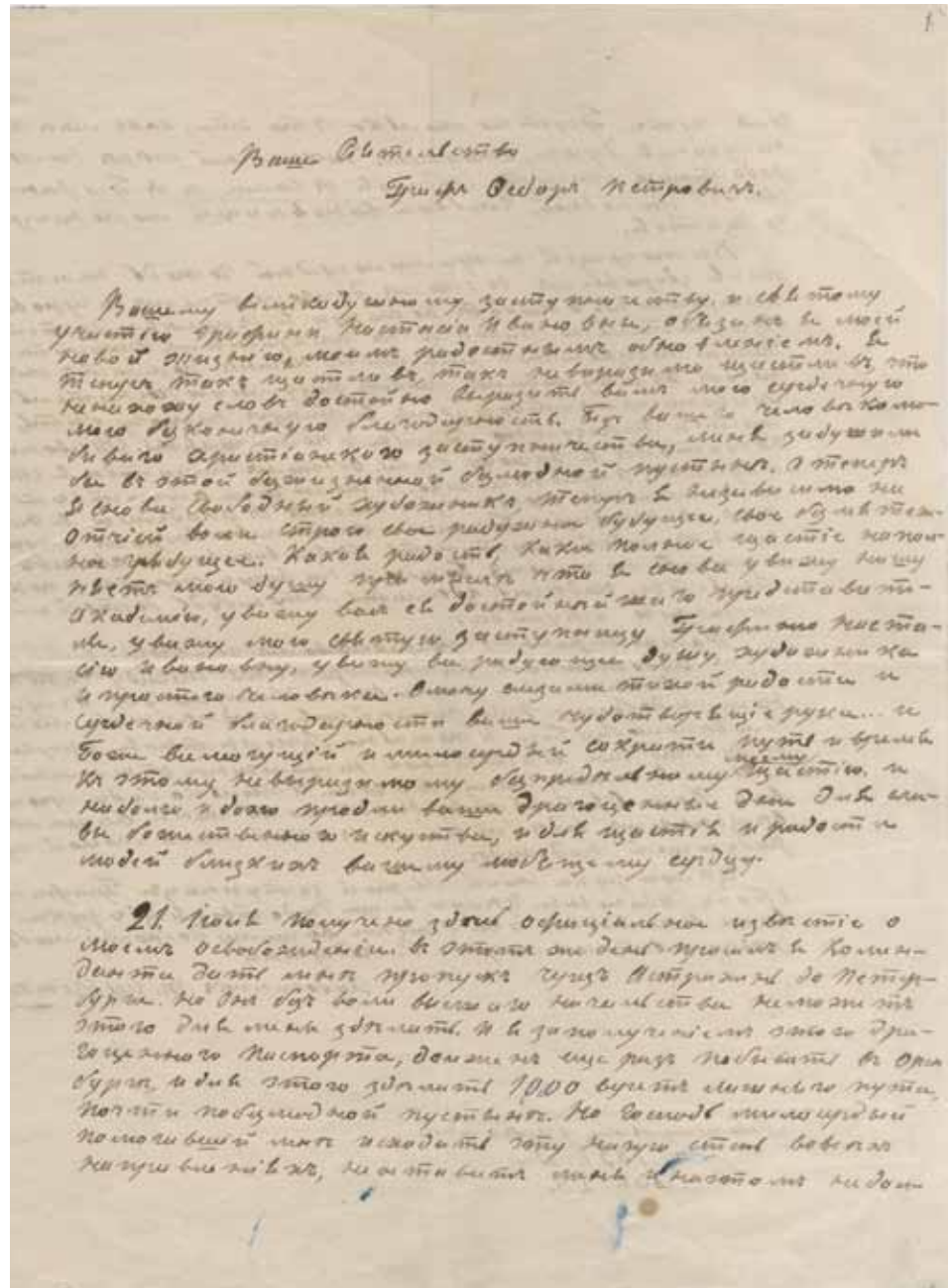
В образованном в марте 1941 г. Центральном государственном литературном архиве (позднее ЦГАЛИ СССР, в настоящее время РГАЛИ) из документов, поступивших из Государственного литературно-

Т. Г. Шевченко “Ростовщик”. С картины Рембрандта
“Притча о виноградаре и делателях”. 1858 г. Офорт.
РГАЛИ, ф. 277, оп. 2, д. 38 а, л. 2.

го музея, и из вновь приобретенных материалов был образован фонд № 564 “Тарас Григорьевич Шевченко”. В декабре 1961 г. этот фонд в полном составе был передан в Государственный исторический архив СССР. Эта передача была обусловлена распространенной в те годы практикой оптимизации состава архивных фондов и выделения отдельных “непрофильных” коллекций и документов с целью сосредоточения в одном архивохранилище. Однако всеобъемлющая система комплектования РГАЛИ позволила собрать и сохранить в различных личных фондах и коллекциях ценнейшие автографы и документы, связанные с именем Т. Г. Шевченко: ф. 277 “В. М. Лазаревский”, ф. 1336 “Собрание альбомов”, ф. 277 “В. М. Лазаревский”, ф. 212 “Ф. М. Достоевский”, ф. 10 “С. Т., К. С., И. С. Аксаковы”, ф. 46 “П. И. Бартенев”, ф. 275 “Н. С. Лесков”, ф. 2980 “С. Н. Дурьлин”, ф. 320 “Д. Л. Мордовцев”, ф. 3102 “В. П. Лидин”, ф. 436 “И. И., В. И. Срезневские”, ф. 1160 “И. Л. Сельвинский”, а также в фондах издательств ф. 653 “Музгиз”, ф. 613 “Художественная литература”, ф. 652 “Искусство”, ф. 630 “Детгиз” и др. Все вместе они составляют совокупность документальных материалов писателя в архиве.

Большей частью это подлинные документы. Главные раритеты — автографы произведений писателя: “Якоби то ти, Богдане, п’яний...”, 18 августа [1859 г.]; “Коли мутними болотами...”, [1858 г.]; “Осіи.

Т. Г. Шевченко. Письмо графу Ф. П. Толстому. 1857 г. Автограф. РГАЛИ, ф. 212, оп. 1, д. 279, л. 1.

Глава 14. (Подражание), 25 декабря 1859 г.; стихотворения, посвящённые А. А. Лазаревской “Весенний вечер”, 1847–1860 гг. и “Барвинок цвил и зеленел...”, 1847–1860 гг., а также его автограф известного стихотворения “Козак на чужыни” (Уланово [Черниговская губ.], 1846 г.)

Кроме автографов, в РГАЛИ хранится тетрадь на 40 листах с рукописными списками произведений Шевченко, сделанными М. А. Максимовичем: “Псалмы Давыдовы”, “За думою дума...”, “Что мины тяжко...”, “Холодный яр”, “Великий льох”, “Пустка”, “Чыгрын” и др.

Большой ценностью архива являются подлинные офорты Шевченко: “Ростовщик” с картины Рембрандта “Притча о виноградаре и делателях”, 1858 г. и “В шинке” с картины И. Соколова “Приятеля”, 1860 г.; а также карандашный набросок “Пейзаж”, сделанный им в местечке Уланово [Черниговская губ.], 1840 г., фоторепродукции автопортрета и портрета А. Олдриджа (1858 г.).

Помимо рукописей поэта в архиве имеются:

– переводы его произведений, в том числе: Н. С. Курочкина – “Из Шевченки (Тарасу Шевченко)”, 1858 г.; Б. Л. Пастернака – перевод поэмы Т. Г. Шевченко “Мария”, 1939 г.; В. М. Инбер – “Русалка”; И. Л. Сельвинского – “Не хочу я обручаться”, 1930–40-е годы; А. Т. Твардовского – “Как у той, у Катерины...”; П. Семанина – “Ой, вскричали серы гуси”, а также переводы Е. А. Благиной, В. В. Державина, П. А. Суркова и многих других;

– многочисленные литературные сценарии, пьесы по произведениям Шевченко, в том числе киносценарий историко-биографического фильма “Тарас Шевченко”, снятого в 1951 г. режиссёром И. Савченко; пьеса “Назар Стодоля” – драма в 3 действиях в переводе Пикулева и Богданова (приложения: протоколы ГУРК, замечание о пьесе зам. нач. Главреперткома, переписка ГУРК с издательством “Искусство” и дирекцией журнала “Народное творчество”); “Назар Стодоля” – драма в 3 действиях в переводе П. Антокольского и К. Чуковского (приложение: протокол ГУРК; предисловие Чуковского К., переписка с из-

Неустановленный художник. Портрет Ф. П. Толстого. Литография. [1880-е гг.] РГАЛИ, ф. 1987, оп. 4, д. 195, л. 1.

Фотопортрет М. А. Максимовича.
 Фотоательє
 Й. Кордиша. Київ. Б.д.
 РГАЛІ, ф. 195, оп. 1,
 д. 6499, л. 1.

дательством “Искусство”, замечания по поводу перевода бюро драмсекции ССП СССР); “Назар Стодоля” – драма Пикулева Н. П. и Боткина П. Н. (приложения: режиссерский комментарий Эрбштейна “Как оформлять” “Назар Стодоля” и его статьи “Беседы с режиссерами по поводу постановки драмы”, “Советы режиссеру”) и др.;

– вокальные и другие музыкальные произведения на слова Шевченко – “Думка”, “Поле” - музыка Е. Макарова, ноты для баса с фортепиано, 1961 г.; А. С. Размадзе “Кобзарские песни” из “Гайдамаков” для голоса с фортепиано, 1880 г.; М. П. Мусоргский – “Гопак” (первая редакция) из поэмы “Гайдамаки”, перевод Л. Мея, для голоса с фортепиано с посвящением Н. А. Римскому-Корсакову, редакция П. Ламма, издание 1931 г.

Переписка поэта представлена отдельными письмами немногочисленным адресатам: С. Т. Аксакову от 4 января 1858 г.; графу Ф. П. Толстому от 1857 г., запиской к М. М. Лазаревскому и несколькими письмами к А. А. Лазаревской за 1847–1860 гг. Корреспонденция, адресованная Т. Г. Шевченко, представлена лишь автографом письма А. Н. Мордовцевой к Т. Г. Шевченко со стихотворением, ему посвященным, и припиской Д. Л. Мордовцева от 5 марта 1860 г.

К материалам о Т. Г. Шевченко можно отнести документы его современников: выписки из “Гайдамаков” и комментарии известного филолога и этнографа И. И. Срезневского на укр. и рус. яз., 1841 г.; запись П. И. Бартенева о Т. Г. Шевченко (со слов княжны Репниной), 1856 г.; записку Н. С. Лескова о “лиризме творчества Шевченко”, 1880-е годы; письмо П. А. Кулиша М. М. Лазаревскому от 1 февраля 1858 г.; воспоминания А. М. Лазаревского “Последний день жизни Т. Г. Шевченко”, печатное; письмо С. В. Лазаревского неустановленному лицу с обращением “Николай Васильевич” “... по поводу продажи вещей Шевченко” от 10 декабря 1896 г.

XX век о Шевченко: автограф стихотворения футуриста Василия Каменского “Гений Шевченко”; статьи В.П. Лидина “Шевченко”, 1935 г.; К. И. Чуковского “Четыре таланта” в “Литературной газете”, 6 мая 1939 г.; М. М. Зощенко “Шевченко в Петербурге”, главы из повести с дарственной надписью автора А. Е. Крученых, 1941 г.; статьи А. А. Суркова “Бессмертное сердце Тараса”, “Великий корабль Украины” и “Чему учит Тарас Шевченко?”; а также статьи Е. В. Тарле, М. М., М. Г. Манисеров, Ю. Н. Тынянова, И. И. Бродского – вёрстка журнала “Литературный современник”, 1939 г., №3, печатное; стенограмма обсуждения фильмов [вышедших на экраны в 1944–1945 г.], в т. ч. фильма “Тарас Шевченко”; стихотворения, отрывки из поэм Т. Г. Шевченко, прочитанные на радио и эстрады Д.Н. Журавлевым – машинопись с пометами актёра.

Особую группу биографических документов составляют материалы о юбилейных и памятных мероприятиях – вечерах, выставках, связанных с именем поэта и художника: письмо Учредительного комитета “Общества имени Т. Г. Шевченко” за подписью Д. Л. Мордовцева А. А. Коринфскому с приглашением на первое собрание учредителей 24 ноября 1898 г.; программа литературно-музыкального вечера в память Т.Г. Шевченко (по случаю 50-летия со дня кончины), март 1911 г.; “К юбилею Т. Г. Шевченко”, газетная вырезка, 1911 г.; стенограмма выступления А. В. Луначарского 14 марта 1927 г. на вечере украинской литературы и искусства в Большом театре; пригласительный билет Правительственного комитета УССР по проведению 125-летнего юбилея Т. Г. Шевченко, присланный С.С. Прокофьеву, март 1939 г.; “125 лет со дня рождения великого народного поэта революционера-демократа Т. Г. Шевченко” – юбилейное издание, Киев, 1939 г.

Изобразительные материалы представлены:

– портретами поэта – созданными Л. О. Пастернаком (литография 1915 года “Олдридж и Шевченко”), Г. А. Бондаренко (автолитографии 1938 года “Т. Г. Шевченко среди крестьян”, “Т. Г. Шевченко среди солдат”), М. Н. Добронравовым (автолитографии 1939 года “Допрос Шев-

Фотопортрет Н. И. Костомарова.
Фотоателье Генриха Денъера.
Санкт-Петербург. [1892].
РГАЛИ, ф. 1410, оп. 1, д. 50, л. 1.

Портрет М. С. Щепкина. Фотокопия с портрета работы И. Е. Репина. Б.д.
РГАЛИ, ф. 878, оп. 1,
д. 2848, л. 3.

ченко у Орлова”, “Т. Г. Шевченко и Чернышевский”), В. Г. Авериным (автолитографии 1939 года “Т. Г. Шевченко в ссылке в Ново-Петровской крепости”, “Шевченко в редакции “Современника” (Чернышевский, Добролюбов, Некрасов, Курочкин, Михайлов)”, Г. М. Пустовойтом (“Портрет Т. Г. Шевченко”, 1939 г. автолитография), П. Я. Куценко (офорт “Т. Г. Шевченко в 1857 г.”, 1939 г.), О. Довгань (“Шевченко пишет автопортрет”, 1939 г., автолитография);

– портретами его ближайшего окружения – портрет К. П. Брюллова (литография А. Минстера) – человека, сыгравшего столь значительную роль в деле освобождения поэта из неволи; фотопортрет известного историка, публициста, одного из руководителей Кирилло-Мефодиевского общества Н. И. Костомарова; ещё одного участника Кирилло-Мефодиевского общества известного

учёного М. А. Максимовича; литография портрета Ф. П. Толстого – вице-президента Императорской Академии художеств в С-Пб.; фотопортреты писателей С. Т. Аксакова, Н. С. Лескова, Д. Л. Мордовцева, историка и литератора П. И. Бартенева, а также фотокопия портрета работы И. Е. Репина русского актёра, который долгие годы был связан тесной дружбой с поэтом – М. С. Щепкина;

– иллюстрациями к его произведениям, созданными Г. М. Миллером (к поэме “Кобзарь”. Декабрь 1929 г.), А. Г. Роммом (эскиз обложки к сборнику стихов изд-ва “Детгиз”, 1942 г.), А. Я. Рубаном (гравюры к поэме “Варнак”, 1932–1939 гг.), А. Резниченко (художественное оформление юбилейного издания “125 лет со дня рождения великого народного поэта революционера-демократа Т. Г. Шевченко”, 1939 г.) и др.

В книгохранилище РГАЛИ и фондах издательств “Художественная литература”, “Детгиз”, “Искусство” сохранились издания произведений поэта, а также издательские материалы: макет обложки сборника “Та-

рас Шевченко. Стихотворения”, составитель К.И. Чуковский. “Искусство”, 1939; Шевченко Т. Г. “Избранные стихи”, на украинском языке; Шевченко Т. Г. “Стихи и поэмы”, биографический очерк (наборный экземпляр); Шевченко Т. Г. “Избранные произведения”, под редакцией К. И. Чуковского, вступительная статья Г. Эйхлера; “авторские дела” об издании лирики поэта, поэм “Гайдамаки”, “Катерина”, “Кобзарь”, собрания сочинений в 5 тт. и др.

Все эти материалы, а также многочисленные документы из российских и украинских архивов, музеев и библиотек составят основу документально-художественного альбома “Тарас Григорьевич Шевченко. К 200-летию со дня рождения”, который будет опубликован в 2014 году.

ська Лавра зі сходу”, “Вид на околиці з тераси Почаївської Лаври”, “Собор Почаївської Лаври” та у сюжеті повісті “Варнак”.

Смерть Кобзаря глибоким сумом оповила нашу землю. Періодичні видання кінця 19 ст., зокрема львівські часописи “Зоря”, “Правда”, які зберігаються у фондах бібліотеки архіву, часто друкували статті про творчість Т. Г. Шевченка [2, 4, 5, 6, 8, 11, 13, 25], життєвий шлях Кобзаря [10, 16, 17, 18, 19, 23, 24, 26], вшанування його пам’яті [3, 7, 9, 12, 15, 21], поезії, присвячені Кобзарю [14, 20, 22]. Так, вірш Миколи Олексійовича Некрасова “На смерть Шевченка” був уперше опублікований у львівському журналі “Зоря” у № 6 за 1886 рік [22] (в Російській імперії вперше з’явився друком у журналі “Литературный вестник” 1904, № 8, С. 101–103). Дослідник історії російської літератури В. Є. Якушкін розповів про історію створення вірша і про долю автографа: “В толпе литераторов, собравшихся ко гробу Шевченка, находился и Некрасов. Когда он шел за гробом многострадального Кобзаря, у него сложились стихи в его память. Вернувшись домой, Некрасов записал эти стихи, но из осторожности, – время тогда было такое, – он разорвал листок сверху вниз, так что стихи были разделены пополам. Поэт уничтожил правую половину листка с началом стихов, а сохранил у себя левую с рифмами. Уже незадолго до своей кончины Некрасов вспомнил об этом стихотворении и восстановил текст его, причем рассказал историю стихотворения П. А. Ефремову, от которого ее и слышал пишущий эти строки” [Веденеев В. (Якушкин В. Е.). Т. Г. Шевченко. Русские ведомости, 1901, 10 марта, № 68]. Цит. за: Н. А. Некрасов. Полное собрание сочинений и писем в пятнадцати томах. Том 2. Стихотворения 1855–1866 гг. – Л., Наука, 1981 [27].

Цікавими є і публікації в “Записках Наукового Товариства імени Шевченка” [28, 29] та “Літературно-науковому віснику” [30]. У бібліотеці архіву зберігається частина 119-120 тому “Записок НТШ”, у якому опубліковані матеріали про дитячі та юнацькі роки Шевченка, невідомі раніше документи, спогади про знайомство з поетом, дослідження поеми “Іван Гус”; проаналізовано вплив на Шевченка польської культури [29].

Другий том життєпису Шевченка у редакції Олександра Кониського видала Філологічна секція НТШ у 1901 р. Він містить біографічну розвідку, починаючи з 1847 року і до останніх років життя Кобзаря, а також ілюстрації та іменний покажчик [31].

Статті літературознавця Миколи Євшана – “Шевченко і ми”, “Релігія Шевченка”, “Шевченко і Куліш”, “Тарас Шевченко” – увійшли у збірник статей “Тарас Шевченко”, виданий у Києві у 1911 р. [32].

Сторіччя від дня народження Тараса Григоровича Шевченка дуже широко відзначалося в Західній Україні. Керівництво товариства “Просвіта” у Тернополі звернулося до всіх своїх відділів із закликом гідно

відзначити цю визначну дату для нашого народу, розробило план святкових заходів [33, арк. 5, 5 зв.]. 1914 р. у Львові видано книжку Богдана Лепкого “Про Шевченків “Кобзар” [34].

Цікавим є звернення гуртка товариства “Просвіта” у с Залав’є Тербовлянського повіту до філії товариства у Тербовлі з проханням направити на відкриття пам’ятка Т.Шевченку у селі своїх представників (1914 р.) [35, арк. 4].

Як свідчать архівні документи, вшанування пам’яті Шевченка, незважаючи на утиски польської влади, дуже широко відзначалося на території Тернопільського воєводства, особливо на Кременеччині в 1922 році. Під час ушанування 61-роковин смерті поета 10–12 березня в м. Кременці та Кременецькому повіті був створений громадський комітет, який координував роботу з організації всіх заходів та збору коштів для його проведення [36, арк. 14; 37, арк. 123; 38, арк. 125]. Було проведено урочисту панахиду у великій церкві Богоявленського монастиря до роковин смерті Т. Шевченка [39, арк. 140.], урочисту академію на честь Т. Шевченка в Кременецькій Українській Гімназії у 1932 р. [40, арк. 10.], святкування Шевченківських днів у м. Почаєві [41, арк. 101]. У рамках цих заходів на Кременеччині 1922 р був виданий “Малий Кобзар”. У 2002 році було видано історико-краєзнавче дослідження “Кременецький “Малий Кобзар”, у якому віддруковано “Малий Кобзар” за оригіналом, що зберігається у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН України [42].

Серед документів – рапорт декана Острозького Собору в м. Кременці від 25 липня 1939 року про видачу дозволу на проведення богослужіння для вшанування пам’яті поета українською мовою [43, арк. 1].

Шевченківські святкування дуже широко проводилися і в інших повітах. Зокрема, в усіх будинках читалень товариства “Просвіта” на терені Буцацького повіту 11 березня 1934 року був прочитаний реферат про життя і творчість Шевченка з нагоди 120-ої річниці від дня його народження [44, арк. 31; 45, арк. 33, 34, 34 зв.]. Мета цих читань – висвітлити величезну роль Тараса Шевченка в національно-визвольній боротьбі українського народу. Також збереглося чимало документів про проведення дитячих концертів, які підкреслюють роль творчості Шевченка у вихованні українських дітей [46, арк. 13; 47 арк. 25].

Для проведення вечорів, присвячених пам’яті Шевченка, передусім, необхідний був дозвіл повітового староства. Установлювалася обов’язкова цензура програми святкування [48, арк. 1, 3–7.] Польська цензура неодноразово вилучала твори Кобзаря. Зокрема, 30 квітня 1932 року рішенням окружного суду в Тернополі конфісковано “Кобзар” Шевченка, виданий у Катеринославі за редакцією нашого земляка, уродженця с. Гадинківці доктора Василя Сімовича, з мотивацією про те, що окремі вислови в ньому викликали ненависть українців до поль-

ського народу [49, арк. 1, 2]. До речі, факсимільне видання Шевченкового “Кобзаря” з примітками Василя Сімовича, 1962 року видання було надруковано у 1998 році у Рівному [50].

Особливо нещадними були дії польської влади до всього українського під час пацифікації. У донесенні постерунку поліції в Новому Селі Збаразького повіту від 28 жовтня 1933 року йдеться про те, що в селі Шельпаки пам’ятник Тарасу Шевченку, збудований у 1908 році за дозволом австрійської влади на кошти товариства “Просвіта”, був зруйнований, залишився лише постамент [51].

Та, все-таки, творчість Кобзаря популяризувалась. У фондах бібліотеки зберігається четвертий том творів Кобзаря, виданий видавництвом “Українська накладня”, ймовірно, у 1920 році, в якому опубліковані повісті Шевченка з поясненнями Б. Лепкого [52].

У бібліотеці Держархіву області зберігаються три томи із “Повного видання творів Тараса Шевченка”, котре видавав Український науковий інститут у Варшаві в 1930-х роках. Сьомий том містить повісті й оповідання Т. Шевченка [53]. Одинадцятий том ознайомлює читача з епістолярною спадщиною поета [54]. У 14 том увійшли переклади поезій на польську мову за редакцією Богдана Лепкого [55].

Багато дописів стосовно життя та творчості Кобзаря можна знайти на сторінках українських часописів 1920–1930-х років, зокрема “Життя і знання”, “Рідної школи”, “Молодого села”, “Календаря Просвіти” та ін.

Ушанування пам’яті Кобзаря відбувалося і у роки Другої світової війни. Накладом “Українського видавництва” у Кракові видано 1941 року збірник матеріалів для влаштування Шевченківських свят. У збірник увійшли поезії на честь Т. Г. Шевченка, драматичні сцени та інсценізації, реферати та ноти [56]. Публікації у газеті “Крем’янецький вісник” (1942 р.) свідчать про величезне значення поета для підтримки національної свідомості і духу народу в часи важких випробувань [57, 58, 59]. Також Українським центральним комітетом були видані тексти лекцій про творчість Шевченка, які виголошувались у 1942–1943 роках [60, 61, 62].

150-річчя від дня народження поета дуже широко відзначалося на території Тернопільської області. До 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка було прийнято постанову бюро обкому КП України та виконкому Тернопільської обласної ради від 29 листопада 1963 року “Про підготовку та відзначення 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка” [63, арк. 7; 64, арк. 9, 10, 11]. Упродовж наступних років було видано чимало творів поета [65, 66, 68, 72, 75], досліджень життя та творчості Кобзаря [67, 69, 70, 73], історико-біографічних творів [71, 74].

У 1961 році відомий книгознавець Юрій Меженко у відділі рідкісних книг наукової бібліотеки Ленінградського університету виявив примірник “Кобзаря” 1840 року на 115 сторінок, де частково відновлено

цензурні викреслення. На сьогодні відомий тільки один примірник позацензурного “Кобзаря”. Готуючись до 150-ти річчя з дня народження Т. Шевченка, видавництво Академії наук УРСР здійснило 1962 року фототипічне перевидання “Кобзаря” на 115 сторінок без змін і виправлень накладом 100 000 примірників. Окрім безпосередньо віршів (транслітерованих російською), у книзі міститься післямова Василя Бородіна, що розповідає про історію появи згаданого оригінального видання [68].

Після здобуття Україною незалежності книгозбірня архіву поповнилась новими дослідженнями. У 1993 році було видано книгу “Доля”, де розповідається про життя поета, про людей, з якими приятелював та зустрічався Т. Г. Шевченко, про міста, села та будинки, де він був і жив, зокрема про перебування Т. Шевченка у Кременці, Почаєві, Вишнівці. Містить акварелі Т. Шевченка, присвячені Почаївській лаврі. Також у виданні розповідається про буття народу, про книги, які видавав, бачив і читав Кобзар, про документи з його іменем, про картини, про художників, котрі ілюстрували його твори [76].

Про лауреатів Національної премії України імені Тараса Шевченка розповідає видання “Шлях на Тарасову гору” [77].

У праці “Непрочитаний Шевченко” літератор, політолог Василь Іванишин пропонує якісно нове бачення й осмислення живописного полотна “Катерина” [78].

Створені в еміграції сотні рукописних сторінок Івана Огієнка про Шевченка повернулися на Батьківщину лише тепер – більш ніж через чотири десятиліття після написання і через тридцять літ після смерті автора. Це видання стане своєрідним відкриттям для сучасного шевченкознавства. Зважаючи на новизну, емоційність і доступність викладу, авторські знахідки й відкриття, нинішній український читач мимоволі сприйме цю унікальну книгу не лише розумом, а й душею і серцем. Вона, без перебільшення, писалася кров’ю серця і призначалася Україні, для усіх, кому небайдужа ідея національного відродження [79].

Тему перебування Т. Шевченка в нашому краї досліджували тернопільські краєзнавці – Петро Медведик, Євген Дорош. У 1990 році виходить перше видання “Тарас Шевченко на Тернопільщині” краєзнавців: мистецтвознавця, педагога, заслуженого працівника культури України, директора художнього музею Ігоря Дуди та журналіста, письменника, заслуженого діяча мистецтв Богдана Мельничука. Книга мала декілька видань – 1998 року друге доповнене, 2007 року третє доповнене. Вона знайомить з пам’ятними місцями, пов’язаними з перебуванням у краї Великого Кобзаря, розповідає про увічнення його пам’яті [80]. У науковому виданні Євгена Дороша розповідається про подорож Т. Г. Шевченка землями Поділля і Волині восени 1846 року за завданням Київської археографічної комісії під час його другого приїзду в Україну [81]. У книзі Володимира Рожка “Тарас Шевченко і Волинь” описуються шля-

хи, якими проїжджав поет, та місця перебування Шевченка на території сучасної Волині. Автор посилається не лише на поетичні чи прозові твори поета, його художні полотна, а на неспростовні архівні документи, спогади свідків [82].

Значну кількість Шевченкіани становлять діаспорні видання. Це твори Тараса Шевченка, а також видання про його життєвий та творчий шлях. Серед них варто відзначити “Повне видання творів Тараса Шевченка” (в чотирнадцяти томах) за редакцією Павла Зайцева, видане, з багатьма змінами й доповненнями, третім накладом Миколою Денисюком у Чикаго впродовж 1959–1963 рр. [83]. А також чотирьохтомний “Кобзар”, виданий Українською вільною академією наук у 1952–1954 рр. [84]. На зберіганні в бібліотеці Держархіву області є також другий том творів Шевченка, який видало книжкове товариство “Універсальна бібліотека” у 1947 році [85]. Цікавою є антологія перекладів з Шевченка за редакцією Богдана Кравціва “Шевченкове слово і слава” [86].

Праці дослідника української літератури та діаспори, громадського діяча, історика Романа Бжеського, який упродовж 1920–1939 та 1941–1943 рр. проживав у Кременці, представлено двома виданнями: “Чи Шевченко був “малоросом” [87] та “Апостол української національної революції” [88].

Серед видань, що є в бібліотеці, заслуговують уваги і праці Микити Мандрики [89], уродженця м. Збаража Володимира Жили [90] та Ярослава Рудницького [91, 92], видані Українською вільною академією наук у 1957–1959 рр.

Історичну картину польсько-українських відносин часу Шевченка, його зустрічі з поляками та вплив їх на політичний світогляд поета спробував розкрити Єжи Єнджеєвич у своєму творі “Українські ночі або родовід генія” [93]. У книзі показано українського поета і художника на тлі широченної світової панорами як постать грандіозну, як мислителя, який бачить набагато глибше своїх видатних сучасників, дивиться за обрії своєї епохи.

До 175-ої річниці від дня народження Кобзаря Український народний союз підготував та видав збірник “Батькові Тарасові – Батько Союз”, що містить чотири розділи: Шевченко – його велич і значення для України й світу; життя і творчість поета; ті, що йшли Тарасовим шляхом; ми з Шевченком у Вашингтоні. Також у збірник увійшли твори Шевченка [94].

Багато шевченкознавчих досліджень опубліковано на сторінках часописів “Визвольний шлях” (Лондон), “Сучасність” (Мюнхен), “Молода Україна”, “Нові дні”, “Юнак” (Торонто), численних календарів та альманахів.

Отже, Державний архів Тернопільської області зберігає чималий масив документів і матеріалів як про життєвий шлях Тараса Шевченка, так і про увічнення його пам'яті, що стане у нагоді дослідникам.

¹ Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.), ф. 258, оп. 1, спр. 1312, арк. 1а, 1а зв.

² Згарський Євгеній. “Неофіти” Тараса Шевченка / Євгеній Згарський // Правда: письмо наукове і літературне. – Річник 2. – Львів. – 1868. – Ч. 19. – С. 223–224; Ч. 20. – С. 234–236; Ч. 21. – С. 247–248; Ч. 22. – С. 259–261; Ч. 23. – С. 270–271.

³ Сьомі роковини смерті Тараса Шевченка у Львові // Правда: письмо наукове і літературне. – Річник 2. – Львів. – 1868. – Ч. 8. – С. 95–96.

⁴ Огоновський Омелян. Критично-естетичний погляд на декотрі поезії Тараса Шевченка / Омелян Огоновський // Правда: письмо літературно-політичне. – Львів. – 1873. – Річник VI. – С. 24–38, 166–172, 197–201, 227–232, 456–464.

⁵ Шевченко Тарас. Єретик Іван Гус: частина поеми / Тарас Шевченко // Правда: письмо літературно-політичне. – Львів. – 1873. – Річник VI. – С. 509–511, 542–544.

⁶ Огоновський Омелян. Погляд на важніші думки Шевченка: відчит в XII роковини смерті Т. Шевченка / Омелян Огоновський // Правда: письмо літературно-політичне. – Львів. – 1873. – Річник VI. – С. 114–125.

⁷ Вечерниці в пам'ять Шевченка // Правда: письмо літературно-політичне. – Львів. – 1873. – Річник VI. – С. 134–137.

⁸ Огоновський, Омелян. Гайдамаки. Поема Тараса Шевченка / Омелян Огоновський // Правда: письмо літературно-політичне. – Львів. – 1879. – С. 164–174, 219–229, 286–296, 351–357.

⁹ Програма вечерниць уряджених товариством “Січ” у Відні в пам'ять 18 роковин смерті Тараса Шевченка // Правда: письмо літературно-політичне. – Львів. – 1879. – С. 203.

¹⁰ До біографії Шевченка // Зоря: письмо літературно-наукове для руских родин. – Львів. – 1880. – С. 87–88.

¹¹ Шевченко Т. Хустина. Із недрукованих поезій / Т. Шевченко // Зоря: письмо літературно-наукове для руских родин. – Львів. – 1881. – С. 152.

¹² Музикально-декламаторський вечір в XX-ті роковини смерті Тараса Шевченка // Зоря: письмо літературно-наукове для руских родин. – Львів. – 1881. – С. 66–67.

¹³ Рисунки до “Гайдамаків” Шевченка // Зоря: письмо літературно-наукове для руских родин. – Львів. – 1881. – С. 255

¹⁴ Масляк В.И. Памяти Тараса Шевченка: [вірш] / В. И. Масляк // Зоря: письмо літературно-наукове для руских родин. – Львів. – 1883. – С. 69–70.

¹⁵ Вечір в пам'ять Тараса Шевченка // Зоря: письмо літературно-наукове для руских родин. – Львів. – 1883. – С. 77–79.

¹⁶ Родина Тараса Шевченка // Зоря: письмо літературно-наукове для руских родин. – Львів. – 1883. – С. 79.

¹⁷ Листи Тараса Шевченка // Зоря: письмо літературно-наукове для руских родин. – Львів. – 1883. – С. 95–96.

¹⁸ До біографії Шевченка // Зоря: письмо літературно-наукове для руских родин. – Львів. – 1883. – С. 131–132.

¹⁹ Дещо з життя Тараса Шевченка (Після М.К.Чалого) // Зоря: письмо літературно-наукове для руских родин. – Львів. – 1884. – С. 51–52, 58–60, 66–68, 100, 128.

²⁰ Франко Іван. В двадцять п'яти роковини смерті Тараса Гр. Шевченка: [вірш] / Іван Франко // Зоря : письмо літературно-наукове для руских родин. – Львів. – 1886. – С. 85.

²¹ Мордовец Данило. Роковини Шевченка в Перербурзі / Данило Мордовец // Зоря : письмо літературно-наукове для руских родин. – Львів. – 1886. – С. 86–87.

²² Некрасов Н. На смерть Шевченка: [вірш] // Зоря : письмо літературно-наукове для руских родин. – Львів. – 1886. – С. 87.

²³ До біографії Шевченка // Зоря: письмо літературно-наукове для руских родин. – Львів. – 1886. – С. 119–120.

²⁴ Листи Т. Шевченка і Оп. Марковича // Правда: місячник політики, науки і письменства. – Львів. – 1889. – Т. 4. – С. 156–159.

²⁵ Зв'язочот Трохим. Тарас Шевченко в світлі європейської критики / Трохим Зв'язочот // Правда: місячник політики, науки і письменства. – Львів. – 1890. – Т. 3. – жовт. – С. 87–93.

²⁶ Причинок до біографії Тараса Шевченка / подав Захар Козуб // Правда: місячник політики, науки і письменства. – Львів. – 1891. – Т. 1. – берез. – С. 179–181.

²⁷ М. О. Некрасов. На смерть Шевченка. 27 лютого 1861 року [Електронний ресурс] / livejournal. – Електрон. текст і граф. дані. – 2010. – Режим доступу: <http://ua-kobzar.livejournal.com/702109.html>, вільний – Заголовок з екрана. – Мова укр., рос.

²⁸ Колеса Олександр. Шевченко і Міцкевич. Про значінє впливу Міцкевича в розвою поетичної творчости та в генезі поодиноких поем Шевченка / Олександр Колеса // Записки Наукового Товариства імени Шевченка/ впорядк. О. Барвінський. – Львів. – 1894. – Т. 3. – С. 36–152.

²⁹ Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Т. 119–120 / Наукове т-во ім. Шевченка. – [Львів : Накладом т-ва, 1917]. – С. 3–348.

³⁰ Спомини М. М. Лазаревського; Недруковані листи Шевченка до Я. Кухаренка // Літературно-науковий вісник. – Львів. – 1899. – Т. 7. – Ч. 2. – С. 23–38. – (Нові матеріали до біографії Шевченка).

³¹ Кониський Олександр. Тарас Шевченко-Грушівський. Т. 2 / Олександр Кониський. – Львів: З друкарні Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901. – 393 с., [28 іл.], [26 с.].

³² Євшан Микола. Тарас Шевченко: статті / Микола Євшан. – К.: Життя й мистецтво, 1911. – 91, [2].

³³ Держархів Тернопільської обл., ф. 294, оп. 1, спр. 48, арк. 5, 5зв.

³⁴ Лепкий Б. Про Шевченків “Кобзар”. В соті роковини уродин Поета / Б. Лепкий; Т-во “Просвіта”. – Львів: З друкарні наук. т-ва ім. Шевченка, 1914. – 64 с. іл.

³⁵ Держархів Тернопільської обл., ф. 317, оп. 1, спр. 15, арк. 4.

³⁶ Держархів Тернопільської обл., ф. 348, оп. 1, спр. 16, арк. 14.

³⁷ Там само, арк. 123.

³⁸ Там само, арк. 125

³⁹ Там само, арк.140.

⁴⁰ Держархів Тернопільської обл., ф. 348, оп. 1, спр. 324, арк. 10.

⁴¹ Там само, спр. 58, арк. 101.

⁴² Кременецький “Малий Кобзар” / Вступна ст. й упоряд. Є.Дорош, літ. ред. П. Бубній, відп. за вип. Б.Хаварівський. – Т.: Горлиця, 2002. – 91с.: іл. – (Сер. “Корінь і крона, вип. 23”).

⁴³ Держархів Тернопільської обл., ф. 148, оп. 1, спр. 215, арк. 1.

⁴⁴ Держархів Тернопільської обл., ф. 8, оп. 1, спр. 85, арк. 31.

⁴⁵ Там само, арк. 33, 34, 34 зв.

⁴⁶ Держархів Тернопільської обл., ф. 3, оп. 2, спр. 330, арк. 13.

⁴⁷ Там само, спр. 331, арк. 25.

⁴⁸ Держархів Тернопільської обл., ф. 317, оп. 1, спр. 37, арк. 1, 3–7.

⁴⁹ Держархів Тернопільської обл., ф. 231, оп. 1, спр. 2889, арк. 1, 2.

⁵⁰ Шевченко Т. Г. Кобзар=Kobzar / Т. Г. Шевченко; Укр. вільна акад. наук. Ін-т шевченкознавства; з поясненнями і приміт. В. Сімовича; за ред. Я. Рудницького. – 2-ге справл. й пошир. вид. – Вінніпег: Вид. І Тиктор, 1960. – XXXIII, 430, XV с.: портр. – (Клуб приятелів української книжки; вип. 34, 35, 36). – Факсим. відтворення вид. / Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України; Рівнен. обл. об-ня т-ва “Просвіта” ім. Т. Г. Шевченка; підготов. М. С. Борейка; післямова М. Г. Жулинського. – Рівне: Рівнен. друкарня, 1998.

⁵¹ Держархів Тернопільської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 292.

⁵² Шевченко Тарас. Повне видання творів. Т. 4. Назар Стодоля; Артист; Дневник; Княгиня; Безшасний; Капітанша; Пояснення / Тарас Шевченко; поясн. до “Дневника” і “Капітанші” Б. Лепкого. – Київ, Ляйпціг: Українська накладня, [1920]. – 602 с.; портрет.

⁵³ Шевченко Тарас. Повне видання творів Тараса Шевченка: [в 16 т.]. Т. VII. Повісті й оповідання: Художник, Наймичка; Варнак / Тарас Шевченко; Укр. наук. ін-т у Варшаві. – Варшава, Львів, 1934. – 338 с., [15 арк. іл.].

⁵⁴ Шевченко Тарас. Повне видання творів Тараса Шевченка: [в 16 т.]. Т. 11. Листи / Тарас Шевченко; за ред. Павла Зайцева; Укр. наук. ін-т у Варшаві. – Варшава, Львів, 1935. – 400 с.

⁵⁵ Шевченко Тарас. Повне видання творів Тараса Шевченка: [в 16 т.]. Т. 14. Переклади поезій на польську мову / Тарас Шевченко; за ред. Богдана Лепкого; Укр. наук. ін-т у Варшаві. – Варшава, Львів, 1936. – 386 с.

⁵⁶ Поклін Т. Шевченкові: матеріали до влаштування свят на пошану Т. Шевченка: декламації, інсценізації, реферати. – Краків: Укр. вид-во, 1941. – 128 с., іл.

⁵⁷ Савченко Я. В родинних сторонах Т. Г. Шевченка / Я. Савченко // Кременецький вісник. – 1942. – Ч. 22 (60).

⁵⁸ Духовний вождь нації // Кременецький вісник. – 1942. – № 22 (60).

⁵⁹ Шевченко на тлі нашої історії // Кременецький вісник. – 1942. – № 22 (60).

⁶⁰ Держархів Тернопільської обл., ф. р. 184, оп. 1, спр. 5, арк. 1.

⁶¹ Там само, спр. 6, арк. 1.

⁶² Там само, спр. 7, арк. 1.

⁶³ Держархів Тернопільської обл., ф. р. 1788, оп. 1, спр. 13, арк. 7.

⁶⁴ Там само, арк. 9, 10, 11.

⁶⁵ Шевченко Тарас. Кобзар / Тарас Шевченко; вступна ст. акад. М. Рильського. – К.: Держ. вид-во худ. літ., 1961. – 608 с.

⁶⁶ Шевченко Тарас. Кобзар / Тарас Шевченко; вступна ст. акад. М. Рильського. – К.: Держ. вид-во худ. літ., 1961. – 627 с.

⁶⁷ Кирилюк С. П. Т. Г. Шевченко. Життя і творчість / С. П. Кирилюк. – К.: Держ. вид-во худ. літ., 1959. – 675 с.: іл.

- ⁶⁸ Шевченко Тарас Григорович. Кобзарь Т. Шевченка. – Фототипія поза цензурного прим. вид. 1840 р. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 115, VI с.
- ⁶⁹ Тарас Шевченко: док. і матеріали 1814–1963 / Арх. упр. при Раді Міністрів Української РСР. – К.: Політвидав УРСР, 1963. – 565 с.: іл.
- ⁷⁰ Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / АН УРСР, Центр. наук. б-ка; передм. В. Шубровський. – К.: Наук. думка, 1966. – 491 с.: іл.
- ⁷¹ Костено Анатоль. Оживуть степи... Тарас Шевченко за Каспієм / Анатоль Костенко, Есбол Умірбаєв. – К.: Рад письменник, 1977. – 263 с.: 51 іл.
- ⁷² Шевченко Т. Повести / ред. Л. Кирилец. – К.: Дніпро, 1977. – 573 с.
- ⁷³ Шевченківський словник. В 2-х томах / Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР; Головна редакція УРЕ. – К., 1978. – 414 с.: іл.
- ⁷⁴ Тулуб Зінаїда. В степу безкраїм за Уралом : роман / Зінаїда Тулуб. – К.: Дніпро, 1984. – 507 с.
- ⁷⁵ Шевченко Т. Мала книжка. Автографи поезій Шевченка (1847–1850). – К.: Наук. думка, 1989. – 45 с.: іл.
- ⁷⁶ Доля: книга про Тараса Шевченка в образах та фактах / авт.-упоряд. тексту В. Шевчук; упоряд.-ілюстр.: Ю. Іванченко, А. В'юника; худ. оформл. та макет: І. Динника, В. Дозорця. – К.: Дніпро, 1993. – 779 с.
- ⁷⁷ Шлях на Тарасову гору / упоряд.: В. Стадниченко, А. Качан, А. Мельничук. – К.: Демократична Україна, 1998. – 110 с.: 5 с. іл.
- ⁷⁸ Іванишин В. Непрочитаний Шевченко / Василь Іванишин; Всеукр. орг. “Тризуб” ім. С.Бандери. – Дрогобич: Відродження, 2001. – 31с.
- ⁷⁹ Огієнко Іван. (Митрополит Іларіон). Тарас Шевченко / Іван Огієнко; упоряд., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик; Фондація імені митрополита Іларіона (Огієнка). – К.: Наша культура і наука, 2002. – 438 с.: іл. – (Сер. І. Рукописна спадщина. Том. 2).
- ⁸⁰ Дуда Ігор. Тарас Шевченко на Тернопільщині / Ігор Дуда, Богдан Мельничук. – 2-е вид., допов. – Т., 1998. – 81 с.: іл. – (Сер. “Корінь і крона”; вип. 17).
- ⁸¹ Дорош Євген. Тарас Шевченко на Поділлі і Волині: наук. вид. / Євген Дорош – Т.: Екон. думка, 2002. – 101 с.: фотогр., іл., портр.
- ⁸² Рожко Володимир. Тарас Шевченко і Волинь / Володимир Рожко. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2012. – 184 с.: іл.
- ⁸³ Шевченко Тарас. Повне видання творів Тараса Шевченка: в 14 т. / Тарас Шевченко. – 2-ге вид., доп. – Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка.
- ⁸⁴ Шевченко Тарас. Кобзар: в 4 т. / Тарас Шевченко; Укр. Вільна Акад. наук; Ін-т шевченкознавства; Ч.1. – 2-ге вид, поправлене й доповн. – Вінніпег: Накладом Видавничої спілки “Тризуб”.
- ⁸⁵ Шевченко Тарас. Повне видання в трьох томах / Тарас Шевченко. – Т. 2. – На чужині: Видання книжкового т-ва “Універсальна бібліотека”, 1947. – С. 129–255.
- ⁸⁶ Шевченкове слово і слава. Антологія перекладів з Шевченка чужими мовами / за ред. Богдана Кравціва. – передрук XII-ого тому Повного видання творів Тараса Шевченка. – Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1964. – 456 с.
- ⁸⁷ Задніпряньський Р. Чи Шевченко був “малоросом”? / Р. Задніпряньський. – [Б.м.]: Вид-во “Українська критична думка”, 1946. – 116, [3] с.
- ⁸⁸ Задесняньський, Р. Апостол української національної революції / Р. Задесняньський. – 4-е вид. – [Б.м.]: Вид-во “Українська критична думка”, 1969. – 396 с.
- ⁸⁹ Мандрика М. І. Шевченко і Франко / М. І. Мандрика; Укр. Вільна Акад. наук. – Вінніпег: Накладом УВАН, 1957. – 24 с. – (Сер. Література; Ч. 3).

⁹⁰ Жила Вол. Ідейні основи Шевченкового “Гамалії” / Вол. Жила; Укр. Вільна Акад. наук. – Вінніпег: Накладом УВАН, 1958. – 32 с. – (Сер. Література / за ред. М. І. Мандрики; Ч. 4).

⁹¹ *Рудницький Яр.* Найближчі завдання шевченкознавства / Яр. Рудницький; Укр. Вільна Акад. наук. – Вінніпег: Накладом УВАН, 1958. – 32 с. – (Сер. Літопис УВАН; Ч. 16).

⁹² *Рудницький Яр.* Бернс і Шевченко / Яр. Рудницький; Укр. Вільна Акад. наук. – Вінніпег: Накладом УВАН, 1959. – 32 с. – (Slavistica. Праці Ін-ту слов'янознавства; Ч. 35).

⁹³ *Єнджеєвич Є.* Українські ночі або родовід генія: біогр. роман про Шевченка / пер. з пол. Е. Рослицького; НТШ в Канаді; Ч. 23. – Канада; Торонто: Київ, 1980. – 651 с.

⁹⁴ Батькові Тарасові – Батько Союз / ред. Зенон Снилик. – Нью Йорк, Джерсі Сіті: Свобода, [1989]. – 190 с.

Дается характеристика основных документов и материалов о жизни и творчестве Тараса Шевченко.

Ключевые слова: Т. Г. Шевченко; поэт; художник; документы.

There is given the characteristics of the main documents and materials on the life and activity of Taras Shevchenko of the State Archives of Ternopil Region.

Key words: T. H. Shevchenko; the poet; the painter; the documents.

УДК [929Шевченко:82]:069(477.51)

С. Л. ЛАСВСЬКИЙ*

ЧЕРНІГІВСЬКІ ДОРОГИ КОБЗАРЯ. ШЕВЧЕНКІВСЬКА ТЕМАТИКА У ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ В. В. ТАРНОВСЬКОГО

Висвітлюється роль Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського у збереженні пам'яті про великого сина українського народу – Тараса Григоровича Шевченка, який неодноразово відвідував славу Чернігівщину.

Ключові слова: Тарас Григорович Шевченко; музей; Василь Васильович Тарновський; Чернігівщина.

Тема перебування Тараса Григоровича Шевченка в Україні, зокрема, й на Чернігівщині повсякчасно цікавила дослідників, літераторів, митців, громадськість. Вона студіювалася вже починаючи з другої половини – кінця XIX століття і до сьогодні залишається актуальною. Відсутність повноцінної академічної біографії Кобзаря й надалі породжує безліч легенд про його відвідини того чи іншого куточка України, хоча це аж ніяк не впливає на загальну любов до Шевченка і пошанування його як її Великого Сина.

До шанувальників Тарасового Слова належить й Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського. І це, певною мірою, є традиція, зважаючи на життєвий подвиг Василя Васильовича Тарновського, який був “палким збирачем усього того, що стосувалося Шевченка”¹ у збереженні пам'яті поета та художника. Шевченкіана Тарновського, що налічувала понад 1000 одиниць – автографи, картини, малюнки, особисті речі Тараса Григоровича тощо, стала окрасою Музею українських старожитностей і повсякчасно притягувала до Чернігова його прихильників. За влучним висловом С. Г. Уманця “...це зібрання досягає такої повноти і багатства, що не має і вже не матиме рівного собі зібрання, присвяченого тій самій особі”². Музейні раритети постійно перебували в експозиції та час від часу демонструвалися на виставках³, використовувалися для підготовки академічних видань творів Шевченка⁴ аж поки не були вилучені з Чернігова та й не розпорошилися між Харківськими, а згодом і Київськими установами.

Проте, шевченківська тематика не втратила свого значення для Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського. Тут зберігаються два автографи Т. Г. Шевченка – в альбомі “Качанівка”⁵ та

* *Лаєвський Сергій Лазаревич* – директор Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського.

на “Кобзарі”, подарованому художнику Григорію Честахівському⁶, барельєф із хреста на Чернечій горі, відлитий за проектом та коштом Василя Тарновського⁷, автопортрет Шевченка, перемальований Пантелеймоном Кулішем⁸. Маючи ці реліквії, музей чимало уваги приділяє увічненню пам’яті Тараса Григоровича, залучаючи до цього, насамперед, учнівську молодь.

З 2007 року при музеї діє унікальний проект – лекторій “Дорогами рідного краю”, що у 2011 році став лауреатом Всеукраїнського конкурсу якості продукції (товарів, робіт, послуг) “100 кращих товарів України”. У складі лекторію 18 шевченківських маршрутів, що охоплюють Чернігівську, Київську, Полтавську, Сумську, Рівненську області та місто Київ. Саме з нього народився ще один проект – путівник “Шляхами Тараса Шевченка. Чернігівщина”⁹, підготовлений науковцями музею і побачив світ у київському видавництві “Богдана” 2012 року. Цей путівник розпочав цілу серію, що має на меті проілюструвати мандри Тараса Шевченка Україною.

Три подорожі Тарас Григорович здійснив Чернігівщиною. Власне кажучи, саме з нашим краєм пов’язане його повернення в Україну 1843 року, коли на запрошення Г.С. Тарновського він відвідав Качанівку (маєток Тарновських – *С. Л.*) і куди привіз свою знамениту картину “Катерина”¹⁰. На Чернігівській землі Тарас Шевченко плідно працював як поет і художник, зустрів вірних та щирих друзів, палких шанувальників його таланту. Великого Кобзаря гостинно приймали представники ліберального дворянства, які переймалися долею митця, суттєво допомагали поетові подолати життєві труднощі. На Чернігівщині він черпав натхнення в багатющій і славній історії, мальовничих краєвидах, жіночій чарівності. Тут він знайшов прототипів багатьох героїв своїх майбутніх творів. Пам’ять про перебування Кобзаря й досі жива в містах та містечках, селищах та селах нашого краю. Вона збережена в пам’ятках та легендах, пам’ятниках та назвах. Загалом, про це й розповідає путівник.

Його структура складається з п’яти розділів, вступної статті, післямови та іменного покажчика. У вступі ретроспективно подаються основні віхи трьох подорожей чернігівськими дорогами. Оскільки кордони Чернігівщини протягом XIX–XX століть змінювалися, до путівника внесено як населені пункти, що входили до складу Чернігівської губернії, а нині належать до інших областей, так і населені пункти Чернігівської області, що у XIX ст. адміністративно належали Київській чи Полтавській губерніям.

Найбільшим розділом путівника, власне кажучи його тлом, є нариси про 41 населений пункт, переважна більшість з яких – 32, нині адміністративно перебуває в межах нашої області. Нариси містять інформацію про те, якою була ця місцина у середині XIX ст., про людей, з

якими зустрічався та спілкувався Шевченко, про події, що відбувалися там у той час. Широко залучені твори Кобзаря, з огляду на чернігівські сюжети, його листи, нотатки, “Щоденник”, документи, спогади сучасників поета, фотографії тощо.

У путівнику подано відомості про увічнення пам’яті Тараса Шевченка в Чернігівській області: пам’ятники, вулиці, меморіальні дошки, установи, що носять його ім’я. В окремому розділі можна ознайомитися зі спогадами про Шевченка П. О. Куліша, Ф.М. Лазаревського, В. В. Тарновського, М. М. Білозерського та інших його товаришів і знайомих.

35 чернігівців (на момент укладання путівника – *С. Л.*) були в різні часи удостоєні Національної премії України імені Тараса Шевченка: художники і скульптори, поети і письменники, літератори і композитори, кінорежисери і актори, архітектори і майстри народного мистецтва. Дефініції про них також вміщені у виданні.

Як будь-який путівник, книга містить карти, схеми, поради подорожуючим, розроблені співробітниками Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, екскурсійні маршрути шевченківськими стежками. Вона багато ілюстрована, насамперед, малярськими творами Т. Г. Шевченка, краєвидами, зображеннями людей, з якими зустрічався митець під час чернігівських мандрів. Авторський колектив намагався максимально наблизити читача до шевченківської Чернігівщини та показати її історико-культурні багатства.

Видання, яке здійснене за програмою “Українська книга”, на жаль, до вільного продажу не потрапило. Тож із ним мають можливість ознайомитися наразі лише читачі бібліотек та музейні фахівці. Врахувавши це, співробітники Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського за мотивами путівника розробили пересувну виставку “Чернігівські дороги Кобзаря”. Вона впродовж цього, ювілейного року, має на меті побувати у багатьох населених пунктах нашої області, передусім в тих, де бував Шевченко і, таким чином, збільшити коло людей, які зможуть долучитися до чернігівської Шевченкіани. Саме в такому пропагуванні Тарасового Слова музей бачить свою місію у відзначенні 200-річчя Т. Г. Шевченка. Ми цілком свідомі того, що вшанування Великого Кобзаря – це неодноразовий захід. Упродовж тривалого часу колектив музею постійно звертається до цього в експозиційній і виставковій, науково-дослідній та науково-освітній роботі. І ми будемо й надалі докладати зусилля, щоб стежечка, де ходив Тарас Шевченко на Чернігівщині, колючим тереном не поросла*.

* Перефразовані рядки Т. Г. Шевченка “І стежечка, де ти ходила, колючим терном поросла” з поеми “В казематі”, записані 1859 р. в альбомі “Качанівка”.

¹ Мелочи из жизни Шевченка // Киевская Старина. – 1897. – Т. 56. – С. 32.

² Уманец С. Украинский музей В. В. Тарновского в Чернигове // Исторический вестник. – 1910. – Т. 121. – С. 623.

³ Черниговское слово. – № 1230. – 26 февраля 1911. – № 1232. – 1 марта; Л. Карачевська. Виставка Т. Шевченка. Провідник. – Чернігів. – 1930.

⁴ Ефремов С. А. Дневники, 1923–1929. – М., 1997. – С. 759.

⁵ Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського (далі – ЧІМ), Інв. №-Ал 165.

⁶ ЧІМ, Інв. № Ал-321.

⁷ ЧІМ, Інв. № Хс-67.

⁸ ЧІМ, Інв. № Хж-287.

⁹ Шляхами Тараса Шевченка. Чернігівщина: путівник / авт. тексту: С. Л. Лаєвський [та ін.]. – К., 2012.

¹⁰ Кирилюк Є. П. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К., 1964. – С. 118.

Освещается роль Черниговского музея имени В. В.Тарновского в сохранении памяти о великом сыне украинского народа – Тарасе Григорьевиче Шевченко, который неоднократно посещал славную Черниговщину.

Ключевые слова: Тарас Григорьевич Шевченко; музей; Василий Васильевич Тарновский; Черниговщина.

There is highlighted the role of Chernihiv Historical Museum named after V. V. Tarnovskyi in preserving memory of the great son of Ukrainian people – Taras Shevchenko, who has repeatedly visited the glorious Chernihiv region.

Key words: Taras Hryhorovych Shevchenko; the museum; Vasyl Vasylovych Tarnovskyi; Chernihiv region.

УДК 929+821.161.2

О. Ф. ПАВЛОВА*

**РОЛЬ Т. Г. ШЕВЧЕНКА У РОЗВИТКУ
ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ І. С. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО**

“Після Тараса Шевченка черкаська земля не давала таланту більшого, ніж талант Нечуя-Левицького. Він заслужив звання народного письменника. Вищої похвали бути не може”

Олесь Гончар

Досліджено вплив творчості Тараса Шевченка на становлення свідомості та початок літературної діяльності Івана Семеновича Нечуя-Левицького.

Ключові слова: Шевченко; Нечуй-Левицький; українська література; духовна академія; духовна семінарія.

Іван родився тоді, коли Тараса викупили з неволі. “В 1838 г. была куплена моя свобода...я начал посещать классы Академии художеств...”¹. Різниця між ними – 24 роки. Земляки, які ніколи не зустрічались. Обидва любили свою батьківщину, народ, пісню. Один – поет і художник, інший – письменник, публіцист. Шевченкова муза розійшлася по всій Україні. Не оминула вона ні однієї родини селянина, священика, прийшла у дворянські садиби і царські палаци. Його знали в жандармських управліннях на теренах колишньої царської Росії та Європи. “...муза Шевченко раздирала завесу народной жизни.... Сильное зрение, крепкие нервы нужно иметь, чтоб не ослепнуть или не упасть без чувств от внезапного света истины...”² – так писав член Кирило-Мефодіївського братства Микола Костомаров. Він мріяв бути художником, а доля змусила його писати. Поет змінював світ. “Кобзар” народ читав, переписував і переспівував.

СЛОВО Тараса “торкнулося” і попівської родини у Стеблеві, де 25 листопада 1838 року у потомственного священика Семена Степановича Левицького і місцевої селянки Ганни Лук’янівни Трезвинської народився син Іван. Батько, крім служби в церкві, навчав своїх та сільських дітей грамоти. Хата Семена Степановича була відкрита для стеблівських селян. “В кухні дівчата співали за роботою, і я навчився всіх пісень, які тільки вони співали, бо сам дуже любив пісні”³. У його бібліотеці – перше видання “Кобзаря” 1840 року, альманах Є. Гребін-

* Павлова Олена Федорівна – головний науковий співробітник відділу використання інформації документів ЦДАМЛІМ України.

І. Нечуй-Левицький у центрі серед студентів
Київського комерційного інституту. 1912.
ЦДАМЛМ України, ф. 464, оп. 1, спр. 17116.

ки “Ластівка”, “История Малороссии” Миколи Маркевича, “История Малой России...” Дмитра Бантиша-Каменського, “Літопис Самовидця” (козацько-старшинський літопис про події на Україні за період з 1648 по 1702 рр.) та ін. До речі, ці популярні видання були і в бібліотеці Т. Шевченка, а з істориком М. Маркевичем він товаришував, присвятивши йому поезію “Бандуристе, орле сизий...”. Для Пантелеймона Куліша батько збирав народні приповідки, пісні, залучаючи до роботи і сина Івана. „Оцей-же той синок, набравшись у народу смаку словесного, об’явивсь тепер славним Нечуєм”⁴, – згадував пізніше Куліш.

Батько мріяв написати козацьку повість і розповідав сюжет сину. Він “любив рідний край...все розказував нам українську історію; було як їдемо з ним в Корсун, то все було нам показує Різаний Яр та могили під Корсуном, де була битва Богдана Хмельницького з поляками; показує Наливайків шлях, що повертає з Корсунської дороги на село Петрушки. ...Проповіді замолоду він говорив по-українській.. Перед його смертю я привіз йому зі Львова євангелію Кулішевого українського перекладу; він був дуже радий і казав мені дістати і українську біблію та привезти йому”⁵.

Мати Ганна Лукіянівна була “весела говорюча, мала добрий голос і за роботою любила співати українські пісні, як роблять селя-

ни, бо й її мати була селянка з Лебедина, говорила... з приказками й прислів'ями...Вміла читати церковнослов'янські книжки”⁶.

1845 року хлопця віддають до Богуславського духовного училища. Іван згадував, що його “брала страшна нудьга за домом, за матір'ю. Було надвечір дядько Євтроп з другим дядьком Дорофеєм ... співають та жалю мені завдають...”⁷.

На тринадцятому році, 1851, закінчилось дитинство Івана. Не стало матері. Згадаймо, що Тарасові йшов десятий рік, як померла мати Катерина Якимівна (20 серпня 1823), а через рік батько Григорій Іванович (21 березня 1825). Про глибоку дитячу рану Тарас згадував, як на Святвечір принесли з Микитою і Яриною дідові Іванові вечерю і стали промовляти : “Святвечір! Прислали нас, діду, батько й мати ... усі троє заридали...”⁸. Повернімось до 1847–1857рр., Тарас Шевченко перебуває на засланні. В Орській фортеці пише про тяжке сирітське дитинство “Мені тринадцятий минуло...”, “Якби ви знали, паничі...”:

Там матір добрую мою
Ще молодую – у могилу
Нужда та праця положила...

На руках у батька Семена Степановича Левицького залишилося п'ятеро дітей. Старший син Іван, Анна, Амвросій, Дмитро, Федір. У сім'ї доживали свого віку 90 літній дід Степан Левицький і бабуся по матері. Турботу за дітей взяла на себе далека родичка із Лебедина – баба Мотря. Вона “казала нам казок, співала пісень, водила мене з собою по селу до людей, де тільки сама бувала, виводила по хрестинах і по весіллях та похоронах. Я скрізь бував з нею і змалку придивлявся до народного життя”⁹.

Інспектором Богуславського духовного училища недовгий час був Ігнатій Мацькевич, якому згодом “довелось ховати нашого поета Тараса Шевченка, як на пароході привезли його в домовині в Канів. Мацькевич пошанував поета чудовою промовою, оповідаючи про його гірку долю в час його живоття, котра не покидала поета до самої могили на Монастирській горі в Каневі, де в давню давнину були поховані три перші українські козацькі гетьмани”¹⁰. На похоронах Шевченка, за спогадами М. Чалого, люди в жалобі слухали протоієрея: “Было время, когда об Украине нашей думали как о стране, недоступной для возвышенных чувств и мыслей; но Шевченко доказал, что сия забытая для народного просвещения страна имеет такое же сердце, такую же душу, доступную для всего высокого и прекрасного...Пройдут века, и потомство сынов Украины увидит и узнает, кто был Тарас Шевченко!”¹¹ У чотирнадцять років Івана привезли до Київської духовної семінарії: “... між семінаристами ходили українські книжки і в рукописі Шевченкові стихи. У Стеблеві батько достав альманах “Ластівку”, де

Касіян В. Та не однаково мені... Т. Шевченко.
Плакат. 1942. Фото.

ЦДАМЛМ України, ф. 241, оп. 1, стр. 181, арк. 39.

була Шевченкова “Причинна”. Я й сестра вивчили її напам’ять і читали часто вечорами... Окрім того, про Шевченка тоді скрізь говорили в околиці: він тоді приїжджав на Україну і жив у Корсуні. Його родина Кирилівка за 25 верстов од Стеблева. В Кирилівці у однієї польки на економії вчилася моя сестра. Я часто їздив у Кирилівку до сестри і знав, що там родився Шевченко”¹². 1841 року в альманасі “Ластівка” були надруковані вірші Т. Шевченка “Думка. Вітре буйний, вітре буйний!”, “На вічну пам’ять Котляревському”, “Думка. Тече вода в синє море”, перший розділ поеми “Гайдамаки”, балада “Причинна”:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолю верби гне високі,
Горами хвилю підійма...

Знаючи народний побут, діти сприйняли поезію Шевченка, як пісню. Він згадував: “Кобзаря” я прочитав ще хлопцем, і він мене дуже вразив своєю високою поезією та народністю в поезії. З першого погляду мені здалося, що Шевченко записує народні пісні, а не складає свої; така народність його поезії. Ще як я був малим хлопцем, я чув про Шевченка; тоді в нас по селах скрізь говорили про його, ... Я чув, як він пробував у Корсуні у свого родича Варфоломея Шевченка; за вісім верстов од Стеблева. Знакомі наші заносили з Корсуна навіть урив-

Марія Іванівна Кобен біля пам'ятника
Т. Шевченку, відкритого 1914 р.
у Косові, Івано-Франківська обл. 1958.
ЦДАМЛМ України, ф. 1116, оп. 1. спр. 115, арк. 7.

ки його віршів, котрі він тоді складав”¹³. В Києві, на гроші які давав йому батько, Іван почав збирати бібліотеку: “...в час контрактового ярмарку ...примітив виставлені у вікнах магазинів книжки і дома на вакації читав їх... більше всього мене вразила “Божественна комедія” ...Вже як я був в останньому богословському класі, молоді вчителі літератури позаводили маленькі бібліотеки в кожному класі на наші і на свої гроші, і я аж тоді познакомився з великоруською літературою. Прочитав Пушкіна й Гоголя і зразу їх зрозумів”¹⁴. Після закінчення семінарії, 1859 року, Іван за станом здоров'я повертається додому, рік викладає у Богуславському духовному училищі.

Початок 1861 року сколихнув український світ. Смерть і перепоховання Тараса Шевченка у Каневі. Літературознавець Микола Плевако писав із цього приводу: “Особливо багато в справі формування народницької ідеології зробив кобзар – ШЕВЧЕНКО і сама постать поета-кріпака страдника за долю українського народу. Покоління інтелігенції 50-60 рр. сприймало ШЕВЧЕНКА, як борця за право поневоленого селянства і як національного в першу чергу українського поета...”. С.РУСОВА в статті “ШЕВЧЕНКО И УКРАИНСКОЕ ОБЩЕСТВО 60 г.г.” говорить: “Похорони ШЕВЧЕНКА, вот первый факт общественной национальной жизни в Украине. Уже погребение его в Петербурге сразу объединило украинцев, похорони же его под Киевом имели грандиозный характер и были выражением той скорби, того горя перед смертью великого человека, которое пробуждает и воспитывает общественное сознание”¹⁵.

1861 року Іван Левицький знову повертається до Києва і вступає до духовної академії, яку закінчує 1865 у статусі магістра богослов'я. Згадуючи про цей період, Іван писав: “Студентам не давали журналів з бібліотеки, вони складались і виписували... “Основу”. Тоді був гарячий час в руській літературі: вийшов “Базаров” Тургенєва і критика на його Писарева. “Основа” розворушила українські питання. Студенти були дуже цим усім заінтересовані, і змаганням не було кінця... В мене з'явилась думка писати оповідання українським язиком для “Основи”¹⁶. Вільний час студенти проводили за музичним заняттям. У нотному альбомі Івана та його брата Дмитра обрядові, ліричні, жартівливі пісні, серед яких “Віють вітри, віють буйні”, “В кінці греблі шумлять верби”, а також на слова Шевченка “Тяжко, важко в світі жити сироті без роду...”. Серед записів і улюблена пісня Тараса:

Ой зійди, зійди,
Ти зіронько вечірняя!
Ой вийди, вийди,
Дівчинонько моя вірная!

1865 року Левицький закінчує Духовну академію, отримавши статус магістра богослов'я. Рік працює в Полтавській духовній семінарії. Майбутній відкривач джерел миргородської мінеральної води, учень семінарії Іван Зубковський запам'ятав, як молодий вчитель із захопленням “висвітливши напрям творів Шевченка, почав читати нам його „Три літа” ...Учні сиділи і тихо слухали”¹⁷. Доля закинула Левицького майже на двадцять років на викладацьку роботу до гімназій Каліша (1866–1868), Седлеця (1867–1872), Кишинєва (1873–1885). 1885 року за станом здоров'я подав у відставку і переїхав до Києва, який став постійним місцем проживання письменника.

Творчу діяльність Іван розпочав у Полтаві 1865 року. Тут він пише повість “Дві московки”, яка вийшла у Львові 1868 року під псевдонімом Нечуй. “Основа” та “Кобзар” Шевченків навели мене на думку, що мені писати треба по-українській... Почавши писати свої повісті в той час, коли була заборонена українська література, я нікому не говорив про це: об тім навіть не знали ті товариші, що зо мною на одній квартирі, не знав батько, хоч ще до його смерті вже були надруковані в “Правді” перші мої повісті”¹⁸.

З 1866 по 1885 роки письменник знаходиться за межами України. У цей період були написані повісті “Рибалка Панас Круть” – 1868, “Причєпа” – 1869, “Микола Джєря” – 1878, “Кайдашєва сім'я” – 1879; романи – “Хмари” – 1871, “Над чорним морєм” – 1890 та ін.; статті – “Світогляд українського народу в прикладі до сьогочасності” – 1868, “Мандрівка на українське Підлясся” – 1872, “Сьогочасне літературне прямування” – 1884 та ін. У листі до Олександра Кониського він пояснював: “...В Полтаві я написав “Дві московки”, в Каліші “Рибалку”,

в Седлеці “Причепу”, потім – загублену десь за границею Кулішем повість “Наймит Яріш Джеря” і комедію “Жизнь пропив, долю проспав”, переробленого з Шевченкового “Сотника”, де була описана козаччина часів Єкатери́ни...”¹⁹.

Приїжджаючи на вакаціях до рідних, у сорок два роки, тобто 1880 р., він уперше відвідав Канів. У нарисі “Шевченкова могила” ділиться переживаннями: “ гора така крута , що на неї трудно було йти просто... Я шукав очима Шевченкової могили і вглядів її зараз... могила стояла серед чистої не зарослої рівнини. Два шари каміння, кожний на аршин вгору, жовтіли на ясному сонці. Поверх їх чорніла насипана земля... Хрест стояв високо і чорнів, як намальований, проти синього неба... Ми стали в головах Шевченка, і самі наші голови схилились... Близина останків великого чоловіка... щирого, правдивого сина безталанної України робить такий тяжкий на печаток на душі, що сльози самі виступають на очах... Не тиха задуманість, не поетична мрія про історичну минувшість, про давнину повіває своїм крилом над могилою Шевченка; ні! Щось важке лягає на серце і душить його, як те каміння, що лежить на його могилі. А на високих горах, над Дніпром грав ранок... То дивний геній вибрав собі місце, може, одно з найкращих в світі. Це почує кожний, хто стояв на Шевченковій могилі і дивився на широку Дніпрову рівнину...”²⁰. Творчість Кобзаря полонила письменника, важко назвати твір, в якому не звучить поезія чи не згадується ім’я поета. Нечуй Левицький – чи не один із перших проповідників творчості Шевченка. Про це говорять його статті “Сорок п’яти роковини смерті Шевченка”, 1906 , “Українська поезія”, 1906, “Українська школа мусить бути національна”, 1913, “Хто такий Шевченко”, 1913 та ін. У Нарисі “В концерті” (1886), присвяченому виступу хору М. Лисенка, він зазначає про виконання музичних творів композитора, покладених на вірші Т. Шевченка: “До Основ’яненка. Б’ють пороги ...”, “Ой чого ти почорніло, зеленее поле?”, “І широкою долину..”. Свої враження описує так: “Сцена освітілась. От виходить на сцену український хор. Народні костюми свіжі, нові, гарні. На дівчатах аж сяють квітки та стрічки. Вишивані сорочки, червоні черевички, намиста... Повіяло рідним духом України. ...Свіжими молодими голосами полилась Лисенкова кантата:

Б’ють пороги, місяць сходить,
Як і перше сходив.
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив...²¹

А коли заспівав дует пісню “І широкою долину...” Івану Левицькому здалося, що співає Шевченків Ярема з Оксаною із поеми “Гайдамаки”. “Чую ніби голос Яреми десь в лісі, коло панського палацу, чи під Лебедином, за стіною лебединського монастиря. Чую голос Оксани з вікна високого палацу, з неволі...”²². Як і Шевченко, Левицький вво-

дить у свої твори історичне минуле, сьогочасні події, народну творчість, долю жінки, красу природи.

Українські інтелігенти – герої романів “Причепи”, “Над Чорним морем”, “Хмари” одягаються в сільські свити, мріють про майбутнє, захоплюються “Кобзарем”, несуть красу його “високої поезії” в народ, бо вважають, що просвітність “одно і єдине джерело, звідкіль поллється світ на Україну...”²³. Українофіл Павло Радюк (“Хмари”) читає “Гайдамаки”, “Думи”, “О боже мій милий! Тяжко жить на світі”, “Долю. За нами нема зерна неправди...”. Коли Ольга й слухати не хоче “божественну поезію”, він “опустив руки ...Книжка впала...Радюкові здавалось, що хтось вистрелив і влучив йому в самісіньку голову!”²⁴ На противагу Ользі, Галя охоча до книг. Для неї він привіз “декілька книжок нових журналів і Шевченкового “Кобзаря”, переплетеного в червоний сап’ян й золотообрізаний”²⁵. Інший персонаж, дід Онисько, на баштані розказує казки, співає стародавні козацькі пісні, а “Радюк витяг з кишені кілька дрібних книжечок і знайшов між ті, де були Шевченкові твори. Він знайшов Шевченкову “Наймичку” і почав читати. Не вперше він читав селянам українські твори Вовчка й Шевченка і знав, що ні одна поема не доходить так до серця, як “Наймичка”²⁶.

Молодий вчитель Віктор Титович Комашко (“Над Чорним морем”) пропагує “мужицьку літературу”, знає “Кобзаря”, поеми “Тарасова ніч”, “Наймичка”, співає українські пісні, читає Костомарова, Гоголя. У дитинстві мріяв наслідувати поета: “Буду вчитись співати або грати; я люблю музику... – Або вивчусь лучче малярства, буду малювати; змалюю ту красу, що в небі, що на лимані,... – або ...буду писати вірші, складу віршами книжку, таку, як “Катерина”...напишу про діда Хтодося...про безщасних, прибитих бідую...Про їх, про їх!”²⁷.

Повість “Бурлачка” письменник розпочинає з опису Кобзарєвого краю: “Звенигородський повіт – пишний куточок України... Шевченкова батьківщина! Пишна Шевченкова пісня вилинула з розкішного краю, убраного в чудові старі садки. Од самого берега Росі, на південь, де Канівський повіт межеться з Звенигородським, починається такий рай, якого трудно знайти в Україні... Село Керелівка, де жив і бідував Тарас Шевченко, все потонуло в старих садках, неначе в здоровому лісі...З таких пишних садків вилинув, як соловей з гаю, Шевченків геній, і його пісня така ж поетична, як ті садки весняної доби”²⁸. Герой повісті столяр Іван Михалчевський, чоловік Василяни, “був письменний, вчився в церковній школі, читав і співав на криласі. Він доставав книжки у св’ященника, в його синів, у шляхтичів, любив читати, купив і прочитав Шевченкового “Кобзаря”. Про Тараса Шевченка тоді ходила чутка скрізь по сусідніх селах та містечках, кругом його рідного села Керелівки. Як умер Шевченко, як дійшла чутка за його смерть та похорон у Каневі, Михалчевський плакав за ним і говорив, що він неначе поховав рідного батька”²⁹.

У Нарисі “В Карпатах” враження від побаченого з найвищої гори Бріярки у Щекавиці (Польща) думки Іван Левицького полетіли на Україну, до Шевченкового “Кавказу”:

За горами гори,
Хмарами повіті ...³⁰.

У повістях “Дві московки”, “Микола Джеря”, “Живцем поховані”, “Пропаші” епічно зображено становище селянства, їх гноблення царським урядом, підпанками, управителями, сільськими старшинами, корчмарями, солдатчиною. Доведені до відчаю, вибирають шлях у “гайдамаки” і “варнаки”. Приходять на думку слова з поетичного послання Шевченка “І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не Україні моє дружнє посланіє”:

Схаменіться! Будьте люде,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде...

У літературознавчих дослідженнях, публіцистичних статтях, рецензіях Левицький бере за взірць вивчення історії України – творчість Шевченка. Серед них “Сьогочасне літературне прямуванне” (1878), “Українські гумористи та штукарі” (1890), “Педагогічна проява в російській народній школі” (1893), “Загальний огляд найновішої русько-української літератури” (1894), “Українська поезія” (1906), “Сорок п’яти роковини смерті Тараса Шевченка”, “Хто такий Шевченко?” (1913) та ін. “Критичним оглядом” на історичні драми С. Метлинського “Мотря Кочубєївна” і М. Старицького “Послідній кошовий запорозький” письменник нагадує про поему “Гайдамаки” і п’єсу “Назар Стодоля”:

“Минувшина давня історія України може бути невичерпанним джерелом не для одної драматичної української поезії. Перший приклад тому показав наш незабутній Тарас Шевченко, написавши свого Назара Стодолю, козацького сотника”³¹. Він зауважує Старицькому про неправильне трактування у п’єсі ролі козацтва: “Запорожці й гайдамаки маютья автором за розбишак, за злодій, і то після чудових “Гайдамак” Шевченка і “Коліїв” Куліша. Вони й були потім такими, як сила побила їх і розвіяла по лісах. Але не таке було призначення!”³² У статті “Сьогочасне літературне прямуванне” представляє Шевченка генієм, “національним українським поетом”, “високим талантом”. Підкреслює його народність у творах “Сон”, “Кавказ”, “Царі”, “Іван Гус”, “Марія”. “Наймичка”, “Катерина”. Пише, що “Причинну” народ і тепер читає зі сльозами в очах. Автор знайомить нас із думкою перекладача творів Кобзаря на французьку Еміля Дюрана: “В українській книжній поезії народна пісня зразу лягла в основу як пишний оригінал. Шевченко в своїх творах поклав в основі народну пісню і підняв народну поезію високо, не змінюючи ... ні її форми, ні змісту... Еміль Дюран в журналі “Revue de deux mondes” призначає Шевченкові таку роль стосовно до

українських народних козацьких та гайдамацьких пісень, яку мав Гомер для грецьких народних героїчних поем... Хто перший раз брав у руки Шевченка, той помилявся, думаючи, що то народні пісні. Більше бути народним поетом вже нема куди!"³³

В етнографічному етюді "Українські гумористи та штукарі" (1890), розповідаючи про українських гумористів, казкарів, автор зупинився на талановитому стеблівському жартівнику Антонові Радивиловському, у якого "робота йде, як мокре горить". Але "Гумор його...був невичерпний, вигадливість в штукарстві безмежна"³⁴ та "захований в Антонові дужий комічний талант, загинувший в безвісті, в пущі... з котрої випадком вилинув соловейком на широкий світ божий Шевченків геній"³⁵.

1893 року у праці "Педагогічна проява в російській народній школі" письменник, який мав чималий досвід учителювання, пише, що "час би вже завести в гімназіях та в семінаріях виклади української мови та літератури. Невже нам не дадуть у школах ніякої відомості про Шевченка та Котляревського через 100 років після написання "Енеїди"?³⁶ У дослідженні "Загальний огляд найновішої русько-української літератури" розкриває твори Шевченка "Причинну", "Утоплену", "Назара Стодолю", "Гайдамаки", які найбільше вплинули на розвиток нової української літератури.

Літературний процес розпочався 19 лютого 1861 року, після скасування панщини. "Саме в той час повернулись з вислання головні літературні українські діячі: М. Костомаров, П.Куліш, Т.Шевченко, В. Білозерський та інші. Всі вони гуртом заходились коло народної просвіти...Костомаров подав заклик на Україну, запрошуючи до помочі полтавських та чернігівських дідичів, і швидко зібрав на видання народних книжок 4000 рублів"³⁷. Рецензією "Українська поезія", на збірки творів "Досвітні вогні" /упор. Б. Грінченко/ та "Український декламатор" /упор. О. Коваленко/ Левицький зауважив, що книжки добре видані і мають багато цікавого для читача. У виданнях поряд із "давнішими" письменниками І. Котляревським, П. Кулішем, М. Гоголем уміщені твори молодих поетів Лесі Українки, А. Кримського, В. Самійленка, П. Грабовського, С. Руданського та ін. Порівнює їх твори із творчістю Байрона, Словацького, Дікенса. Щодо Тараса Шевченка, то Левицький приводить висновки австрійського письменника Карла Еміля Францоza, який у 1880-х роках здійснив подорож на Україну і свої враження про Шевченка залишив у книзі "Від Дону до Дунаю". Іван Левицький пише: "Карл Француз, розбираючи утвори Тараса Шевченка, сказав, що Шевченко однаково великий поет і в ліричних, і епічних, і в політичних своїх утворах...Шевченкова поема "Сон" – одна з кращих поем в "Кобзарі"... Шевченкова поезія – це краса східного суворого, але й величного пейзажу... "Кавказ" та "Чигирин" – це гарячий проклин і гіркий плач за долею України"³⁸.

Питання народної освіти, мови автор висвітлює також у повісті “Причепа” (1869), педагогічних статтях “Російська народна школа на Україні” (1889), “Педагогічна проява в російській народній школі” (1893), “Школа повинна бути національна” (1911).

Левицький боровся за чистоту мови. Він написав заповіт для видавців, щоб його твори видавалися не “галицькою”, а “мовою якою написано”. У статті “Криве дзеркало української мови” просить, що українським літераторам за зразок потрібно взяти мову І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, П. Куліша, Т. Шевченка, М. Глібова, І. Огієнка, Панаса Мирного, О. Кониського, Б. Грінченка та ін. “Кожний тямущий і просвічений наш письменник йтиме, і повинен йти слідком за мовою наших передніших класичних письменників...”³⁹ Автор опирається на поезію Тараса “Дурні та гордії ми люди”, “Подражаніє 11 псалму”. “І на сторожі коло тебе поставлю слово!” – пророкував Шевченко, бо знав, що наше слово єсть великий і єдиний захист, велика сила...”⁴⁰ У повісті “Причепа” один із героїв Яким Лемішковський після закінчення бурси повернувся до рідного села писарчуком у канцелярію, але вже не тим сином, що був до науки. “Серед компанії свого народу, серед своєї сім’ї він сидів, мов чужісінький чоловік... народ дуже одрізнив сам себе од панів, од вчених українців і косим оком поглядає на їх! Між ними викопана велика безодня! І потрібно великої, великої праці не одного генія, щоб засипати ту провалину... Якимко, колись коханий син свого батька, своєї матері, втіха своєї родини, цурався свого роду, свого плем’я, тікав од матері, соромився мови свого народу, не любив батька. От до чого допровадила його наука без народності!”⁴¹ Через статтю “Школа повинна бути національна” автор говорить про потребу навчання дітей рідної мови: “для виховання в українських школах найприступніші будуть такі утвори писаної літератури”, як творчість українських письменників, починаючи від Івана Котляревського і Тараса Шевченка. “Висока поезія, в утворах в “Кобзарі” настільки промкнута духом народної поезії, народних пісень, що деякі селяни думають, ніби то народні сільські пісні, заведені в книжку. Шевченкові утвори, їх поезія мають надзвичайний поспіх в читальницьких кружках скрізь: і на селах, і в містах... Мені траплялася не раз зустрічатись по селах хлопців, котрі знали напам’ять усю Шевченкову “Катерину”, деякі частки із “Наймички” і навіть невеличкі прозаїчні оповідання, бо пам’ять їх приймала ці всі утвори з надзвичайною жвавістю й легкістю”⁴².

У статті “Сорок п’яти роковини смерті Тараса Шевченка” автор відзначив, що “...велика сила великого генія на всякому ґрунті покаже й виявить свою силу і свою вартість, хоч би той ґрунт не давав дуже придатного для генія матеріалу. Сила творчості генія в йому самому, в його душі та в його почуванні”⁴³.

Іван Семенович – послідовник Тараса Шевченка. На аркуші дотримувався думки Кобзаря, “бо так само писав Шевченко”, як гово-

рив народ. Письменник признавав видання “Кобзаря” 1860 року тому, що “зроблено за його живоття і під його доглядом...Я йду за народною живою мовою й за Шевченком...”⁴⁴. У побуті Левицького також був присутній дух Тараса. За спогадами Марії Загірньої, С.Єфремова, М. Кістяківського в оселі, на стіні поряд з краєвидами висів портрет Шевченка у срібній рамі. На “писальному столі...оббитим темнозеленою цератою” невеликий портрет Шевченка з написом Левицького “Т. Шевченко в Сибіри” поряд гіпсове погруддя (у шапці), “нажовте помальоване”, далі два альбоми: в одному фотографії знайомих і родичів...у другому альбомі – портрети “великих людей” – Шевченко, Гете, Шекспір. Серед “дрібних речей тарілка фаянсова з українськими краєвидами та портретами Котляревського, Гоголя, Шевченка та Короленка. У бібліотеці письменника – книга О. Кониського “Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченка. Критико-биографическая хроника” (1898) із автографом: “Дорогому і високоповажному Іванові Левицькому-Нечую від щиро прихильного автора”. На столі завжди поряд “Кобзар” Т. Шевченка.

Свою розповідь хочеться завершити словами Олександра Білецького: “Серце болить, а розказувать треба”, як говорив Шевченко”⁴⁵. А розказувать є про що. Ця стаття про вплив Кобзаря на письменника не може охопити всю любов, повагу до Тараса, яку проніс через все життя Левицький. 15 лютого 1859 року Тарас, перебуваючи в Петербурзі, записав: “Я на сторожі коло їх поставлю слово” (“Подражаніє 11 псалму”):

...Воскресну нині! Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово...

Поет Тарас ще не знав, що юнак Іван із сусіднього села Стеблева запам’ятає пророче послання, стане його охоронцем і “гоміном Шевченкового слова, що прокотився по всій Україні”⁴⁶.

¹ “Письмо Т. Г. Шевченка к редактору “Народного чтения” // В кн.: Тарас Шевченко в критиці. Т. 1. Прижиттєва критика (1839–1861). / За ред. Г. Грабовича; упорядн. О. Бороня, М. Назаренко. – К.: Критика. – С. 453.

² М. Костомаров. Воспоминание о двух малярах // В кн.: М. Костомаров. Твори в двох томах. – К., Дніпро, 1967. – Т. 2. – С. 303–304.

³ І. Левицький. Життєпис Івана Левицького (Нечуя), написана ним самим // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 10. – С. 9.

⁴ Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження / М. Жулинський. – Львів, Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 2000. – С. 278.

⁵ І. Левицький. Життєпис Івана Левицького (Нечуя), написана ним самим // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 10. – С. 8.

⁶ Лист І. С. Нечуя-Левицького від 1 травня 1876 р. до О. Кониського // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 10. – С. 263.

⁷ І. Левицький. Життєпис Івана Левицького (Нечуя), написана ним самим // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 10. – С. 10.

⁸ І. Дзюба. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К.: Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2008. – С. 20.

⁹ І. Левицький. Життєпис Івана Левицького (Нечуя), написана ним самим // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 10. – С. 9.

¹⁰ І. С. Нечуй-Левицький. Уривки з моїх мемуарів та згадок. В Богуславським училищі // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 10. – С. 29.

¹¹ М. К. Чалий. Жизнь и произведения Т. Г. Шевченка. – К., 1882. – С. 197–198.

¹² Лист І. С. Нечуя-Левицького від 1 травня 1876 р. до О. Кониського // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 10. – С. 268.

¹³ І. Левицький. Життєпис Івана Левицького (Нечуя), написана ним самим // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 10. – С. 17.

¹⁴ Там само. – С. 15.

¹⁵ М. Плевако. Розвиток української літератури 2-ї чверті XIX ст. Стаття. 1920-ті рр. Машинопис. ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 3, спр. 2, арк. 6–7.

¹⁶ І. Левицький. Життєпис Івана Левицького (Нечуя), написана ним самим // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 10. – С. 15.

¹⁷ Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. Кн. 1: Навч. посібник / За ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – С. 501–510. kraeznavstvo.at.ua.

¹⁸ І. Левицький. Життєпис Івана Левицького (Нечуя), написана ним самим // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 10. – С. 17.

¹⁹ Лист І. С. Нечуя-Левицького від 1 травня 1876 р. до О. Кониського // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 10. – С. 270.

²⁰ І. С. Нечуй-Левицький. Шевченкова могила // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1966. – Т. 4. – С. 7, 8, 11.

²¹ І. С. Нечуй-Левицький. В концерті // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 10. – С. 122.

²² Там само. – С. 128.

²³ І. С. Нечуй-Левицький. Хмари // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1965. – Т. 2. – С. 319.

²⁴ Там само. – С. 254.

²⁵ Там само. – С. 188.

²⁶ Там само. – С. 194.

²⁷ І. С. Нечуй-Левицький. Над Чорним морем // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1966. – Т. 5. – С. 173.

- ²⁸ І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1966. – Т. 3. – С. 143, 144.
- ²⁹ Там само. – С. 254, 255.
- ³⁰ І. С. Нечуй-Левицький. В Карпатах // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1966. – Т. 4. – С. 366.
- ³¹ І. С. Нечуй-Левицький. Критичний огляд // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1966. – Т. 10. – С. 59.
- ³² Там само. – С. 70.
- ³³ І. С. Нечуй-Левицький. Сьогочасне літературне прямування або непотрібність великоруської літератури для України і для словянщини. – Павлоград, Видання "Народня книжка, 2010. – С. 20. ukclassik. com.
- ³⁴ І. С. Нечуй-Левицький. Українські гумористи та штукарі // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1966. – Т. 5. – С. 431.
- ³⁵ Там само. – С. 440.
- ³⁶ І. С. Нечуй-Левицький. Педагогічна проява в російській народній школі. В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1966. – Т. 10. – С. 147.
- ³⁷ І. С. Нечуй-Левицький. Загальний огляд найновішої русько-української літератури // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 10. – С. 161, 162.
- ³⁸ І. С. Нечуй-Левицький. Українська поезія // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1966. – Т. 10. – С. 175, 176.
- ³⁹ "Криве дзеркало української мови" Івана Нечуя-Левицького. К., Друкарня І. Чоколова, 1912. – С. 50.
- ⁴⁰ Там само. – С. 78.
- ⁴¹ І. С. Нечуй-Левицький. Причепа // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1966. – Т. 1. – С. 213.
- ⁴² І. С. Нечуй-Левицький. Школа повинна бути національна // Дніпрові хвилі. –1911. – № 15. – С. 210–211.
- ⁴³ І. С. Нечуй-Левицький. Сорок п'яти роковини смерті Тараса Шевченка // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1966. – Т. 10. – С. 169.
- ⁴⁴ Лист І. С. Нечуя-Левицького до П. Стебницького від 21 вересня 1905. // В кн.: І. С. Нечуй-Левицький. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 10. – С. 455.
- ⁴⁵ О. І. Білецький. Праці у п'яти томах. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 2. – С. 318.
- ⁴⁶ Д. Антоненко-Давидович. Крізь п'тьму. Передмова до однотомника творів І. С. Нечуя-Левицького. 1967. Машинопис. ЦДАМЛМ України, ф. 159, оп. 1, спр. 36, арк. 31.

Исследовано влияние творчества Тараса Шевченко на становление сознания и начало литературной деятельности Ивана Семеновича Нечуя-Левицького.

Ключевые слова: Шевченко; Нечуй-Левицький; украинская литература; духовная академия; духовная семинария.

The author researched the influence of the art of Taras Shevchenko on the formation of consciousness and the beginning of the literary activity of Ivan Semenovych Nechuy-Levytskyi

Key words: Shevchenko; Nechuy-Levytskyi; the Ukrainian literature; the Ecclesiastical Academy; the Theology Seminary.

УДК 930+94(477)"10"

О. Л. БОДНЯ*

ВІДОБРАЖЕННЯ ДОБИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО В ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛІТОПИСАХ

Відображено події другої чверті XI ст. у давньоруських літописах. Дається коментар і аналізується хронологія статей “Повісті временних літ” (Povest) зазначеного періоду, аналізуються повідомлення інших літописів, що не увійшли до цієї пам’ятки. Зроблено аналіз хронології деяких інших, пов’язаних із вказаною темою літописних повідомлень.

Ключові слова: літопис; Київська Русь; “Повість временних літ”; Ярослав Мудрий.

Доба князювання Ярослава Мудрого була часом найбільшого розвитку Київської Русі, з якої, на жаль, збереглося до нашого часу досить небагато писемних пам’яток, і судити про неї ми можемо лише з пізніших літописів.

Початкові етапи історії Київської Русі були відображені у “Повесті временних літ” (ПВЛ), яку дослідники відокремили у знайдених давніх літописах. Ми у цьому дослідженні під ПВЛ розуміємо загальний протограф Лаврентієвського (Лавр), Іпатієвського (Іпат), Радзивілівського (Радз) літописів. Досліджуваний період, обмежимо часом від закінчення феодальної війни між синами Володимира Святославича до смерті Ярослава Мудрого.

Більшість виявлених давньоруських літописів є компіляцією ПВЛ з якимись втраченими літописами. Це Новгородський I молодшого ізводу (НІМ), Новгородський III (НІІІ), Новгородський IV за списками Строевському та Никольського (НІVСтр, НІVНик), Новгородський V (НІV), Софійський I (СофІ), Воскресенський (Воскр), Никонівський (Никон), Тверський (Твер), Авраамки (Авр), Єрмолинський (Єрм), Вологодсько-Пермський (ВолПерм), Никанорівський (Никанор), Холмогорський (Холм), Устюжський (Уст), Густинський (Густ), Новгородський за списком Дубровського (НДубр), Новгородський Карамзинський (НК, збірки I) і (II) літописи, Московський звід кінця XV ст. (Свод1492), зводи 1497 та 1518 рр. (Свод1497, Свод1518), скорочені

* Бодня Олексій Леонідович – кандидат технічних наук.

зводи кінця XV ст. (Свод1493, Свод1495), Рогожський (РЛ), Володимирський (ВЛ), Пискаревський (Пискарь), Архангелогородський (Арх) літописці. Спільний характер компіляції для періоду, що розглядається, бачимо: для Софі та Твер; Єрм, Свод1497 та Свод1518; Свод1492 та Пискарь; Свод1493 та Свод1495. Найбільша кількість відомостей, відсутніх у ПВЛ, увішли до НДубр та НУ. Джерелами, незалежними від ПВЛ, можна вважати Новгородський I старшого ізводу (НІС) і Новгородський II (НІІ) літописи.

Колись академік Шахматов висунув гіпотезу, що в НІ (включаючи НІМ) відображений більш давній літописний звід, який був основним джерелом ПВЛ. Однак для НІМ бачимо явний вплив ПВЛ у річній статті 6562. А оскільки НІМ, як показано для статті 6557, містить незаперечні сліди більш пізньої редакції у відошенні до ПВЛ, саме питання про те, що НІМ може бути одним із джерел ПВЛ, без сумніву, некоректне.

Інша гіпотеза, що йде від Шахматова і стала традиційною для історичних робіт, стверджує, що ПВЛ мала три послідовні редакції (1113, 1116, 1118 рр.). Твердження про існування редакції 1113 р. базується на відхиленні текстів Лавр та Іпат, починаючи з 1110 р. і закінченням так званої початкової розмітки князювань у статті 6360 ПВЛ повідомленням про смерть київського князя Святополка Ізяславича (1113 р.). Однак розходження текстів Лавр та Іпат можна пояснити втратою частини тексту в одному з списків ПВЛ, із заміною його з інших джерел, а закінчення початкової розмітки смертю Святополка Ізяславича тим, що після цього не відбувалося з точки зору літописця більш знакових подій та намаганням подати свою літописну працю як таку, що висвітлює період від Михайла (візантійського імператора Михайла III) до Михайла (хрещене ім'я Святополка Ізяславича).

Крім того, слід зауважити, що створення нового списку літопису вимагає певних затрат часу. Просте переписування Лавр у монаха Лаврентія (з двома помічниками) зайняло два місяці (але обсягу більшого за ПВЛ). Редагування тексту займатиме більше часу, а складання нового літопису – ще більше. Хоч в історіографії фактично склалася думка, що літописання являло собою лише редагування (з доповненням) попередніх літописів.

Твердження про існування редакції ПВЛ 1118 р. базується на узагальненні відомостей статті 6604 ПВЛ “слыша преж сих 4 лет, яже сказа ми Гюрята Рогович, новгородец” та статті 6622 Іпат (відповідає 1114 р.) “пришедшу ми в Ладогу, поведаша ми ладожане”. Однак на це неодноразово зауважували, що невідомо, від чого треба рахувати ці чотири роки та й визначити, коли літописець їздив до Ладоги.

Виходячи з загальної єдності тексту Лавр, Радз та Іпат до 1110 р., початкової розмітки князювань у статті 6360 та запису ігумена Сильвестра у Лавр про те, що він у 6624 р. “написах книги си летописець”,

вважаємо, що ПВЛ мала одну редакцію, складену в 1114–1116 рр. Після чого з ПВЛ було знято значну як на той час кількість копій, використаних при створенні наступних літописів. У нас немає достатньої інформації, щоб визначитись, чи був Сільвестр автором ПВЛ або тільки склав таку копію.

Початкова розмітка князювань у статті 6360 ПВЛ має неоднорідну структуру, яка свідчить, що розмітка послідовно доповнювалася декількома літописцями, котрі працювали за різними методиками. Перша група розрахунків: “от перваго лета Михайлова до перваго лета Олгова”, “от перваго лета Олгова до перваго лета Ігорева”, “от перваго лета Ігорева до перваго лета Святославля”, “от перваго лета Святославля до перваго лета Ярополча” може бути результатом праці одного літописця. Він використовував “виключний розрахунок”, причому в його літопису хронологія до князювання Святослава була відносно ПВЛ зсунута на один рік (у нього було “перше лето Олгово” – 6389 замість 6390 ПВЛ, а “перше лето Святославля” – 6453 замість 6454 ПВЛ). Інші один чи два літописці внесли формулу “а Володимир княжи лет 37” з позалітописного джерела (ця хронологія відповідає “Памяті і похвалі Іакова мниха”), а вже роки князювань згідно ПВЛ Ярополка(6481–6488) і Ярослава (6523–6562) розраховали за “включним розрахунком”. Наступний літописець використав іншу, неправильну методику: щоб отримати цифру від смерті Святослава до смерті Ярослава, він склав роки князювань Ярополка, Володимира і Ярослава та отримав відповідно неправильну цифру – “85”. Останній редактор розмітки (можливо, це був автор ПВЛ) для періоду від смерті Ярослава до смерті Святополка тим чи іншим способом отримав уже правильну цифру – “60”.

Частина ПВЛ, що відповідає періоду нашого дослідження, міститься у річних статтях ПВЛ від 6534 до 6562 (роки від утворення світу).

Текст ПВЛ за визначений період містить як прості, виключно фактографічні записи (як наприклад, за 6535, 6536), так і розгорнуті, у яких є хоч мінімальний коментар (як наприклад, за 6539, 6547), а також розлогі, скоріше літературні оповідання. Для зручності дамо оповіданням назви: “Сказання про війну Ярослава та Мстислава” (6530, 6531, 6532, 6534), “Сказання про Мстислава” (6542/6544), “Сказання про перемогу над печенегамі” (6542/6544), “Хвала Ярославу” (6545), “Сказання про похід Володимира Ярославича на Царьград” (6551), “Легенда про Всеслава” (6552), “Сказання про Печерський монастир”(6559), “Заповіт Ярослава”(6562). Починаючи з запису за 6542/6544 рр., такі оповідання до літопису занесені доволі рівномірно.

Майже в усіх статтях ПВЛ згаданого періоду мова йде про князів і практично не згадуються церковні ієрархи. Це доводить, що літописання у Києві за часів Ярослава носило князівський, а не церковний характер. У 5 річних статтях ідеться про відносини з Польщею і тільки у 2 – з Візантією (6551, 6561), що свідчить про відбір літописного мате-

ріалу скоріше при князюванні Ізяслава Ярославича (був одружений на доньці польського короля Мешка II) та Святополка Ізяславича.

Текст ПВЛ містить 2 розриви в річних статтях: 6543 і 6556–6557, які розбивають текст літопису за вказаний період на 3 часові відрізки.

Розглянемо конкретні літописні статті ПВЛ (надалі це текст без посилання на джерело та відокремлений курсивом) порівняно з іншими літописами:

6534

Ярослав совокупи воя многи, и приде къ Киеву, и сотвори мир с братом своим Мстиславом у Городца. И разделиста по Днепру Русскую землю: Ярослав прия сю сторону, а Мстислав ону. И начаста жити мирно и в братолюбстве, и преста[ша] усобица и мятеж, и бысть тишина велика в земли.

Можна припустити, що стаття містить закінчення літописного оповідання, яке первісно було без дати і з якихось міркувань розподілено літописцем між річними статтями 6530, 6531, 6532 і 6534. У Холм статті 6532 і 6534 об'єднані, але це, скоріше, пізніше викривлення початкового тексту. В СофІ, Твер, ВолПерм до цієї статті приєднана стаття 6535 ПВЛ, а в НДубр – стаття 6536, що теж, скоріше, пізніші викривлення тексту.

6535

Родися 3-й сын Ярославу, и нарече имя ему Святослав.

6536

Знамение явися на небеси, яко видети всеи земли (Лавр, Радз).

В НІІ, Типогр, Свод1492, Пискарь стаття 6536 приєднана до статті 6535, що є, без сумніву, помилкою пізніших переписувачів. У Воскр, крім того, додано повідомлення про смерть короля Болеслава та повстання в Польщі (в ПВЛ – 6538), у чому бачимо свідому, але невдалу спробу уточнити хронологію відповідних подій.

В НІС, НІМ, Никон та ін. у статті 6536 природне явище описане “знамение змиєво” (“змиєв вид”). Судячи з опису, мова йде про комету. Однак ідентифікувати, про яку комету мова, нікому ще вдалось.

6537

Мирно бысть лето – Іпат).

Запис Никон “Ярослав ходи на ясы и взят их. Сіе же лето бысть мирно по всей земле русской отвсяду” демонструє явну механічну копію ПВЛ із протографом НV. В НV під 6538 маємо повідомлення: “Ярослав ходи на ясы и взять”.

6538

Ярослав Белз взял. И родися Ярославу четвертый сын, и нарече имя ему Всеволод. Сем же летом иде Ярослав на чудь и победи я, и постави град Юрьев. В се же время умре Болеслав великий в Ляхах, и

бысть мятеж в земле Лядской (мятеж велик в Лядской земли - Іпат). Восставшии люди избиша епископы и попы, и бояре своя, и бысть в них мятеж (мятеж в них – Іпат).

6539

Ярослав и Мстислав соброста вой многи, идоста на Ляхи, и заяста грады червенския опять, и повоеваста Лядскую землю, и многи ляхи приведоста и разделиша я. Ярослав посади своя по Р[о]си, и суть до сего дне.

6540

Ярослав почав ставити города по Р[о]си.[Корсунь, Треполь. – Твер]

6541

Мстиславич Євстафий умре.

Без сумніву, приблизна часова локалізація взаємопов'язаних подій статей 6538-6540 ПВЛ була здійснена літописцем правильно, але ми не можемо визначити, наскільки правильно такий розподіл відбувся між трьома річними статтями.

Щодо формулювання “В се же время”, то воно показує, що тут літописець не знав точно року подій у Польщі і не був упевнений, що правильно розмістив відповідне повідомлення у літопис. Болеслав Великий помер у 1025 р. Заворушення у Польщі були у 1031, 1034, 1037–39 рр. Опис подій, можливо, свідчить про найбільш велике повстання 1037–39 рр.

У НІІ і ВЛ під 6538 знаходиться повідомлення про смерть новгородського єпископа Іакима, а в СофІ, НДубр, НІВНик, НУ, Никон, НК(І), крім того, і про створення Ярославом Мудрим школи у Новгороді. Якщо в повідомленні про смерть Іакима “и бяше ученик его Ефрем, иже ны учаше” розуміти, що воно йде від імені літописця, то літописне повідомлення було зроблено в останній третині ХІ ст.

У Твер під 6540: “Великий князь Ярослав поча грады ставити по Руси: Корсунь, Треполь. И тогда же Улеб изыде из Новагорода на Железная врата, и опять мало их приде”. У Густ Корсунь и Треполь також називаються, але в статті 6539. Уточнення “Корсунь, Треполь”, скоріше за все, може давати нам первісний текст ПВЛ, оскільки літописці північних князівств не могли так доповнити літопис. Утім, слід зауважити, що в статті 6541 і в Твер, і в Густ ім'я князя записано навпаки відносно ПВЛ – “Євстафий Мстиславич”, що може вказувати на загальний протограф, який міг зазнати редагування на Україні в кінці ХІІ ст. Що ж до відомостей про похід Улеба, то вони мають чисто новгородський характер і присутні також у Воскр, Никон, Типогр та ін. На нашу думку, таке повідомлення записано не пізніше 30-их років ХІ ст.

Крім того, в Густ під 6541 повідомляється про сонячне затемнення (29 липня), однак питання, про яке саме затемнення йде мова та про

джерела цього літописного повідомлення, вимагає подальших досліджень.

6542/6544

<<Сказання про Мстислава>>. *Иде Ярослав к Новгороду, посади сына своего Владимира в Новгороде, епископа постави Жидяту. И в то(се) время родися Ярославу сын, и нарекоша имя ему Вячеслав.* <<Сказання про перемогу над печенегами>>. *В то(се) же лето всади Ярослав Судислава в поруб, брата своего, Плескове, оклеветаны [бо бе] к нему.*

Не виключено, що “Сказання про Мстислава” (разом зі статтею 6541) складало одне оповідання зі “Сказанням про війну Ярослава и Мстислава”(6530-6534).

В Іпат (і Єрм, і СофІ) під 6542, в Лавр, Радз (і НДубр) – під 6544. У Твер, Типогр, Пискар стаття розбита на дві частини: початок під 6542, а перемога над печенегами й арешт Судислава віднесені до 6544, що, мабуть, є викривленням первісного запису. Саме смерть Мстислава відразу спровокувала печенегів напасти на Київ, а Ярослава посилити свою владу, ув’язнивши брата. Оскільки в статті 6567 ПВЛ (включаючи Іпат) говориться про визволення Судислава після ув’язнення, у якому він просидів 24 роки, то звідти випливає, що початкова дата цієї статті в ПВЛ – 6544.

В СофІ, Воскр, Типогр та ін. сказано і про зміну Ярославом системи збору данини з Новгорода: “людям написа грамоту, рече – по сей грамоте дадите нам дань”.

В Уст під 6544 (в Арх – 6543) сказано: “постави князь Ярослав церковь каменну Киеве во имя свое святого Георгия”.

6545

<<Хвала Ярославу>>.

Річна стаття фактично містить у собі окреме оповідання, в якому надано характеристику всієї будівельної, релігійної та освітньої діяльності Ярослава. Нема ніяких підстав відносити фактографію цього оповідання виключно до 1037 р. Стаття НІМ: “Заложи Ярослав город Киев и церковь святя София сверши” може бути як конспектом ПВЛ, так і первісним літописним текстом, пізніше розгорнутим у ПВЛ. Не виключаємо, що існував окремий літопис, що описував правління Ярослава, і цей текст ПВЛ був вступом до нього.

6546

Ярослав иде на ятвяги(Лавр).

Иде Ярослав на ятвяги(Іпат, Радз).

У СофІ, Воскр, Типогр та ін. додано “...и не може их взяти”. В Густ – повідомлення про набуття сану митрополитом Феомптом.

6547

Освящена бысть церковь святя Богородицы, юже созда Владимир, отец Ярославль, митрополитом Феомптом.

В НІС – “Освящена бысть церкы святыя Богородиця Володимиромь.”, что явно не відповідає ПВЛ та спотворює інформацію, оскільки князь Володимир Ярославич не був церковним ієрархом і не міг освячувати церкви. Зауважимо також, що стаття НІС не може бути джерелом інформації ПВЛ, бо в ній зовсім не згадується митрополит Феомпт.

Вважаємо, що первісне читання НІС повинно бути “Володимире”, і мова в літописах йде про церкву у Володимирі-Волинському.

6548

Ярослав иде на Литву.

В НІМ, НІІ, НІVСтр, НІVНик, НV повідомлення про похід на Литву дано під 6552, а в Никон, Воскр, СофІ, Пискар і в 6548, і в 6552. Якщо мова йде про один похід, а не про два, то правильною повинна бути більш пізня дата, що відповідає 1043–44 рр.

6549

Иде Ярослав на мазовшане в лодьях.

У НДубр, НІVСтр, НV ідеться про походи на мазовшан у 6549 (“в та лета...дважды...в лодиях” – структура статті соответствует статі 6551 ПВЛ) і в 6555 рр.

У Твер (а також і в Воскр) походи на мазовшан датовані 6549 (“в лодиях”), 6551 (“в та лета...дваще... в лодиях”), 6554(замість 6555 ПВЛ). У СофІ, Никон аналогічно, але вирішальний похід датовано 6555 р.

6550

Иде Володимир, сын Ярославль, на емь и победы я. И помроша кони у вои Владимира, яко и еще дышуцем конем здираху кожи с них, толик бо бе мор в кони.

6551

<“Сказання про похід Володимира Ярославича на Царьград”>. *В си же времена вдасть Ярослав сестру свою за Казимера. И вдасть Казимер за вено люди 8 сот, еже бо полонил Болеслав, победив Ярослава.*

Сказання про похід на Царьград у тому вигляді, у якому воно увійшло до ПВЛ, скоріше за все, було записане в 1090-ті роки зі слів Яна Вишатича. Візантійські джерела датують цей похід 1043 р., так що повідомлення ПВЛ відповідає правильній березневій (або вересневій) даті. В НІС стаття звучить: “Володимирь иде на Грькы”, що, можливо, дає текст первісного річного запису. Формулювання “В си же времена” вказує на те, що літописець розумів, що приблизно дав річну прив’язку заміжжя сестри Ярослава. За відомостями “Саксонського анналіста”, це весілля відбулося в 1038-39 гг. У Воскр, Никон, Пискар та ін., крім того, повідомлено про одруження Ізяслава Ярославича на сестрі Казимира. Цей шлюб відбувся в 1043–45 рр.

У НДубр, НІVСтр, НV, НК(І) вся стаття (включаючи і повідомлення про одруження Ізяслава) під впливом переносу порядку статей у протографі СофІ помилково перенесена на 6549 р.

6552

И выгребоша (Выгребена быста – Іпат) 2 князя, Ярополка и Олега, сынове Святослави, и крестиша кости ею и положиша я в церкви святыя Богородицы (в Володимире – Іпат). В се же лето (Того же лета – Іпат) умре Брячислав, сын Изяславль, внук Владимира, отец Всеславль. И Всеслав, сын его, сяде на столе его. <“Легенда про Всеслава”>.

Оскільки в “Легенді про Всеслава”(Лавр) сказано “еже носить Всеслав и до сего дне на себе”, легенда була записана за життя Всеслава. На жаль, при цьому саму дату його смерті однозначно інтерпретувати не вдалося (розглядаються 1098, 1101, 1109 рр.).

Шахматов бачив протиріччя цієї статті ПВЛ зі статтю 6485, в якій повідомлялося, що могила Олега Святославича “есть ... и до сего дне у Вручего”. На це інші дослідники справедливо зауважили, що могила – це не тільки поховання, але й насипний курган, який зберігався і після перенесення рештків князя.

У НІМ сказано: “Ходи Ярослав на Литву, а на весну же Володимир заложи Новгород и сдела его”. В Никон, Воскр, Софі та ін. це повідомлення поєднано з текстом ПВЛ.

6553

Заложы Володимиръ святую Софию Новгороде.

У НІС – “Съгоре святая София, въ субботу, по заутрнии, въ час 3, мѣсяца марта въ 15. Въ то же лето заложена бысть святая София Новгороде Володимиромъ княземъ”. 15 березня, субота, відповідає 15 березня 1046 р., а це означає, що або новий 6554 рік при змінному березневому стилі [1] наступив після 15 березня, або літописний запис зроблений через деякий час та помилково зсунутий на 1 рік, як і в ПВЛ.

У НІІ (та в НДубр під 6560) сказано, що на час будівництва Софійського храму: “а в то время служили во храме святых праведных богоотец Иакима и Анны”.

У НК(І), крім того, повідомляється про те, що “умре княгиня, мати Володимира, жена Ярославля, мѣсяца октября 5 день”, що повністю суперечить ПВЛ, яка дає цю подію під 6558 р.

6554

В се лето бысть тишина велика (тільки Іпат).

6555

Ярослав иде на мазовшаны и победи е, и князя их уби Моислава, и покори я Казимиру.

Цей похід єдиний відображений і в польських джерелах.

У НІМ сказано у зв’язку з цим походом і про повернення полонених (у ПВЛ – 6551).

6557

У ПВЛ цей рік пропущено. У НІМ сказано: “Мѣсяца марта въ 4, въ день суботный, сгоре святая София; бяше же честно устроена и

украшена, 13 верхы имущи. а ту стояла святая Софія конець Пискупле улицы, идеже ныне поставилъ Сотьке церковь камену святого Бориса и Глеба над Волховомъ”. Аналогічний текст знаходиться в НІVСтр, СофІ, Воскр та ін.

Однак у НІІ під 6497 маємо: “Постави владыка Иаким церковь деревянную святую Софию, имущи верхов 13. И стояла 4 лета, и поднеслась церковь святая София от огня месяца марта в 4 в судный день. Бывше честно устроена и украшена. А стояла конець Епископли улицы, на рекою, над Волховом, идеже ныне постави Сотко сотник церковь святых страстотерпец князей русских Бориса и Глеба”. У НДубр це повідомлення в скороченому вигляді дано під 6498.

У НІІІ спробували прибрати суперечності в датуванні цих, очевидно, схожих записів, повідомивши під 6497 про будівництво церкви, а про пожежу в 6557 (“и стояла 60 лет”).

У різних літописах маємо три варіанти трактування однієї події:

- 1) церква побудована в 6497 р. та згоріла через 4 роки;
- 2) церква побудована в 6497 р. та згоріла через 60 років;
- 3) церква побудована в 6557 р. та згоріла через 4 роки (при суміщенні текстів НІІ і НІМ в одне повідомлення з датою 6557).

Відповідно можливі дати пожежі – 4 березня 993, 1049, 1055 р. (найближча субота, 4 березня).

Третьому варіанту суперечить згадування в контексті будівництва церкви першого новгородського єписопа Іакима. Другому і третьому варіантам суперечить одночасна наявність ще однієї церкви Святої Софії, тієї, що згоріла в 1046(6553) р. або була побудована після тієї пожежі.

Проведемо ще додатковий хронологічний контроль першого та третього варіантів. Згідно з першим варіантом припускаємо, що церква згоріла 4 березня 993 р. Тоді вона простояла 4 літа: 989–992 рр. та, відповідно, була поставлена восени 988 чи навесні 989 р. В обчисленні від утворення світу це могли бути 6496–6498 рр., що відповідає запису 6497 р. Протиріччя немає. За третім варіантом припускається, що церква згоріла 4 березня 1055 р. Тоді вона простояла 4 літа: 1051–1054 рр. і, відповідно, була поставлена восени 1050 чи навесні 1051 р. В обчисленні від утворення світу це могли бути 6558–6560 рр. З 6557 на один рік не збігається.

Із цього можна зробити висновок, що, напевніше, тут мова йде про церкву Святої Софії в Новгороді, що була побудована в 988–989 рр. та згоріла в 993 р. Первісний запис у літопису про цю подію був, скоріше за все, зроблений у Новгороді ще за життя єпископа Іакима, тобто до 1030 р. Подальша редакція запису здійснена в кінці XII ст., після будівництва церкви Бориса і Гліба (6675 – НІС, НІМ, НІІІ). Причиною появи запису з неправильним датуванням (6557) може бут пошкодження по-

чатку запису в використанному літопису (на початку літописної статті була прочитана лише цифра “7”). Відповідно до протографу НІМ це повідомлення попало не раніше XIII ст. Інші погляди на датування цієї пожежі були викладені в книгах [2].

6558

Преставиша жена Ярославля княгиня [февреля в 10 – тільки Іпат].

Оскільки далі в ПВЛ знаходиться повідомлення про смерть Володимира Ярославича при березневому датуванні, можна припустити, що і це датування – скоріше березневе і відповідає 1051 р. Стаття 6558 НІС зовсім інша – “Родися Святополк”. Із врахуванням точної дати народження за Татищевим (8 листопада) і припущення про березневе датування відповідає 1050 р.

6559

Постави Ярослав Лариона митрополитом русина (Руси - Іпат), в святой Софии собрав епископы. <“Сказання про Печерський монастир”>.

У Никон, НДубр, НІVСтр, НV, НК(II) повідомляється про прибуття співаків із Греції. У СофІ, НІІ, ВЛ та ін. це повідомлення дано під 6560, що може свідчити про наявність різних джерел: березневого та ультраберезневого. В Авр, Уст, Арх це ж повідомлення йде під 6545, що або є помилкою, або вказує на джерело з використанням іншої ери від утворення світу [3].

Крім того, в НДубр, НІVСтр, НV, Холм ідеться про заснування Печерського монастиря, а в СофІ, НІІ, Воскр та ін. – під 6560, що також видається розходженням березневого і ультраберезневого джерел.

6560

Преставися Владимир, сын Ярославль старейшии, Новгороде. И положен бысть в святей Софеи, юже бе сам создал.

У НІМ, НІІ, НІІІ, СофІ та ін. записана повна дата смерті Володимира – 4 жовтня, неділя, що відповідає 4 жовтня 1052 р. , а відповідно березневому року.

У НІІІ, НІVНик, РЛ, Авр сказано про освячення церкви Святої Софії в Новгородф “на Воздвижение честнаго креста” (тобто 14 вересня). У НІМ, НІVСтр, НV, СофІ та ін. – під 6558 (а в НДубр і під 6558, і під 6560). Якщо врахувати повідомлення НІІІ, НДубр, що церкву будували 7 “літ”, то правильна дата освячення – 1052(6560) р.

6561

У Всеволода родися сын[, и нарече имя ему – Лавр,Радз] Володимир, у царицы грекини.

З урахуванням повідомлення Лавр, що Володимир Мономах жив 73 роки (помер 19 травня 1125 р.), і того, що автор ПВЛ поставив запис про його народження між статтями про смерть Володимира Ярославича та Ярослава Мудрого, можна припустити, що він народився в

кінці 1052 – на початку 1053 р. і запис про його народження подано за ультраберезневим (або вересневим) стилем.

6562

Преставися [великий – Лавр, Радз] князь Руский Ярослав. <“Заповіт Ярослава”>. И пришедшию [ему к – Іпат] Вышгороду, разболеся велми. Изяславу тогда суцю (в Турове князяцу – Іпат), а Святославу в Володимире. [А] Всеволоду тогда суцю у отца (у отца бе – Іпат), бе бо любим отцом паче всея братия, е[го] же имаше присно у себе. Ярославу же приспе конец жития и предаст душу свою [месяца февраля в 20 – Іпат] в субботу 1 [недели – Іпат] по[ста в] святого Федора [день – Іпат]. Всеволод же спрята тело отца своего, возложише на сани, [и по]везоша и Киеву. Попове, поюще обычныя песни (по обычаю песни певшее – Іпат), плакашися по нем люди. И принесе[ше], и положиша и в раце мороморяне в церкви святой Софья. И плакася по нем Всеволод и люди вси. Живе же всех лет [Ярослав – Іпат] 70 и 6. [<Начало же княженья Изяслава в Киеве...> – Лавр].

Традиційно вважається, що Ярослав помер 20 лютого 1054 р., хоч цей день припадає не на суботу, а на неділю. Щоб пояснити подібну неузгодженість висунуто дві гіпотези: перша, що Ярослав помер у ніч з 19 на 20, з суботи на неділю. В один літопис був записаний день тижня (субота), в інший 20-е число, а потім їх механічно об'єднали. Друга, що первісно літопис не містив повної дати (20 лютого, субота), а повну дату неправильно вирахували пізніші літописці [4].

З нашої точки зору, обидва із цих пояснень виглядають цілком незадовільно. Одночасно відзначаємо, що 20 лютого була субота в 1053 р. Щоб прийняти цю дату (а вона з нашої точки зору найбільш імовірна), слід припустити, що:

1) запис зроблено за ультраберезневим стилем, що цілком вірогідно;

2) запис приєднаний до подій наступного 1053/54 р. (як в Лавр). Таке припущення повинні приймати і прибічники гіпотези про використання в ПВЛ виключно березневого стилю і смерті Ярослава Мудрого в 1054 р.: оскільки стаття 6560 ПВЛ точно відповідає 1052/53 р., то і стаття 6562 при збереженні березневого року повинна відповідати 1054/55 р.;

3) Великий піст у XI ст. на Русі здійснювався протягом не 7, а 8 тижнів, як це фіксується письмовими джерелами для християн IV ст. Сталого релігійного календаря в цей час, судячи з усього, ще не було. Питання це потребує подальших досліджень.

У переважній більшості літописів повідомлення про смерть Ярослава Мудрого записано у річній статті 6562. Виняток складають НІВСтр, де ця подія датована 6560, та ВЛ – 6561.

Оскільки друга частина статті 6560 в НІВСтр повністю відповідає статті 6562 ПВЛ, а надалі розбіжностей нема, то ми маємо справу або

з пізнішим коригуванням дати, яким намагалися виправити виявлену хронологічну помилку, або просто з опискою.

У ВЛ же для подій річних статей 6561–6568 маємо в більшості ті ж самі події, що і в ПВЛ, але датовані на рік раніше. Така розбіжність, на нашу думку, показує використання різних систем датування: березневої в ВЛ та ультраберезневої в ПВЛ.

* * *

Усе вищенаведене вказує на те, що літописання на Русі здійснювалося вже при Ярославі Мудрому (як показано для статей 6540, 6557), а ПВЛ, яка найбільш повно відобразила цю епоху, являє собою (як і інші літописи) достатньо складну компіляцію багатьох літописних та поза-літописних джерел. Прояснити характер такої компіляції міг би серйозний статистичний аналіз лексики та граматики твору.

лютий 2011 р.

¹ Змінний березневий стиль (цірка-березневий стиль) – той, в якому початок року не приходився точно на 1 березня. Питання про існування та застосування такого стилю вимагає подальших досліджень.

² *Бережков Н. Г.* Хронология русского летописания. – М: Изд-во АН СССР, 1963; *Цыб С. В.* Древнерусское летоисчисление в “Повести временных лет”. – Барнаул: Изд-во АлтГУ, 1995.

³ Наприклад, “александрійська ера” – з початковою точкою 5492 чи 5493 роки до Р.Х.

⁴ Напис про смерть Ярослава, знайдений у Софії Київській, не містить додаткової інформації, крім тієї, що знаходиться в літописах. Дивись: *Высоцкий С. Н.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. – К: Наукова думка, 1966. – Вып. 1.

Статья посвящена отражению событий второй четверти XI в. в древнерусских летописях. Дается комментарий и анализируется хронология статей “Повести временных лет” (Povest) указанного периода, характеризуются сообщения других летописей, не вошедшие в “Повесть временных лет”. Сделан анализ хронологии некоторых других, связанных с указанной темой летописных сообщений.

Ключевые слова: летопись; Киевская Русь; “Повесть временных лет”; Ярослав Мудрый.

The article is devoted to the reflection of the events of the second quarter of 11 century in the Old Rus Chronicles. The author comments and analyzes the chronology of the articles of Tale of Bygone Years (Povest) of the indicated period, as well as the messages of other chroniclers, not included in the ancient chronicle. The article also analyzes the chronology of some another messages connected with the chronicle.

Key words: the chronicle; the Kyiv Rus; “The Tale of Bygone Years”; Yaroslav the Wise.

УДК 930.253:[94+329](477)

О. П. ГИНЗБУРГ*

**ПРОЦЕСИ СТАНОВЛЕННЯ БАГАТОПАРТІЙНОЇ
СИСТЕМИ В УКРАЇНІ В ДОКУМЕНТАХ ЦК КПУ
(на прикладі Народного Руху України за перебудову)**

Проаналізовано джерелознавчий потенціал документів ЦК Компартії України для вивчення процесів становлення та організаційного оформлення Народного Руху України за перебудову.

Ключові слова: партійні документи; Народний рух України за перебудову; ЦК Компартії України.

Документи ЦК КПУ періоду “перебудови” є цінним джерелом для вивчення теми становлення в Україні багатопартійної системи. Особливо цікавими вони є для дослідження історії Народного руху України за перебудову (далі – НРУ), поява якого й стала де-факто початком становлення багатопартійності.

Упродовж двох останніх десятиріч вивченням історії та діяльності НРУ займалися багато дослідників, серед яких: В. С. Білецький¹, О. Д. Бойко², О. В. Гарань³, Г. І. Гончарук⁴, Ю. В. Діденко⁵, В. Г. Ковтун⁶, М. І. Поровський⁷ та ін. Незважаючи на велику кількість загальних та спеціальних досліджень, присвячених НРУ, окремі питання, пов’язані з його історією та функціонуванням, потребують глибшого вивчення. Відтак, необхідність уведення до наукового обігу нових історичних джерел у цьому напрямку є очевидною.

З огляду на це, ми вирішили провести дослідження, присвячене з’ясуванню джерельного потенціалу документів ЦК Компартії України під час вивчення процесу становлення та організаційного оформлення НРУ. Поставлене завдання полягає в аналізі партійних документів на предмет відображення у них питань, пов’язаних зі створенням НРУ.

Аналіз документів ЦК Компартії України свідчить про відмінну поінформованість республіканського партійного керівництва щодо планів українських письменників заснувати Народний рух України за перебудову на зразок аналогічних неформальних об’єднань, які виникли раніше у Прибалтиці та інших регіонах СРСР, а також організаційної роботи, що проводилася ними у цьому напрямку. Так, наприклад, перший розділ “Передісторія створення ініціативної групи по організації

* Гінзбург Ольга Петрівна – голова Спілки архівістів України.

НРУ” аналітичного матеріалу до виступу, підготовленого ідеологічним відділом ЦК Компартії України, містить відомості про основні кроки, здійснені українськими письменниками у напрямку підготовки до створення Руху за період із жовтня 1988 р. по лютий 1989 р.⁸.

Одним з питань, яке дозволяють з’ясувати документи ЦК Компартії України, є ставлення республіканського партійного керівництва до ідеї заснування Руху. Документальний аналіз дає підстави стверджувати, що ЦК Компартії України, очолюваний В. Щербицьким, поставився до перспективи створення НРУ негативно. Ознайомившись із проектами програмних документів Руху, керівники ЦК КПУ прийшли до висновку, що “характер НРУ, судячи з декларованих ним намірів, по суті спрямований проти лінії XIX конференції КПРС, проти керівної ролі партії у житті радянського суспільства”⁹.

Важливе значення для з’ясування ставлення українського партійного керівництва до НРУ мають тези виступу завідувача ідеологічного відділу ЦК Компартії України Л. Кравчука на засіданні ініціативних груп зі створення Народного руху України за перебудову, яке відбулося 1 лютого 1989 р. У них автор розкритикував проекти програмних документів Руху, вказав на основні їхні недоліки і невідповідності Конституціям СРСР та УРСР, а також реаліям тогочасного життя. Наприкінці Л. Кравчук зробив висновок: “За своїм характером, змістом, всеосяжністю проекти документів претендують на створення альтернативної КПРС політичної структури, яку можна було б використати проти єдності нашої держави”¹⁰.

Скласти уявлення про аргументи звинувачень партійним керівництвом України ініціаторів створення Руху в політичному екстремізмі, можна також ознайомившись з уже згадуваним нами аналітичним матеріалом для виступу, зокрема із його другим розділом “Політична сутність проекту програми НРУ та його головні недоліки”¹¹.

Інше питання, на яке проливають світло документи ЦК Компартії України, стосується антирухівської кампанії, ініційованої українським партійним керівництвом. Особливо цінними у цьому плані є інформаційні повідомлення ЦК Компартії України до ЦК КПРС. Вони містять відомості про заходи, які вживалися задля “виявлення та публічної демонстрації безпідставності, помилковості та шкідливості програмних засад Руху”.

Так, у одному з інформаційних повідомлень ЦК Компартії України “Про протидію негативним тенденціям у діяльності окремих самодіяльних об’єднань в Українській РСР” ЦК КПРС від 17 лютого 1989 р. поміж іншим було зазначено таке: “Передбачаючи можливість виникнення на Україні об’єднань типу відомих “народних фронтів”, ЦК Компартії України уважно аналізував тенденції у суспільному житті республіки, застосовував попереджувальні міри. Проведено відкриту дискусію, в якій взяли участь члени ЦК. Телебачення, радіо оператив-

но підготували спеціальні передачі про зібрання письменників, що відбулося, було опубліковано кілька статей з аналізом обговорюваних на ньому документів так званого Народного руху України за перебудову (НРУ)... Оскільки проект програми НРУ, який містить націоналістичні ідеї та екстремістські положення, які йдуть врозрід з політичною платформою перебудови, нашими основоположними принципами, опубліковано в органі спілки письменників газеті “Літературна Україна”, ЦК Компартії України, обкоми партії організували широке його обговорення, критичний аналіз безпідставності, шкідливості цілей та завдань НРУ”¹².

А ось що сказано про роботу партійних організацій республіки у зв’язку з активізацією діяльності ініціативних груп зі створення Народного руху України за перебудову в іншому таємному інформаційному повідомленні ЦК Компартії України до ЦК КПРС від 7 липня 1989 р.: “ЦК Компартії України, партійні комітети республіки ведуть планомірну боротьбу проти екстремізму та націоналізму, прагнуть нейтралізувати антисуспільні елементи. Вони викриваються у пресі, по телебаченню і радіо, у трудових колективах. Принципова оцінка сутності НРУ дана на травневому (1989 р.) Пленумі ЦК Компартії України. Відповідним чином зорієнтовані партійні організації республіки. Підкреслено положення про несумісність перебування в лавах КПРС осіб, які займаються створенням опозиційних КПРС організацій”¹³.

Не менш цінними у вивченні питань, пов’язаних з антирухівською кампанією, є інформаційні повідомлення ідеологічного відділу до ЦК Компартії України.

Так, наприклад, у таємному інформаційному повідомленні ідеологічного відділу ЦК КПУ “Про удосконалення роботи з політизованими об’єднаннями” Центральному комітету Компартії України від 3 червня 1989 р. висловлено думку про доцільність переведення головних зусиль у боротьбі зі спробами створення опозиційних КПРС структур у площину дискусій – рекомендовано організувати ряд зустрічей з ініціаторами створення НРУ, провести обговорення проблем за участю партійних, радянських, комсомольських, профспілкових працівників, спеціалістів народного господарства, наукової та творчої інтелігенції, яка займає виважені, конструктивні позиції тощо¹⁴.

В іншому таємному інформаційному повідомленні ідеологічного відділу ЦК КПУ “Про заходи у зв’язку з підготовкою республіканського установчого з’їзду Народного руху України за перебудову” до ЦК Компартії України від 15 серпня 1989 р. наголошено на необхідності проведення низки заходів з огляду на підготовку до установчого з’їзду Руху. Серед запропонованих партійними ідеологами кроків – організація виступів у ЗМІ партійних, радянських та господарських керівників республіки, областей, районів, колективів з питань республіканського госпрозрахунку, екології, соціальної справедливості, національної куль-

тури і мови, боротьби з бюрократизмом, покликаних цілеспрямовано формувати громадську думку, а також позбавити лідерів Руху підстав виступати у ролі ініціаторів постановки та розв'язання цих проблем¹⁵.

Свідченням активного розгортання антирухівської кампанії є також постанови пленумів місцевих партійних осередків – обкомів, райкомів, міськкомів – із приводу створення Народного руху України за перебуванням. У контексті нашого дослідження вони становлять інтерес, перш за все, тому що дають уявлення про ставлення місцевого партійного керівництва до заснування Руху.

Так, наприклад, 10 березня 1989 р. пленум Вінницького міськкому Компартії України прийняв постанову “Про політичну та організаторську роботу партійних організацій міста у зв'язку зі спробами створення в республіці опозиційних КППС самодіяльних об'єднань”, якою засудив ініціативу утворити Рух: “Пленум міськкому партії вважає, що проект програми НРУ за перебудову не відповідає завданням об'єднання трудящих республіки, веде до обмеження прав і свобод трудящих інших національностей. Проект програми НРУ не передбачає механізму реалізації висунутих у ньому положень. НРУ мислиться його творцями як організація, яка привласнює собі лише контролюючі функції партійних та державних органів. Пленум міськкому партії відкидає прийняття проекту програми Народного руху України та засуджує спроби створення на Україні опозиційних КППС політичних структур”¹⁶.

У постанові було також перелічено заходи, вживанням яких місцеве партійне керівництво збиралося боротися з “проявами політичного екстремізму”. Серед них – зобов'язати членів міськкому партії взяти особисту участь у роз'яснювальній роботі у трудових колективах міста із цього питання, засудити спроби створення НРУ, доручити партійним організаціям дати принципову оцінку тим комуністам, які входили до складу його ініціативної групи, підтримували ідею створення опозиційних КППС політичних об'єднань тощо¹⁷.

Поряд із первинними партійними організаціями резолюції проти утворення Руху приймалися на зборах трудових колективів, суспільно-політичних клубів, сесій місцевих рад та ін. Для нашого дослідження такі постанови становлять інтерес з огляду на можливість їх використання для вивчення ставлення громадськості до заснування НРУ.

Так, наприклад, рішення про засудження створення Руху ухвалили учасники семінару ректорів вищих навчальних закладів республіки, який відбувся 13 лютого 1989 р. Причину такого кроку у тексті постанови було пояснено тим, що “Рух” претендує на якесь особливе місце у керівництві процесами перебудови”¹⁸. Наприкінці було зазначено, що “учасники семінару ректорів республіки підтримують думки та оцінки, викладені у статті “Революційна перебудова – кровна справа народу” (газ. “Радянська Україна” від 18.02.1989 р.) щодо проекту

програми “Руху”, виступи представників робітничого класу і трудової інтелігенції, вважають недоцільним створення громадської організації “Народний рух України за перебудову”¹⁹.

Ще одне питання, пролити світло на яке дозволяють документи ЦК Компартії України, полягає у розбудові структур НРУ на місцях. Партійні документи дають уявлення про механізм, масштаби, інтенсивність та регіональні особливості цього процесу, ставлення до нього республіканського та місцевого партійного керівництва тощо.

Так, наприклад, у вже згадуваному нами таємному інформаційному повідомленні ідеологічного відділу ЦК Компартії України “Про удосконалення роботи з політизованими об’єднаннями” ЦК Компартії України було зазначено, що “по наявним на 31.05.89 р. даним у 7 областях республіки та м. Києві діють різні структури НДУ (ланки, ініціативні групи, координаційні ради), які нараховують від 20 до 70 чоловік”²⁰.

А ось що сказано із приводу розбудови регіональних рухівських структур у таємній довідці-прогнозі “Про Народний рух України за перебудову”, складеній ідеологічним відділом ЦК Компартії України невдовзі після установчого з’їзду НРУ: “Народний рух України за перебудову (Рух) організаційно оформився в усіх областях республіки. На даний час функціонує близько 500 ланок, з них більше 70 % у Західному регіоні. У мм. Києві, Львові, Івано-Франківську, Рівному, Тернополі ланки утворені на багатьох великих підприємствах (у тому числі й оборонної промисловості) та в академічних інститутах. У східних та південних областях поки відбулося в основному організаційне оформлення міських ланок”²¹.

Важливе значення для вивчення процесу розбудови регіональних рухівських структур мають інформаційні повідомлення обкомів Компартії України до ЦК Компартії України про установчі конференції обласних організацій НРУ. Вони містять відомості про час та місце проведення таких конференцій, їхніх організаторів та учасників, склад керівних органів новостворених структур НРУ тощо. Особливу увагу приділено у них аналізу виголошених на конференціях промов.

Типовий приклад – інформаційне повідомлення Чернівецького обкому Компартії України “Про установчу конференцію та мітинг прибічників НРУ, що відбулися у Чернівцях” ЦК Компартії України від 29 серпня 1989 р.²².

Відомості про установчі конференції обласних організацій Руху містяться також у інформаційних повідомленнях ідеологічного відділу до ЦК Компартії України.

Так, наприклад, 4 липня 1989 р. ідеологічний відділ відправив до ЦК Компартії України таємне інформаційне повідомлення “Про установчу конференцію Народного руху України за перебудову міста Києва та Київської області”, у якому поряд із вичерпними відомостями, які стосувалися конференції, містився перелік запропонованих заходів,

уживання яких мало мінімізувати вплив новоствореного рухівського осередку в регіоні²³.

Наступне питання, відповіді на яке дозволяють документи ЦК Компартії України, пов'язане зі ставленням жителів республіки до утворення Руху. Особливо корисними у цьому плані є інформаційні повідомлення обкомів партії, ідеологічного відділу ЦК Компартії України, республіканського партійного керівництва, у яких аналізу громадських настроїв відводилося помітне місце.

Важливе значення для вивчення громадської думки щодо Руху має вже згадувана нами таємна довідка-прогноз “Про Народний рух України за перебудову”. Цінність цього документа у контексті зазначеного питання полягає у багатому аналітичному матеріалі, уміщеному в ньому.

Так, відповідно до довідки-прогнозу, наприкінці 1989 р. ставлення населення України до Руху, було неоднозначним: 36,9 % людей підтримували ідею його створення, 25 % – засуджували її, 28 % – не визначилися. Найбільш прихильними до НРУ були жителі Київської та Львівської областей, 61,8 % та 53,4 % яких давали йому позитивну оцінку. Найменшу популярність Рух мав у Черкаській, Харківській та Херсонській областях. Головною причиною підтримки НРУ людьми у документі названо очікування від нього активних дій з вирішення гострих соціально-економічних проблем: економічних (44,1 %), екологічних (26,3 %), культурно-мовних (12 %), політичних (13,3 %) ²⁴.

Що стосується громадської думки з приводу місця та ролі НРУ в політичному житті республіки, у документі містяться такі дані: 36,9 % населення України вважало, що Рух повинен бути самостійною організацією, яка співпрацює з партією, 33 % бачило у ньому її безпосереднього помічника, 9 % – організацію, яка є її альтернативою, 13 % – вважало, що він повинен контролювати партійні та державні органи. Таким чином, близько 70 % людей виступали за те, щоб партія і НРУ співпрацювали, 22 % – щоб Рух протистояв партії. Така картина була характерна для усіх областей республіки. Єдиним істотним винятком був Київ, 40 % жителів якого виступали за співпрацю партії з НРУ, 10 % – за те, щоб Рух був організацією, альтернативною партії, 21,7 % – щоб він контролював партійні та державні органи²⁵.

Проведене дослідження свідчить, що документи ЦК Компартії України є важливим джерелом вивчення процесів становлення та організаційного оформлення Народного руху України за перебудову. У них з'ясовано питання, пов'язані з організаційною роботою з утворення Руху, ставленням до засновуваної організації республіканського та місцевого партійного керівництва, громадськості. У партійних документах відображено і процес розбудови регіональних рухівських структур.

Зважаючи на широкий спектр питань, відповіді на які дозволяють документи ЦК Компартії України, необхідність їх комплексного

залучення у вивченні історії та діяльності Народного руху України за перебудову є беззаперечною.

¹ Білецький В. С. Історія Донецької крайової організації Народного Руху України (1989–1991 рр.). – Донецьк : Український культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ, 2009. – 172 с.

² Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К. : ІПіЕНД, 2002. – 306 с.

³ Гарань О. В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – К. : Либідь, 1993. – 200 с.

⁴ Гончарук Г. І. Народний Рух України. Історія. – Одеса : Астропринт, 1997. – 380 с.

⁵ Діденко Ю. В. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989–2002 рр.). – Одеса : Астропринт, 2006. – 176 с.

⁶ Ковтун В. Г. Історія Народного Руху України. – К. : Факт, 1999. – 408 с.

⁷ Пороський М. І. За вашу і нашу волю. Литовський Саюдіс та Народний Рух України за перебудову в боротьбі за незалежність Литви і України. – Рівне : Лапсюк В. А., 2011. – 72 с.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 32, спр. 2658, арк. 20–21.

⁹ Там само, арк. 7.

¹⁰ Там само, арк. 34.

¹¹ Там само, арк. 22–26.

¹² Там само, арк. 16–18.

¹³ Там само, арк. 110.

¹⁴ Там само, арк. 69.

¹⁵ Там само, арк. 123.

¹⁶ Там само, арк. 41.

¹⁷ Там само, арк. 41–42.

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2557, арк. 4.

¹⁹ Там само, арк. 5.

²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2658, арк. 68.

²¹ Там само, арк. 198.

²² Там само, арк. 136–138.

²³ Там само, арк. 90–94.

²⁴ Там само, арк. 203.

²⁵ Там само.

Проанализирован источниковедческий потенциал документов ЦК Компартии Украины для изучения процессов становления и организационного оформления Народного Руха Украины за перестройку.

Ключевые слова: партийные документы; Народный рух Украины за перестройку; ЦК Компартии Украины.

The author analyzes the informational potential of the documents of Central Committee of the Communist Party of Ukraine for the study of the process of establishment and organization of the People's Movement for the Reconstruction.

Key words: the party's documents; People's Movement for the Reconstruction; Central Committee of the Communist Party of Ukraine.

УДК 930.272(477.83-25)"1655"

Т. М. БАРАБАШ*

ПИСЬМО І ПИСАРІ ЛИСТІВ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
ДО МАГІСТРАТУ ЛЬВОВА 1655 РОКУ

Здійснено аналіз специфіки письма листів гетьмана Богдана Хмельницького, написаних до міського уряду Львова в 1655 році. Окреслено коло гіпотетичних писарів листів. Проведено порівняльний огляд письма послань Івана Виговського та Богдана Хмельницького до Івана Кемени 1653 року та ін. Окрема увага присвячена графічним особливостям підпису гетьмана Богдана Хмельницького.

Ключові слова: Богдан Хмельницький; письмо; писарі; бастарда; канцеляреска.

У Центральному державному історичному архіві України, м. Львів (далі – ЦДАІ України) зберігаються 12 листів гетьмана Богдана Хмельницького, написані до уряду Львова в час облоги міста 25 вересня (15 вересня за старим стилем) – 8 листопада (29 жовтня) 1655 року¹. Вони є органічним елементом документального масиву гетьманської канцелярії, утвореного в 1648–1657 роках (475 одиниць, із них 169 оригіналів²). Листи становлять собою цінне історичне джерело для висвітлення подій Хмельниччини, неодноразово використовувались для написання монографій, нарисів з історії України та козацької держави. При значній змістовій інформативності багатий матеріал подають і зовнішні особливості листів, а саме специфіка письма. Проте спеціальні палеографічні студії над ними не проводились, як, зрештою, і над більшістю документів гетьманської канцелярії. Використовувались в основному їх текстологічні дані, що зумовило вживання схожих методів джерелознавчої критики та залишило майже незмінним інформаційний потенціал.

* *Барабаш Тарас Мстиславович* – молодший науковий співробітник Центрального державного історичного архіву України, м. Львів, аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету ім. І. Франка.

Разом із текстологічним опрацюванням з XIX ст. проводилось і едиційне археографічне опрацювання, яке можна вважати первинним етапом палеографічної евристики. За матеріалами львівських архівів Д. Зубрицький підготував альбом автографів, для якого зібрав зразки підписів Богдана Хмельницького та інших гетьманів України, членів Львівського братства та ін³. Однак план видання альбому залишився нездійсненим. Кілька підписів гетьмана включив до свого каталогу археограф І. Каманін⁴. М. Грушевський, пишучи “Ілюстровану історію України”, замовив В. Липинському виготовити факсиміле підписів Богдана Хмельницького, Івана Виговського та Юрія Немирича⁵.

Першим необхідність власне палеографічних студій над індивідуальними почерками Хмельницького та його писарів, дослідження латиномовних, польськокомовних та кириличних текстів задекларував І. Крип'якевич. Статтею “До питання про авторство листів Богдана Хмельницького” вчений висловив свої міркування щодо визначення осіб, відповідальних за оформлення листів та послань гетьмана⁶. В той же час П. Захарчишин порівнювала кириличне письмо Хмельницького із взірцями прописів Львівської і Київської братських шкіл, з метою визначити, у якій із них навчався гетьман⁷. У своїй монографії “Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст.” В. Панашенко присвятила увагу тільки документам гетьмана, написаним кирилицею. А листи до магістрату, писані латинським письмом, оглядала Н. Яковенко у 1977 році, працюючи над кандидатською дисертацією. Проте до її тексту результати роботи не увійшли⁸. Індивідуальний науковий план роботи на 1988 рік старшого наукового співробітника ЦДІА України у Львові О.Мацюка (пункт 4.3.2.3.1.) містив підготовку статті “Папір листів Богдана Хмельницького”, але і вона не була опублікована⁹. Та й взагалі, за невеликими винятками¹⁰, українські палеографи не проводили аналіз індивідуальних почерків козацької доби.

У листах до магістрату можна виокремити кілька почерків: 1-й) листи, датовані 3, 4, 5, 6 жовтня; 2-й) листи від 9, 10, 13, 14, 22 жовтня; 3-й) лист, датований 19 жовтня 1655 року.

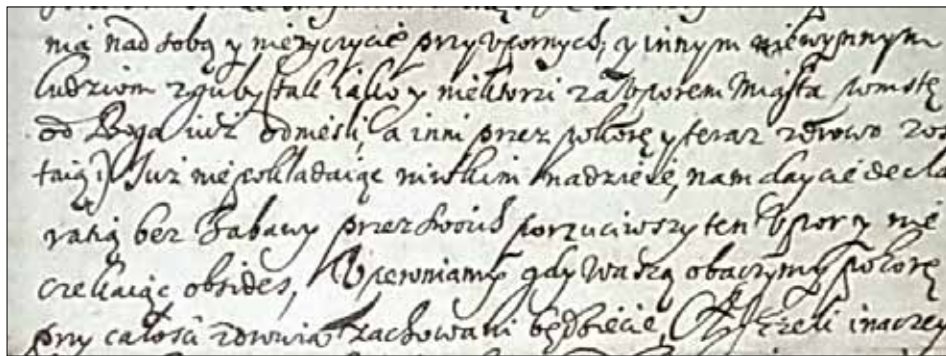
Перший почерк являє собою взірець регуляризованої гуманістичної бастарди, з елементами канцелярески. Бастарда як курсивне письмо, призначене для канцелярій, постала у першій половині XVI століття в Італії внаслідок взаємовпливу італіки та готичного фінансового (купецького) письма¹¹. У 1580-х рр. бастарда почала вживатись у Польщі. Тоді ж у писарську практику увійшло перо з тонким центральним зрізом¹², на противагу широкому косому готичному, що давало змогу виводити тонкі, делікатні лінії в графемах. Для цього типу письма був характерним нахил літер управо, витягнуті нижні виносні, подекуди потовщені верхні, петлисті або додаткові графічні нашарування, модифікації виносних¹³. Палеографи називають химерними, витіюватими

такі особливості бастарди і вбачають у цьому відображення барокового стилю у мистецтві кінця XVI–XVIII століття¹⁴. Разом з бастардою на території Польщі майже одночасно поширилась і канцеляреска¹⁵, найбільш характерним проявом якої були каплевидні потовщені завершення виносних (тестеджіати)¹⁶. В. Панашенко відзначає, що в другій половині XVII ст. знаряддям для письма в канцеляріях Гетьманщини служили гусячі, зрідка павині пера. А документи писалися на папері чорним атраментом (чорнилом), який відзначався стійкістю. Один з рецептів його виготовлення подає “Граматика” Мелетія Смотрицького 1619 року¹⁷.

У такому почерку елементами канцелярески в графемах є тестеджіата у верхній частині **l**, інколи **v**, подекуди у нижній частині **y**, дуговидний зачин у **n**. Неоднорідна вага літер, трапляються як волосні, так і злегка потовщені верхні виносні, виведення слів під прямим кутом і незначним нахилом управо. Міжрядкові інтервали сягають 1,5-2 корпуси, невелика відстань між словами – 0,5 сантиметра. Абсолютна більшість букв зв’язані між собою, у випадку вільного їх розташування міжлітерна відстань становить 2–3 міліметри. Графеми **z** (мала) та **L** (велика) мають потовщене витягнуте плавне завершення нижньої частини (довжиною до 2,5–3 сантиметрів). Буква **y** представлена у трьох варіантах: із витягнутим лівобічним округленням (напівспіраль) нижньої виносної, діагональним продовженням управо нижньої виносної (що створює вигляд незавершеного трикутника) і петлистим завершенням, із хвилястим продовженням праворуч від лінії виносної. Таку ж петлисту будову із продовженням за межами виносної має і графема **p**, деколи цей завиток редукований у видовжену пряму, що здійснюється знизу вгору, до верхньої частини літери. Ліва частина графеми **n** являє собою коротку вертикаль із незначним лівим верхнім округленням.

Специфічною є форма запису дати: 1) перед нею вписано скорочення слова **die** (дня); 2) день, місяць і рік підкреслені знизу або прямою лінією, або дугою, або хвилевидною лінією; 3) назва місяця записана скороченням із використанням спеціальних знаків – цифри 8 для позначення місяця жовтня латиною (*octobris-octo-8*); 4) цифри у позначеннях майже злиті, інтервал між ними сягає в середньому 0,5 сантиметра. Я. Кісь відзначав, що свої універсали Хмельницький датував новою ерою, називав спочатку дні, місяці, а потім роки (кирилицею). А в листах до магістрату місячні і річні дати пише арабськими цифрами, вживає для місяців латинські назви¹⁸. Одиниця у формі тодішнього написання літери **r** (**v**). Цифра шість із витягнутою напівспіральною над звуженим овалом у нижній частині графеми. А у графіці п’ятірки півовал у нижній частині незавершений, а верхня горизонталь потовщена, округла та похила, опущена донизу (взірець почерку наведено у додатку № 1).

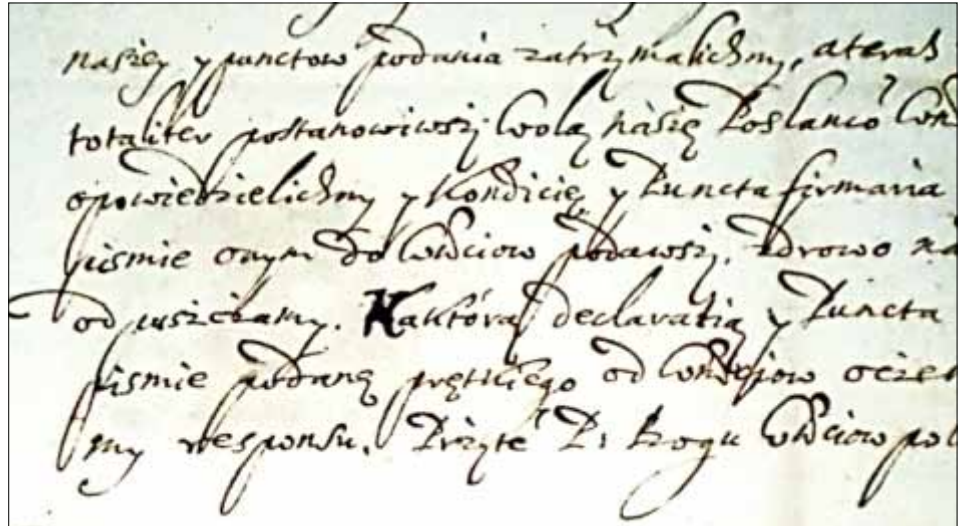
Другий почерк є взірцем біглої бастарди, що поширилась у 1640–1648 рр. на правобережній Україні¹⁹, з елементами канцелярески. Ха-

Додаток № 1.

рактерними для бастарди літерами є: *i, p, k, a, y, L²⁰*, для канцелярески – каплевидні потовщення кінців виносних у *b, l*, буква *n* та ін. У цьому почерку невеликий модуль рядкових літер, незначні міжрядкові інтервали (1,5–2 корпуси), 1 корпус – відстань між словами, 1-2 міліметри – міжлітерна відстань. Неоднорідна вага літер, трапляються як волосні, так і злегка потовщені верхні виносні. Доволі витягнуті нижні виносні – від 3 до 5 корпусів літер. Основні особливості графем: нижня виносна вертикаль літери *p* представлена у вигляді витягнутого еліпса²¹, *d* (мала) писана у кількох варіантах із петлистою та напівспіральною верхньою частиною (такий же правий верхній елемент має *P* (велика)). Графема *y* має нижню частину у формі незавершеного трикутника²² або напівспіралі, зверненої вправо. *L* (велика) – із дуговидним завершенням нижньої частини опорної вертикалі. Графемі *k* притаманне витягнуте напівспіральне продовження уверх правої частини. Специфічною є форма запису дати: 1) день, місяць і рік підкреслені знизу або прямою лінією, або дугою, або хвилевидною лінією; 2) між днем, місяцем та роком стоять двокрапки; 3) цифри у позначеннях розставленні вільно, інтервал між ними сягає 1,5–2 корпуси; 4) назва місяця записана скороченням із використанням спеціальних знаків – цифри 8 для позначення місяця жовтня латиною (*octobris-octo-8*). Така писарська практика була поширена, за спостереженнями Е. Ружицького, у судово-адміністративних книгах Львова до кінця 18 ст., щоправда, з використанням римських цифр²³. У загальному, запис дати зводиться до такого вигляду: 22:8bris:1655. Одиниця у вигляді короткої, злегка похилої вертикалі, п'ятірка з тільдевидним завершенням угорі (взірець почерку, наведено у додатку № 2).

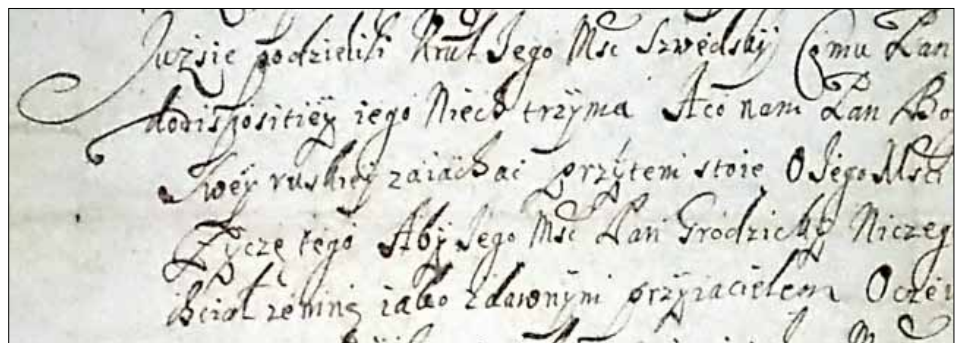
Для третього почерку характерний здрібнений модуль літер і, разом з тим паче вільне та недбале їх написання порівняно з проаналізованими почерками. Між літерами майже немає сполучних елементів. Міжрядковий інтервал сягає 1,5–2 корпуси, відстань між словами в середньому 0,5 сантиметра, вага літер неоднорідна. Самі графемі

Додаток № 2.

представлені у варіантах канцелярески та бастарди. Та, порівняно з почерками в інших листах, змінений (злегка спрощений) дукт графом А, Р, літера *d* уживається здебільшого з потовщеною прямою верхньою виносною²⁴, *l* завершується не округленням, а короткою хвилястою чи прямою рисою (взірець почерку, наведено у додатку № 3).

Палеографічні студії передбачають не тільки аналіз письма, його типів, видів, еволюцію графіки²⁵, а й установлення особи писаря конкретного рукопису²⁶. Виходячи із проаналізованих палеографічних особливостей листів, писар, що їх складав, мав володіти латинською і польською мовою, мати кількарічну писарську практику, володіти навичками каліграфії, здобути відповідну освіту. Повністю під ці критерії підпадає і сам гетьман. В. Замлинський висловив міркування, що Хмельницький спочатку навчався вдома, а згодом в одній із приходських шкіл у Києві. Десь у 1605–1607 роках Богдан, очевидно, продовжив навчання у школі при одному з київських монастирів. І. Крип'якевич заперечив тезу В. Коховського про те, що це була Київська братська школа. Разом із

Додаток № 3.

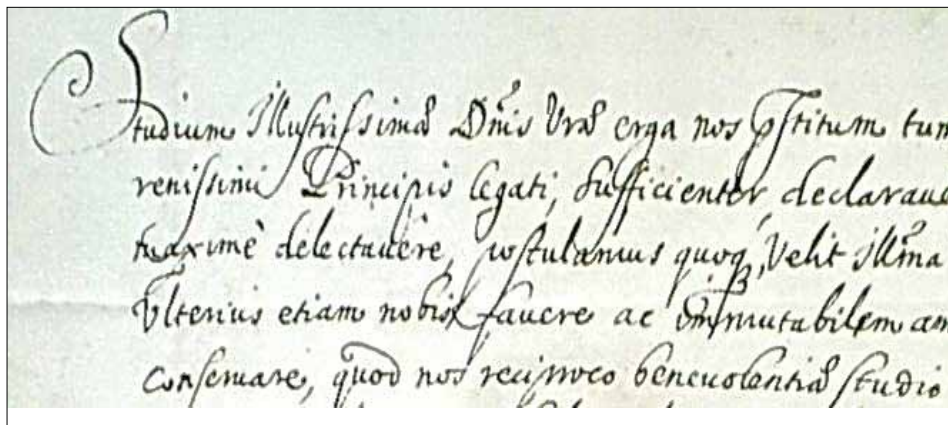
тим палеографічний аналіз власноручно написаних гетьманом листів та універсалів указує на почерк, характерний саме для Київської школи. В 1608–1615 (1616) рр. майбутній гетьман навчався у Львові, де опановував граматику, поетику та риторики, польську і латинську мови. Серед його вчителів зустрічається Андрій Гонцель Мокрський – відомий вчений, доктор богослов'я та автор панегіриків²⁷. У 1637–1638 рр. Хмельницький був писарем Війська Запорозького.

Та варто відзначити, що свої листи та універсали Хмельницький складав сам лише на початку гетьманування. Причина була доволі проста – не мав відповідно підготовлених помічників. Згодом (у 1650-х роках) це стало компетенцією генерального військового писаря та канцеляристів. На підтвердження цьому є оригінали, писані різними почерками. Написання листів гетьман тримав під своїм контролем – у різних документах трапляються типові для нього фрази та вислови, що вживав сам та диктував писарям²⁸.

Здебільшого написання важливих дипломатичних актів Хмельницького, в тому числі і листування з Польщею приписують генеральному писареві Війська Запорозького Іванові Виговському²⁹. У квітні 1649 року в реєстрі Війська Запорозького зазначено, що цю посаду обіймає він та Іван Креховецький. У реєстрі, складеному наприкінці 1649 – на початку 1650 рр., Виговський згадується одноосібним генеральним писарем³⁰. Виговський дістав добру освіту, ймовірно, у Києво-Братському колегіумі, добре володів і церковнослов'янською, польською, латинською, непогано знав російську мову, був добрим каліграфом. Згідно з даними Самійла Величка, Виговський був “вивчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного у писарських справах”³¹. У другій половині 30-х років Виговський працював писарем у луцькому міському суді, а згодом – намісником староства. У 1638 р. – писарем при Яцку Шемберкові, комісарові Речі Посполитої над Військом Запорізьким у 1638–1648 рр. Нерідко Виговський писав лист чи універсал від імені гетьмана, а Хмельницький тільки ставив підпис. Не випадково польська агентура доносила: “Виговський керує геть усім і сам без Хмельницького відправляє послів”³².

Томаш Юзефович безпосередньо вказує, що листи до магістрату писав Виговський разом із Хмельницьким³³. Неодноразово під час облоги Виговський і члени магістрату обмінювались приватними листами³⁴. Їх оригінали зберігаються в ЦДАЛ України³⁵. Попри те, що підписані вони особисто Виговським, текст виконаний такими ж трьома почерками, що й листи, підписані Хмельницьким. Перший, визначений у них почерк зустрічається в листах Виговського від 5 та 6 жовтня, другий – від 14-15 та 30-31, третій – від 10 та 13 жовтня.

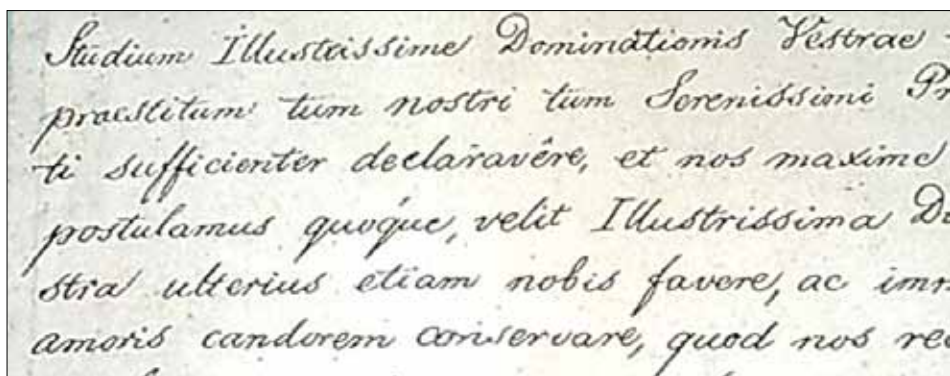
У ЦДАЛ України зберігаються ще один лист Богдана Хмельницького з Суботова до головнокомандувача військами Трансільванії Ке-

Додаток № 4.

мені Івана із запевненням у вірності та дружбі (29 березня 1653 р.) та лист Івана Виговського з Суботова до Кемені із запевненням у дружбі у зв'язку з його переговорами з козацьким послом Михайлом Гунашевським) (29 березня 1653 року)³⁶. Листи за кордон канцлери Хмельницького зазвичай писали латинською мовою у пишномовному стилі³⁷. Вони були залучені до порівняльного аналізу для ідентифікації писарів. Кожен із листів має скорочену та розширену версію (додаток № 4 та 5 відповідно). Тип письма та почерк у відповідних версіях листів повністю збігаються. З огляду на важливість документів, їх міг оформити тільки генеральний писар, яким тоді був Іван Виговський.

Розширена частина писана регуляризованою бастардою, з елементами канцелярески, з тяжінням до каліграфічності. Виразний правобічний ухил літер, написання по лінії рядка, міжрядковий інтервал сягає 2-2,5 корпусів літер, між словами 2 корпуси, між літерами 3-4 міліметри, скорочення фактично відсутні. Особливо вплив бастарди проявляється у дукті літер *b, e, q, p, o, x, s, f, a* канцелярески – у літерах *n, e, v, u*. Морфологія письма загалом характерна для італійської бастарди

Додаток № 5.

17 століття³⁸. Цікаво те, що почерк розширеної частини листів доволі схожий на один із трьох почерків запису судової справи між Миколаєм Турським та Миколаєм Смоліковським у книзі Коронної Метрики³⁹. Початок запису датується 1511 роком і виконаний готико-гуманістичним курсивом. Можна висловити припущення, що автор частини цього запису опановував мистецтво каліграфії з одного і того ж підручника, що й писар цих листів.

Скорочена частина листів писана змішаним типом письма, де: 1) графеми з верхніми виносними представлені то у варіанті бастарди, то канцелярески, 2) рядкові писані бастардою, 3) графеми з нижніми виносними – здебільшого у формі канцелярески⁴⁰. Причому типові для канцелярески каплевидні потовщені завершення ледь помітні або редуковані. Графема *f* являє собою своєрідний писарський новотвір, в якому продовження опорної вертикалі знизу справа має вигляд округлої, ламаної зсередини лінії. Письмо цієї частини має багато схожостей із графікою запису в расцькій книзі міста Львова від 1618 року⁴¹. Є деякі графічні подібності з першим визначеним почерком листів до магістрату, більш каліграфічним. Ймовірно, і цю частину листів писав автор послання Івану Кемені Іван Виговський.

Як бачимо, є суттєва різниця у графіці почерку розширеної та скороченої версії. Еклектизм стилів письма свідчить про фаховий писарський вишкіл та про напрацьований поліморфізм – перехід від одного стилю написання до іншого⁴². Французькі палеографи Ж.Уі і П. Жиль дотримуються думки, що один і той же писар міг переходити від одного стилевого варіанту до іншого⁴³. Установлено також, що кожен писар королівської канцелярії у Франції у XVII столітті володів як французьким курсивом – для написання королівських послань, так й італійським гуманістичним – для написання, наприклад, листів державних секретарів⁴⁴.

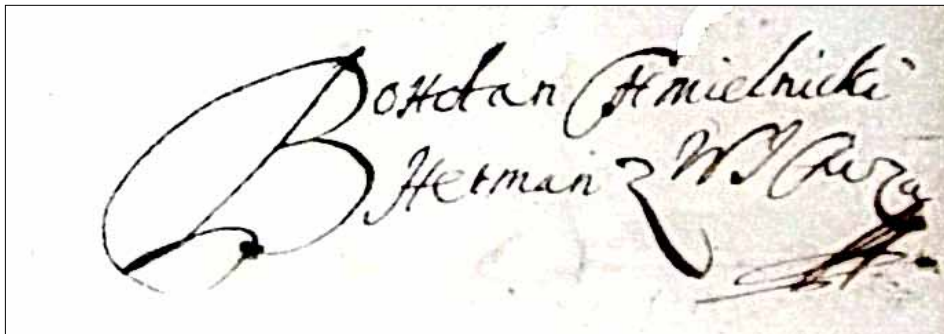
У цілому зафіксовано уже три різних почерки, що збігаються у листах до магістрату, де поставили підпис Виговський та Хмельницький. До того ж, два інші почерки зафіксовано у посланнях до Кемені 1653 року. Очевидно, що така кількість почерків не могла належати одній людині. Повинні були бути ще писарі (канцеляристи, підписки), автори зазначених документів, із відповідною освітою, знанням мови та писарською практикою.

Польські історики перераховують тих, хто був у таборі Хмельницького під час облоги з його оточення: Іван Виговський, полковники Павло Тетеря, Григорій Сільницький, Самійло Богданович, Томаш Носач та інші⁴⁵. Томаш Юзефович до цього списку додав брата Івана Виговського Данила і вирішив чомусь відзначити, що Тетеря був спритний “в польській, латинській і слов’янській мовах”⁴⁶. Майже в унісон із характеристикою полковника у літописах: “в науці письма вправний, і у

всяких справах біглий”⁴⁷. Перед 1648 р. Тетеря обіймав посаду канцеляриста гродського суду м. Луцька. З початком Української революції він переходить на сторону Б. Хмельницького, і в 1649 р. бачимо його військовим писарем Переяславського полку, а потім, у 1653–1658 рр. – переяславським полковником⁴⁸. То ж і Тетеря міг написати якусь частину листів до магістрату. Проте перевірити відповідність почерку Тетері важко. Адже більшість підписаних ним оригіналів польськомовних документів (в основному це інструкції послам до короля) зберігались у бібліотеці Ординації Красінських у Варшаві, що в 1944 році згоріла⁴⁹. А наявного підпису в кількох збережених оригіналах у бібліотеці Чарторийських у Кракові⁵⁰ недостатньо для повноцінного порівняльного аналізу.

На час походу Хмельницького на Галичину наказним гетьманом було призначено брата Івана Виговського Данила⁵¹. У ЦДІАЛ України зберігається лист Данила Виговського з табору під Львовом до львівського магістрату про відправлення Йосипа Органіста за товарами, зазначеними у реєстрі. Лист датований 1655 роком (без місяця і дня) і закріплений приватною печаткою гетьмана з гербом “Абданк” із хрестом, або Сирокомля. Всі інші листи, де Хмельницький виступав не як приватна особа, а як гетьман, закріплені печаткою із зображенням козака з мушкетом на плечі та шаблею на боці – державної емблеми Війська Запорізького⁵². Це говорить про те, що Данило не тільки був із братом поряд із Хмельницьким, а й брав участь у створенні вихідної кореспонденції гетьмана. 24, 25, 26 жовтня львівський магістрат та козацькі послы вели перемовини щодо викупу⁵³. А 22 жовтня Хмельницький відправив лист до магістрату міста Львова з повідомленням про відрядження ним уповноважених для одержання викупу від міста⁵⁴. Ймовірно, що лист Данила Виговського був написаний у 20-х числах жовтня 1655 року. 15 жовтня Данило на чолі козацького війська взяв Люблін⁵⁵, а потім, вочевидь, повернувся до Львова. Є схожі графеми у листі Данила та листі Хмельницького від 19 жовтня (третій установлений почерк). Та в дечому стиль письма листа від 19 жовтня відповідає стилю підпису гетьмана, що буде розглядатись далі. Тому не можна твердити однозначно, що цей запис належить або гетьманові, або братові генерального писаря.

Окремої уваги потребують і особисті підписи Хмельницького (див. Додаток № 6). Підписувався гетьман зазвичай так: “Bohdan Chmielnicki, het. z W. j. car. m. Zap.” (“Bohdan Chmielnicki, hetman z Wojskom jego carskiej mosci Zaporoskim”), використовуючи при написанні титулу скорочення типу сігл та суспенсій. Лише у двох листах додав “reka swa”. Перед підписом зазвичай указувалось: “Wmsm zyczliwy we wszem” або “wmsiom we wszem zyczliwy przyjaciel”. Текст запевнення у приязні та ввічливості записаний тим же почерком, що й основний текст листів. А

Додаток № 6.

своє ім'я і титул гетьман писав сам. Стиль письма його підпису можна визначити як еклектичний, із взаємовпливами пізньоготичного курсиву та гуманістичного письма. Для графіки підпису характерна динамічна форма літери **B** – із розвиненими півовалами, де нижній більш витягнутий, ніж верхній, а опорна вертикаль продовжується спіраллю, що деколи переходить у корпус нижнього півовалу. Графема має виразний нахил управо, решта тексту написано більш-менш рівно. Підпис зазвичай займав два рядки, і графема за висотою, як правило, відповідала висоті рядків з верхніми, нижніми виносними та міжрядковими інтервалом. У **z** витягнута потовщена нижня частина з округленням-вигляд правобічної напівспіралі. Це робить її приналежною до італіки з пізньоготичними нашаруваннями⁵⁶. Мала та велика букви **h** мали схожий корпус з тією різницею, що у великій лівобічна вертикаль була округла з двох кінці (вигляд витягнутої сплющеної дуги). За графічним стилем графеми є типовими взірцями постготичної канцелярески⁵⁷. Пізньоготичні віяння знайшли своє відображення і у дукті графеми **d**. У її будові є пряма плавна вертикаль, з незначним правим нижнім округленням, та розвинений овал, знизу зліва від вертикалі. Це робить її взірцем італіки. Та овал літери, виведений під кутом, продовжується короткою рискою, що фактично стає серединною перетинкою вертикалі. Таким чином, графема стає зразком італіки із впливом пізньоготичного курсиву.

Коли апробація гуманістичного письма в Речі Посполитій тільки починалась, писарі суміщали курсивну, консервативну постготичну манеру письма з новою гуманістичною, округлою. Остання не одразу видавалась їм придатною для швидкого й оперативного письма в канцеляріях. Наприклад, у львівських фінансових книгах рецепція гуманістичного курсиву вперше фіксується у 1503–1504 роках⁵⁸. Але далі продовжується використання регуляризованого готичного курсиву і напівкурсиву. Таким чином, польський пізньоготичний курсив уживався у Польщі майже до другої половини XVII століття⁵⁹ і перестав практикуватись тільки з появою бастарди. Італіка тут отримує постготичні

риси від 1540-х років, а з 1580-х років вони проявляються у канцеляресці⁶⁰. Однією із сфер цього прояву, власне, і було приватне письмо⁶¹. Тому видається закономірним, що стиль підпису Хмельницького містить постготичні риси.

Підсумовуючи, можемо звернути увагу на такі аспекти:

у письмі листів Богдана Хмельницького до магістрату Львова у 1655 році переважала гуманістична бастарда з елементами канцелярески.

Вдалось визначити коло осіб, які могли бути писарями листів: особисто гетьман, генеральний писар Іван Виговський, його брат, наказний гетьман Данило Виговський, переяславський полковник Павло Тетеря.

У листах вдалось виокремити три почерки. Палеографічний аналіз дає гіпотетично стверджувати, що: перший із них належить, ймовірно, Іванові Виговському, третій братові Виговського Данилові, самому Хмельницькому або комусь іншому. Другий же почерк поки що не можна ідентифікувати з писарською рукою певного історичного діяча. Пошук та порівняння інших рукописів того часу колись дасть можливість відповісти на це питання.

¹ ЦДІАЛ України, ф. 132 (Листи державних, громадських та церковних діячів України, Польщі та ін. країн), оп. 1, спр. 2–13.

² Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Відп. ред. Ф. П. Шевченко; упорядн. І. Крип'якевич. АН Української РСР. Інститут суспільних наук; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. – К.: Вид. АН УРСР, 1961. – С. 16 (З 1982 до 1994 рр. виявлено ще 11 різних документів гетьмана, невідомих раніше // Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів) // Україна модерна. – Вип. 1. – Львів, 1996. – С. 135–145).

³ Панащенко В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. – К., 1974. – С. 15.

⁴ Каманин И. Палеографический изборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV–XVIII вв. – К., 1899. – Вып. I. – Док. 39.

⁵ Гирич І. Постать В'ячеслава Липинського у світлі його листування з дореволюційних часів / І. Гирич // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : Історія, економіка, філософія. – 2008. – Вип. 14. – С. 74–95.

⁶ Крип'якевич І. П. До питання про авторство листів Богдана Хмельницького // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – № 3. – 1964. – С. 18–21.

⁷ Захарчишин П. І. Палеографічні особливості львівського письма XVI–XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 1. – К., 1964. – С. 189–194.

⁸ Яковенко Н. М. Палеография латинского документального письма на правобережной Украине: вторая половина XVI – первая половина XVII вв.: Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1983. – 22 с.

⁹ ЦДАЛ України, ф. Р-15 (Особовий фонд Ореста Мацюка), оп.1, спр.1, арк. 114.

¹⁰ *Мітченко В.* Діахронний аналіз морфології українських скорописних почерків XVI – поч. XVIII ст. // Мистецтвознавство України. – К., 2009. – Вип. 10. – С. 194–204; *Симчич М.* До питання атрибуції філософських курсів Інокентія Гізеля // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 277–289; *Його ж.* До проблеми ідентифікації рукописних курсів професорів Києво-Могилянської академії (XVII–XVIII ст.) // Наукові записки НаУКМА. – Т. 25. Філософія і релігієзнавство. – К., 2004. – С. 69–73.

¹¹ *Banderowicz K.* Poznańskie album civium – charakterystyka właściwości graficznych i językowych dokumentu // Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza. – Т. 18 (38). – З. 1. – С. 82.

¹² *Słowiński J.* Rozwój pisma łacińskiego w Polsce XVI–XVIII wieku. – Lublin, 1992. – S. 105–106.

¹³ *Szymański J.* Paleografia/ Nauki pomocnicze historii. – Warszawa. – 1983. – S. 362.

¹⁴ *Górski K.* Neografia gotycka. Podręcznik pisma neogotyckiego XVI–XX ww. – Warszawa, 1978. – S. 14.

¹⁵ *Słowiński J.* Rozwój pisma łacińskiego... – S.108.

¹⁶ *Яковенко Н.* Передумови поширення і характер латинського письма на правобережній Україні (II половина XVI – I половина XVII ст.) // Архіви України. – К., 1978. – № 6. – С. 19.

¹⁷ *Панащенко В.* Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. – К., 1974. – С. 34.

¹⁸ *Кісь Я.* Хронологія письмових пам'яток західноукраїнських земель в XIV–XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 220.

¹⁹ *Яковенко Н.* Передумови поширення... – С. 19.

²⁰ Детальніше про особливості формування бастарди у другій половині XVII ст. див.: *Gieysztor A.* Zarys dziejów pisma łacinskiego. – Warszawa, 1973. – S. 181.

²¹ Див. схожу графему у контумації Владислава IV у справі суперечки між урядом міста Познаня та орденом кармелітів від 1637 року. – Електронний ресурс. Режим доступу: <<http://www.wbc.poznan.pl/publication/7440>>

²² Схожа графема є у вписі краківської книги тестаментів від 1614 року (Archiwum Państwowe w Krakowie. – Z. 29/33 (Akta miasta Krakowa). – Sygn.772 (Testamenta in officio consulari Cracoviensi, 1427–1623 rr.) . – Str. 700.

²³ *Ружицький Е.* Цифри латинського письма 14–18 ст.: на матеріалах ЦДА УРСР у Львові // Історичні джерела та їх використання. – К., 1971. – Вип. 6. – С. 146.

²⁴ У каліграфії XVII століття таку графему називали “прямою” (*Малов В.* Происхождение современного письма. Палеография французских документов конца XV–XVIII вв. – М., 1975. – С. 138).

²⁵ *Льків-Свидницький М.* Формування нового канону спеціальних історичних дисциплін в Україні? (Деякі критичні міркування з приводу видання: Спеціальні історичні дисципліни. Довідник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / І. Н. Войцехівська (керівник авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. Київ: “Либідь”, 2008. 520 с.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2010. – Вип. 45. – С. 722.

²⁶ *Porebski S.* Paleografia łacińska; Podręcznik dla studentów. – Warszawa. – 1997. – S. 7.

- ²⁷ *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. – К., 1993. – С. 36.
- ²⁸ *Крип'якевич І. П.* До питання про авторство листів... – С. 18–19.
- ²⁹ Там само. – С. 20.
- ³⁰ *Рудий В.* Гетьман Іван Виговський – політик, дипломат, полководець // Електронний ресурс. Режим доступу: <www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vnv/2009_11/177-197.pdf>
- ³¹ *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – С. 8.
- ³² *Рудий В.* Гетьман Іван Виговський – політик, дипломат, полководець // Електронний ресурс. Режим доступу: <www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vnv/2009_11/177-197.pdf>
- ³³ *Jozefowicz T.* Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690. – Lwów, 1854. – S. 187.
- ³⁴ *Jozefowicz T.* Kronika... – S. 188.
- ³⁵ ЦДАЛ України, ф. 132, оп. 1, спр. 368.
- ³⁶ ЦДАЛ України, ф. 132, оп. 1, спр. 367.
- ³⁷ Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657. – К., 1961. – С. 16.
- ³⁸ Див., напр., візирець листа державного секретаря Франції Летельє до французького посла в Голландії Брассе від 1645 р. (Люблинская А. Д. Латинская палеография. – М., 1969. – Таб. 61).
- ³⁹ *Stronczyński K.* Wzory pism dawnych w przerysach wystawione, i objaśnione drukowanem ich wyczytaniem. Cz. 1 obejmująca pismo dyplomatów od roku 1228 do 1536. – Warszawa. – 1839. – Tab. 81.
- ⁴⁰ Див. схожий візирець письма: Люблинская А. Д. Латинская палеография. – М., 1969. – Таб. 56.
- ⁴¹ Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст.: Збірник документів. – Львів, 1961. – Док. № 60.
- ⁴² *Мажуга В.* Отождествление руки писца в палеографии и кодикологии // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 1976. – Вып. 7. – С. 282.
- ⁴³ *Льків-Свидницький М.* Пізньоготичне фінансове письмо у канцелярії львівського магістрату у першій половині 16 століття (на матеріалах ЦДАЛ України) // Записки НТШ. Т. ССЛІІ. Секція спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2006. – С. 43.
- ⁴⁴ *Малов В. Н.* Происхождение современного письма. Палеография французских документов конца XV–XVIII вв. – М., 1975. – С. 106.
- ⁴⁵ *Jaworski F.* Obrona Lwowa, 1655 r. wspomnienie dziejowe w 250 rocznicę oblężenia miasta przez moskali i kozaków. – Lwów, 1905. – S. 19.
- ⁴⁶ *Jozefowicz T.* Kronika... – S. 180.
- ⁴⁷ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Матеріали до українського дипломатарію. – Київ–Львів, 2004. – С. 217.
- ⁴⁸ *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). – К., 2004. – С. 42.
- ⁴⁹ Там само. – С. 221–222, 226–227, 232–233, 242–243, 244–245.
- ⁵⁰ Див.: *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року // Україна модерна. – Львів, 2000. – Вип. 4–5 – С. 374–449.
- ⁵¹ *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський... – С. 5.
- ⁵² *Сварник І.* Герб Богдана Хмельницького // Українська геральдика: минуле, сучасність, перспективи. – Київ–Львів, 1991. – С. 30.
- ⁵³ *Jozefowicz T.* Kronika... – S. 200.

⁵⁴ ЦДАЛ України, ф. 132, оп. 1, спр. 13.

⁵⁵ *Мицик Ю.* Гетьман Іван Виговський... – С. 5.

⁵⁶ *Słowiński J.* Rozwój pisma łacińskiego ... – S. 195.

⁵⁷ *Ibidem.* – ... S. 194.

⁵⁸ *Льків-Свидницький М.* Готико-гуманістичне письмо і проблема гуманістичної реформи письма у канцелярії львівського магістрату 16-початку 17 століття // Наукові зошити історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2006. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 51.

⁵⁹ *Słowiński J.* Rozwój pisma łacińskiego – S. 191.

⁶⁰ *Ibidem.* – S. 68.

⁶¹ *Ibidem.*

Проаналізовано специфіку письма писем гетьмана Богдана Хмельницького, написаних магістрату Львова в 1655 году. Определён круг гипотетических писарей листов. Сделано сравнительное обозрение письма посланий Ивана Виговского и Богдана Хмельницкого Ивану Кемени 1653 года и др. Отдельно рассматриваются графические свойства подписи гетьмана Богдана Хмельницкого.

Ключевые слова: Богдан Хмельницкий; письмо; писцы; бастарда; канцеляреска.

The author gives the analysis of the specifics of writing letters of Hetman Bohdan Khmelnytsky, addressed to the magistrate of Lviv in 1655; scribes the circle of hypothetical letters writers. Also the article gives the comparative review of writing letters of Ivan Vyhovskyi and Bohdan Khmelnytsky to Ivan Kemeni in 1653 and others. Special attention is devoted to the graphic features of the signature of Hetman Bohdan Khmelnytsky.

Key words: Bohdan Khmelnytsky; the writing; the writers; Bastarda.

УДК 94 (477)

Т. С. ВОДОТИКА, І. В. ІВАНИЦЬКИЙ*

**СЛІДЧА СПРАВА ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСЬКОГО:
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА
ТА ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ**

Здійснено джерелознавчий аналіз слідчої справи Лонгина Цегельського, її інформативний потенціал, обставини створення та цінності як джерела до вивчення життя та діяльності Л.Цегельського та історії ЗУНР у перші після-еміграційні роки.

Ключові слова: слідча справа; дипломатична місія; Лонгин Цегельський; ЗУНР.

Актуальність вивчення проблеми лежить у кількох вимірах. Перший стосується нагальної потреби всебічного висвітлення діяльності забутих чи то табуйованих персонажів української історії, а надто таких її зламних періодів, як національно-визвольні змагання 1917–21 рр. Другий вимір лежить у площині історіографічній. Так, історія Західно-української народної республіки традиційно є менш вивченою, її діячі також. Об'єктивною є й проблема – часом буває складно прослідкувати долі окремих людей у буремні часи першої третини ХХ ст., а надто за умови зміни ними місця проживання. Це стосується, зокрема, і державних та громадських діячів, які після поразки національно-визвольних змагань виїхали до Європи, а часом і на Американський континент. Безперечно, немає підстав стверджувати наявність значних “білих плям” у біографіях визначних діячів. Але от персоналії другого та третього ешелонів не є такими вивченими, хоч їх роль та місце в історії аж ніяк не на останніх лавах.

Виходячи з вищезазначеного, логічним видається аналіз джерелознавчого потенціалу слідчої справи Лонгина Цегельського – українсько-громадсько-політичного діяча, дипломата, адвоката, журналіста та видавця, який відігравав помітну роль у громадсько-політичному житті Галичини до початку національно-визвольних змагань. З утворенням ЗУНР постала нагальна проблема ведення активної зовнішньої політики, причому актуальним був не лише східний напрям (налагодження взаємин з УНР), а й західний. Саме у міжнародному визнанні ЗУНР

* *Водотика Тетяна Сергіївна* – архівіст I категорії ЦДАВО України, аспірантка Інституту історії України НАН України.

Іваницький Ігор Володимирович – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

її очільник Євген Петрушевич (та й уся політична еліта) вбачали запоруку успіху боротьби за незалежність. Л. Цегельському пощастило відзначитись на обох векторах. Саме його діяльності в справі побудови діалогу із західними партнерами, зокрема США, торкається аналізована нами слідча справа.

Дослідженням, присвяченим персоналіям, часто притаманні крайнощі. Об'єктам студій приписуються ті риси, думки, прагнення, що не були їм притаманні. Натомість із точки зору сучасності присутність тих чи інших намірів видається звичайною та логічною справою. Іншою пасткою є героїзація історичних діячів, перебільшення їх ролі у подіях. Архівні джерела, їх об'єктивний та всебічний аналіз є панацеєю у такому випадку.

Відтак, метою розвідки є аналіз джерелознавчого потенціалу справи, котра збереглась унаслідок дисциплінарного розслідування 1922 р. проти Л. Цегельського, якого було звинувачено у перевищенні повноважень, фінансових махінаціях, підриві престижу уряду через аморальну поведінку та у розтраті державних грошей.

Доля Л. Цегельського загалом та його науковий та публіцистичний доробок, зокрема в загальних рисах, вже було проаналізовано¹. Однак його дипломатичній діяльності присвячено лише поодинокі розвідки, що лише в загальних рисах описують дипломатичну діяльність Л. Цегельського упродовж усього його життя, в тому числі під час визвольних змагань, хоча цьому періоду приділено менше уваги². Діяльність власне американської дипломатичної місії Л. Цегельського частково розглядалася у працях Ю. Сливки, М. Литвина та К. Науменка. З публікацій, що вийшли останнім часом і певною мірою торкаються проблеми, слід відзначити монографії О. Красівського, О. Рубльова, В. Піскун³.

Найбільш ґрунтовними дослідженнями із цієї проблеми є праці О. Павлюка. Його розвідка “Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923)”, в якій використані унікальні джерела, зокрема матеріали архіву уряду ЗУНР у Ватикані. Окремий розділ праці присвячено висвітленню діяльності дипломатичної місії ЗУНР у США 1921 р.⁴ Матеріали українських архівів, а саме Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, дають змогу певною мірою доповнити порушені дослідником проблеми, насамперед у питаннях формування місії, діяльності Л. Цегельського та запровадженого проти нього дисциплінарного розслідування.

Важко назвати дипломатичну діяльність Л. Цегельського дуже професійною чи успішною. Але вона є показовою, оскільки у практиці дипломатичної діяльності проявились характерні риси тогочасного політикуму – підкилимні ігри, взаємна недовіра, непрофесійність, неготовність адекватно оцінити власні можливості та перспективи тощо.

Передісторія слідства проти Л. Цегельського та появи відповідної слідчої справи пов'язана з еміграцією уряду ЗУНР та налагодженням політичної діяльності в екзилі. Нечасто дослідники історії ЗУНР згадують, що Галицький уряд міг припинити свою діяльність ще у 1921 р. через брак коштів. “Фінансово опинились в критичнім положенні і вже сього місяця мусимо зліквідувати наш галицький державний центр”, – писали члени уряду ЗУНР в листі до Л. Цегельського 1 червня 1921 р.⁵ Життя в еміграції, діяльність на міжнародній арені, спроби домогтись допомоги чи визнання державницьких устремлінь українців вимагали від уряду Західно-української народної республіки значних коштів.

З метою отримання матеріальної допомоги у 1920 р. до США було відправлено місію на чолі з Л. Цегельським. На фінансову позику американської діаспори Є. Петрушевич покладав великі надії. Попри скандальний фінал фінансової діяльності Л. Цегельського, саме його напруження дозволили продовжити діяльність уряду ЗУНР до 1923 р.⁶

Власне ідея відправити місію у США виникла ще у жовтні 1919 р. Поштовхом став приїзд до Відня делегації Українського горожанського комітету зі Львова, яка вимагала від уряду ЗУНР збільшення фінансування краю. Проте, через брак коштів на фінансування діяльності власне уряду, вимога не могла бути виконана. У грудні 1919 р. до Відня прибув Є.Петрушевич, який визнав поїздку делегатів до США дуже важливою. Він вирішив, що наразі повинна виїхати до США і Канади окрема місія у складі Л.Цегельського (голови) та І. Боберського (заступника), а за потреби підключити ще й С. Герасимовича і В.Струка.

4 січня 1920 р. Є. Петрушевич видав у Відні декрет про створення місії до США і Канади. Метою місії було одержання при співучасті українських організацій США і Канади фондів на підтримку ЗУНР (Галичини та Буковини), зокрема на допомогу жертвам українсько-польської війни, розвиток українських організацій та утримання уряду. Місія мала суто фінансові завдання, і ні про які дипломатичні доручення мови не велося. 12 березня 1920 р. Л.Цегельському було видано “вірчі грамоти”.

Л. Цегельський виїхав до США 23 березня 1920 р. У Парижі він отримав від Є. Петрушевича усні вказівки встановити зв'язки з урядовими колами США. До Америки він прибув 11 квітня 1920 р., зупинився у Нью-Йорку, де його прийняли досить прохолодно (у справі навіть згадується про побиття)⁷. Місцева громада ставилася з великим упередженням до галицького уряду як “сепаратистичного, реакційного, габсбурзького і денікінського”, про що сам Л.Цегельський писав в одному зі своїх звітів у жовтні 1921 р.⁸

Діяльність Л. Цегельського в Канаді та США у період з 11 квітня 1920 р. до 10 грудня 1921 р. мала риси фінансової афери, розтрати коштів та зловживання службовим становищем, часом була навіть від-

верто злочинною. 10 грудня 1921 р. Л. Цегельський поїхав з Америки до Відня, де власне і відбулось слідство над ним. Фактична сторона діяльності Л. Цегельського як повноважного дипломатичного та фінансового представника детально проаналізована у низці статей Т. Батюком за матеріалами слідчої справи.

Справа зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО) у складі фонду 4460 Президіальна канцелярія диктатора Західно-української народної республіки (м. Відень). Повна назва справи – Висновок судді Яворського в справі політичного агента ЗУНР у Америці Цегельського Л., обвинуваченого в перевищенні влади та зловживаннях. 6 червня 1922 року. По суті, це не так слідча справа, як виклад суті справи із звинувачувальною, доказовою частинами, переказом показів свідків та обвинувачуваного та безпосередньо рішенням судді. Це машинописний, часом згасаючий текст на 22 сторінках з обох боків, подекуди з рукописними помітками. На останній сторінці – автограф судді Яворського⁹.

Прикметним, а втім, не дивним, є той факт, що за радянських часів фонд був секретним. Так, у 1975 р. фонд був переданий Центральним державним історичним архівом УРСР Центральному державному архіву Жовтневої революції та соціалістичного будівництва¹⁰. Фонд розсекречено 25.09 1991 р.¹¹

Слідча справа є інформативною з багатьох точок зору. Перш за все, цікавою темою для розвідки та однозначно необхідною умовою подальшого аналізу матеріалів справи є з'ясування статусу судді в системі органів влади ЗУНР в екзилі, а також способу проведення процесуальних дій. Складається враження, що принаймні свідки свої покази давали ледь не телеграфом.¹²

По-друге, справа містить детальний опис механізму функціонування зовнішньополітичного відомства у чи не найбільш драматичний для уряду ЗУНР час – перший рік після еміграції. Спроби налагодити комунікацію, фінансування, стабільне функціонування урядових установ свідчать про збереження віри в потенційну перемогу визвольних змагань у Галичині. З іншого боку, влучним є спостереження Т. Батюка – попри звинувачення Л. Цегельського у співпраці з негідними людьми, уряд продовжив його починання. Є. Петрушевич особисто, вже без участі Цегельського, продовжує співпрацю з Боєром (один із потенційних кредиторів уряду ЗУНР, звинувачений у кримінальному минулому). У січні 1922 р. у Відень до Петрушевича приїхав адвокат Мак-Тайг, а у березні – сам Боєр, з яким було укладено нові угоди¹³. На фоні цього дисциплінарне розслідування уряду ЗУНР проти Л. Цегельського виглядає щонайменше дивним. Не менш дивними виглядають обіцянки кредиторам, які надсилав Є. Петрушевичу для затвердження Л. Цегельський, – концесії на будівництво залізниць, монопольні права

на видобуток нафти та вирубку лісів тощо¹⁴. Це характеризує дух епохи – час створення нових держав після Першої світової війни та можливості отримання надприбутків за рахунок молодих урядів.

По-третє, за матеріалами справи можна прослідкувати міжособистісні взаємини функціонерів урядового апарату ЗУНР. Характерною є атмосфера боротьби за фінансування, посади, вихвалання впливом на того чи іншого урядового очільника (хоча який сенс вихвалитись впливом на Президента неіснуючої по суті держави?), надмірна колегіальність тощо.

По-четверте, справа є безцінною для побудови портрету власне Л. Цегельського. Слід розуміти, що громадсько-політичні діячі – в першу чергу люди, і мають право на слабкості та недоліки. Усвідомлення цього факту часом може завести у глухий кут інсинуацій та редукаціонізму, зведення ролі особистості нанівець, врешті, заперечення її внеску чи навіть приниження. Виходячи з матеріалу справи, у цій історії Л. Цегельський виглядає у достатньо непривабливому світлі. Афера, чи помилка, чи злочин – цього зрозуміти з матеріалів справи не можна. Але сумніватися у правдивості наведених проти обвинувачуваного фактах не доводиться. Відтак, Л. Цегельський постає не просто публіцистом, видавцем, шанованою та заслуженою людиною, помітним діячем еміграції, а й таким, що не зупинявся перед певними порушенням норм права чи моралі на свою користь.

Дисциплінарне розслідування, яке, як керівник відділу закордонних справ, проводив К. Левицький. Проте серед віденської діаспори поширилися чутки, що К. Левицький хоче знищити Л. Цегельського як свого давнього політичного конкурента. Наголосимо, що сам Л. Цегельський поширював чутки про свою близькість до Є. Петрушевича та невразливість для розслідувань. Для об'єктивного розслідування справи було утворено комісію з трьох осіб: Дольницького, Керановича та Семаки. Ця комісія постановила, що діяльність Л. Цегельського під час перебування в США з 10 квітня 1920 р. до травня 1921 р. була “дуже видатною і корисною, чим причинився Цегельський до значної збірки підмог грошових для Уряду та для потребуючих в краю і за кордоном українців, але коли Цегельський почав справу з позичкою для Уряду у різних американських фінансистів, почалися його промахи”. “Промахи”, судячи з матеріалів розслідування, були дуже серйозними. Л. Цегельського звинуватили у перевищенні владних повноважень, фінансових махінаціях, підриві престижу уряду через аморальну поведінку та у розтраті державних грошей. Крім цього, він порушив наказ Є. Петрушевича та самовільно покинув місію¹⁵.

Звернемо увагу на те, що у звинуваченнях були висунуті факти приватного життя Л. Цегельського в Америці. Л. Мишуга писав у приватному листі до Я. Селезінки в грудні 1921 р., що після від'їзду

Березовського до Відня “щастя, що в короткім часі має їхати і Цегельський, бо лиш в сей спосіб вирветься він з рук жінок, котрі були причиною його славних контрактів, потрати стільки грошей і усього з тим зв’язаного. Його господиня, з котрою мешкав і в білий день ходив під руки по вулицях Вашінгтону або їздив автом, була занотована як кухарка, а він як жонатий чоловік держався її”. Л. Мишуга свідчить, що “життя Цегельського було слідковане детективами”, і саме тому англійський посол відмовився надати йому аудієнцію. Ці ж факти підтверджує й о. Іван Ардан, священник, редактор “Народної Волі” та радник місій УНР і ЗУНР у США, який у своєму листі від 16 грудня 1921 р. до Є. Петрушевича зазначає, що за приватним життям Л. Цегельського слідувала поліція і що “дівчина, з котрою зв’язався Цегельський, є ключем зрозуміння його діяльності, бо лиш задля неї старався в розпучливий спосіб добути гроші, як тільки міг”¹⁶.

Якщо зв’язок з “кухаркою” і не варто було б вносити до переліку звинувачень, то наступні дії Л. Цегельського були суто кримінальні і не піддаються поясненню. У п. II висновку дисциплінарного комісара судді Яворського у справі Л. Цегельського вказано, що він “знасильував якусь італійку і мусів заплатити їй 7500 доларів, а Надзвичайна дипломатична місія УНР до США 121 детективам за полагодження справи 1500 доларів”; в липні 1921 р., уже як дипломатичний представник ЗУНР, намагався перевезти з Канади до США 10 пляшок горілки, при цьому був затриманий поліцією; попри застереження зв’язався 1921 р. у позичковій акції з людьми “непевними і скомпромітованими”¹⁷.

Є некоректним оприлюднювати подробиці приватного життя політика, проте саме вони проливають світло на одну з причин невдачі місії. Окрім низки різних несприятливих чинників, перерахованих вище, знаючи американське суспільство з його строгими моральними засадами, важко було очікувати серйозного ставлення до Л. Цегельського. Окрім аморальної поведінки, Л. Цегельський “прославився” численними фінансовими аферами, насамперед, угодою з Боером (про започаткування в Канаді “Державної позички”, яка передбачала розпродаж облігацій уряду ЗУНР на суму 1 млн дол. і 9 млн дол. під заставу державного майна (землі, лісів, копалень тощо) майбутньої незалежної Західноукраїнської республіки), угодою з Українською мореплавною спілкою (про позику на 1 млн дол.) та ін.¹⁸

Отже, джерелознавча характеристика слідчої справи дисциплінарного розслідування щодо Лонгіна Цегельського засвідчує значну інформативну цінність. Наголосимо, що дослідницький потенціал документа не є вичерпним, і перспективними видаються подальші дослідження, а надто порівняння з іншими матеріалами – спогадами, листами, іншими архівними джерелами.

¹ *Кресіна І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси / Кресіна І. – К.: Вища школа, 1998. – 358 с.; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2009. – 350 с.; *Кучабський В.* Вага й завдання Західно-Української Держави серед сил Східної Європи на переломі 1918–1919 року / Кучабський В. // Дзвони. – Львів, 1932. – 45 с.; *Купчик В.* Лонгин Цегельський – речник Української держави [Електронний ресурс] / Володимир Купчик. – Режим доступу по статті: http://postup.brama.com/010828/130_8_1.html; *Литвин М.* Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Олір, 1995. – 362 с.; *Здорова М. В.* Візія суспільно-політичної організації української держави Л. Цегельського: теоретичний та практичний контекст // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 125. – Вип. 112. Державне управління. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – С. 15–23.

² *Поліч М. І.* Дипломатична діяльність Лонгина Цегельського // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: стат. та матеріали III Міжнар. наук.-прак. конф., присвяченої пам'яті професора Г. Л. Бондаревського (3–4 квіт. 2012 р., м. Луганськ) / Під ред. М. С. Бурьяна. – Луганськ: ТОВ “Віртуальна реальність”, 2012. – С. 142–146.

³ *Сливка Ю.* Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії. – Київ, 1985; *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. – Львів, 1995.; 2 *Красівський О.* Галичина у першій чверті XX ст.: Проблеми польсько-українських стосунків. – Львів, 2000; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – Київ, 2004; *Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-ті роки 20 століття): Монографія. – Київ, 2006.

⁴ *Павлюк О.* Дипломатія ЗУНР (ЗОУНР) // Нариси з історії дипломатії України. – Київ, 2001. – С. 358–377. *Його ж.* Зовнішня політика ЗУНР // Київська старовина. – 1997. – № 3/4. – С. 114–138; *Його ж.* Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). – Київ, 1996.

⁵ *Павлюк О.* Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923) / О. Павлюк. – К.: Видавничий дім “КМ Akademia”, 1996. – С. 107.

⁶ Батюк Т. Фінансова місія Льонгина Цегельського у США (1920 – 1921 рр.) / Т. Батюк // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка. – Дрогобич, 2009. – Випуск 23. Історія. – С. 38–50.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України), ф. 4460, оп. 1, спр. 2, арк. 4.

⁸ ЦДАВО України, ф. 4460, оп. 1, спр. 2, арк. 9.

⁹ ЦДАВО України, ф. 4460, оп. 1, спр. 2, арк. 22 зв.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 4460, справа фонду, арк. 3.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 4460, справа фонду, арк. 6.

¹² Батюк Т. Дисциплінарне розслідування уряду ЗУНР у справі Льонгина Цегельського // Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред. кол. Т. Біленко (головний редактор), Р. Попп, С. Макарчук та ін. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2011. – Випуск двадцять восьмий. Історія. – С. 6.

¹³ Там само.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 4460, оп. 1, спр. 2, арк. 12.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 4460, оп. 1, спр. 2, арк. 19.

¹⁶ Там само.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 4460, оп. 1, спр. 2, арк. 20.

¹⁸ *Батюк Т.* Дисциплінарне розслідування уряду ЗУНР у справі Лонгина Цегельського // Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / ред. кол. Т. Біленко (головний редактор), Р. Попп, С. Макарчук та ін. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2011. – Випуск двадцять восьмий. Історія. – С. 5–17.

Статья посвящена источниковедческому анализу следственного дела Лонгина Цегельского, его информационному потенциалу, обстоятельствам создания, хранения, ценности как источника для изучения жизни и деятельности Л. Цегельского и истории ЗУНР в первые послеэмиграционные годы.

Ключевые слова: следственное дело; дипломатическая миссия; Лонгин Цегельский; ЗУНР.

The author gives the source analyses of the investigation case of Longin Tsegelskyi, its informational potential, the circumstances of development as well as its value for the study of life and activity of L. Tsegelskyi and history of West-Ukrainian People's Republic first times after the emigration.

Key words: the investigation case; the diplomatic mission; Longin Tsegelskyi; the West-Ukrainian People's Republic.

УДК [35.077.1:94](477) "17/19"

Т. С. ГАРАЩУК*

**ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ДВОРЯНСКИХ ДЕПУТАТСЬКИХ
ЗІБРАНЬ УКРАЇНИ (кінець XVIII – початку XX ст.)**

Студіюється джерельна база, що містить інформацію про загальну організацію процесів діловодства в дворянських депутатських зібраннях України кінця XVIII – початку XX ст. Аналізується комплекс джерел, умови його виникнення, рівень, ступінь інформативності та збереженості.

Ключові слова: дворянські депутатські зібрання; організація діловодства; законодавчі акти; відомча нормативна документація; протоколи та журнали засідань; епістолярні джерела.

Функціонування дворянських депутатських зібрань як станової установи було й залишається об'єктом дослідження багатьох наукових напрямів: історії державних установ, права, джерелознавства, архівознавства тощо. Однак наукових розвідок, присвячених висвітленню питань організації діловодства в зазначених установах та їх офіційного документованого спілкування з іншими адміністративними установами інституту тогочасного державного управління, дотепер залишається обмаль.

За досліджуваній період відклався комплекс джерел з історії дворянських депутатських зібрань України, які згруповано відповідно до загальноприйнятих класифікаційних схем: законодавча та відомча нормативна документація, спогади та мемуари, архівні документи. Їх аналіз варто розпочати з законодавчих актів, що встановлювали норми функціонування станових установ та вносили вимоги, згідно з якими відбувалася організація діловодства в установах.

Особливістю діловодства XIX ст. є те, що його важливі підвалини затверджувались законодавчо, тому до опублікованих джерел належать законодавчі акти, що ввійшли до Повного зібрання законів та Зводу законів Російської імперії. Для нашого дослідження Повне зібрання є універсальним джерелом, у якому найповніше представлено закони Російської держави кінця XVIII – початку XIX ст. Воно поглинає усі публікації узаконень, офіційних і неофіційних видань, бо засновувався цей кодифікаційний корпус для контролю й збереження оригінальних текстів законодавчих документів. Від інших видань Повне зібрання різниться повнотою, стрункою, історично пов'язаною системою розмі-

* *Гарашук Тетяна Степанівна* – кандидат історичних наук, заступник начальника відділу формування НАФ та діловодства Державного архіву Житомирської області.

щення та текстовою адекватністю, яка досягнута звіркою опублікованих узаконень з їх оригіналами.

Перше видання зібрання законів було видано в 1830 р., куди ввійшло понад 30 тис. законодавчих актів, починаючи від Соборного уложення 1649 р. і до 19 листопада 1825 р. Одразу готувалося Друге видання, в якому було вміщено законодавчі акти до 1 березня 1881 р. Останнє, Третє видання, виходило щорічно до 1916 р., хронологічно охоплювало період з березня 1881 р. до кінця 1913 р. До Повного зібрання законів ввійшли всі законодавчі акти, незалежно від їх чинності. Тому що метою його видання було не тільки оприлюднення для практичного щоденного використання, але й для збереження цілісного законодавчого комплексу. Проте, за словами Л.В. Виноградової, Повне зібрання законів Російської імперії має значні лакуни. Низка актів не потрапила до його складу з політичних міркувань. Проведений підрахунок у 1870 р. показав, що за час з 1649 р. по 1865 р. у Повному зібранні надруковано 42860 актів, а в архівних фондах за 1704–1865 рр. їх було 124177 [1, с. 114].

Наступна публікація законодавчих актів здійснювалася в Зводі законів Російської імперії, який був виданий у 1832 р. та набув чинності з 1 січня 1835 р. Особливістю було те, що до видання увійшли тільки чинні законодавчі норми, систематизовані тематично, на відміну від хронологічного принципу Повного зібрання. Вони охоплювали період від початку XVIII ст. до 1 січня 1832 р. Друге видання зводу вийшло в 1842 р., третє – в 1857 р. До того ж Звод законів тільки протягом першої половини XIX ст. видавався тричі, доповнювався 29 пропозиціями, спонукав до самостійного видання декількох галузевих та регіональних зведень. Це єдине друковане джерело, що містить положення про всі вищі (окрім Синоду) та центральні установи. Проте Звод законів Російської імперії як історичне джерело використовується рідше, аніж Повне зібрання законів. Деякі дослідники вважають, що Звод законів нерідко прирівнював приватні випадки й загальні норми. Окрім того, правила і форми діловодства, що наведені в додатках до Зводу, також отримали силу закону та стали використовуватися [2, с. 21].

Практично одночасно з підготовкою Зводу законів ішла кодифікація провінційних законів: прибалтійських, остзейських і західно-руського краю або, як вони в той час називалися, “Узаконения для губерний от Польши присоединённых и малороссийских на особых правах состоящих”. Згідно з пропозицією М. М. Сперанського, що відразу відчув відмінність регіональних законів від російських, у губерніях створювалися комітети для збирання місцевих законів. Закони навіть мали укладатися двома мовами – польською та російською. Але події 1830–1831 рр. (польське повстання) призвели до того, що проект зводу місцевих законів західних губерній не отримав вищої законодавчої

санкції, лише окремі його статті після відповідного доопрацювання були внесені до Повного зібрання. Як зазначає В. С. Шандра, впродовж усього XIX ст. цей пласт законодавчих актів не був затребуваний практикою. Проте на початку XX ст. чи не єдиний уцілілий його примірник, що зберігся в бібліотеці Петербурзького університету, був опублікований з метою наукового вивчення як історичної та юридичної пам'ятки [3, с. 12–13].

Законодавчі акти дореволюційної Росії, принаймні більша їх частина, опубліковані, що справляє враження можливого полегшеного користування ними як історичними джерелами. Проте слід погодитися з думкою Г.М. Горфейна про те, що вивчення видань законів свідчить, що всі значні трансформації відображалися в них, а дрібні (наприклад, створення столів, відділень) – далеко не повністю [4, с. 76].

Першим у низці законодавчих актів варто назвати “Жалованную грамоту дворянству” [5] 1785 р., що встановила й зміцнила правовий, соціальний та політичний статус дворянства, підтвердивши й розширивши його станові права та привілеї. Вперше було регламентовано структуру, функції, корпоративні права й напрями функціонування дворянських інституцій. Грамота має досить складну структуру. Складається вона з розширеної преамбули, статей, тлумачень, роз'яснень, зустрічаються також примітки. У тлумаченнях іноді містяться роз'яснення, що підкріплюються цитуванням деяких указів Петра I.

Проте щодо документування, тобто фіксування інформації, оформлення документів та складання їх текстів, ретельно регламентується тільки порядок оформлення дворянської родовідної книги в губерніях. Для внесення в ці книги записів, які були юридичною основою визнання дійсності дворянського звання, вимагалися докази – орієнтовний їх перелік наводиться у відповідних статтях. Щодо процесів роботи з документами (які склалися з одержання-відправлення, опрацювання, реєстрації, обліку, архівного зберігання), Грамота містить вказівку, що докази про дворянське походження в зібрання мають подаватися на розгляд або в оригіналах, або в засвідчених копіях і що зібрання повинно мати свою печатку та архів.

Іншої інформації стосовно організації діловодства в дворянських депутатських зібраннях Грамота не містить. У фондах депутатських зібрань знаходимо посилення на норми Генерального регламенту [6] 1720 р. та “Учреждения для управления губерний Всероссийской империи” [7] 1775 р. Обидва нормативно-правові акти були видані ще до створення дворянських депутатських зібрань, тому і не вносили їх у свій перелік. Генеральний регламент установлював посадові обов'язки в колегіях, визначав порядок обговорення справ у колегіях, організацію діловодства, відносини колегій із Сенатом та місцевими органами влади. Документ складається з невеликого вступу та 56 розділів, також має

тлумачення слів іншомовного походження, що вживаються у ньому. Документування, зокрема оформлення журналів і протоколів – основних видів документів зібрань – відбувалося на основі норм Регламенту. С. В. Сельченкова, що брала участь у підготовці багатьох сучасних нормативно-правових актів, методичних розробок у сфері діловодства, вважає, що журнальна форма реєстрації використовується на українських територіях з часів правління Петра I. Відтоді вона не зазнала принципових змін, і дотепер ця форма має багатьох прихильників [8, с. 160].

Третім у низці законодавчих актів варто назвати “Учреждения для управления губерний Всероссийской империи” 1775 р., що не тільки встановлювало систему управління та суду в губерніях і повітах, визначивши становий принцип судочинства, але й визначало порядок листування між “владою та місцями”, тобто листування між створеною ним ієрархічною системою відносин. Хоча проект “Учреждений” передбачав те, що зазначений закон не мав діяти в Прибалтиці, Україні та у Сибіру, проте в затвердженому тексті така примітка була відсутньою. Але варто відзначити, що “Учреждения” в цих регіонах спочатку не діяли. Тільки в 1782 р. був виданий спеціальний акт про набуття ними чинності на території України [9, с. 169].

Проте “Учреждения” не регламентувало процедуру вирішення справ та руху документів, правила оформлення документів та правила ведення архіву. Через те значна частина нормативних актів, що регламентували організацію діловодства в дворянських депутатських зібраннях, стала результатом ініціативи на місцях, оскільки на питання, які виникали в ході повсякденної роботи зібрань, не завжди знаходилися відповіді.

Крім основних, у полі нашого зору перебували й інші законодавчі акти, які у вигляді указів надходили з Сенату, з Герольдії та її департаменту. Також аналізувалися відомчі, міжвідомчі акти спеціально створених урядових комітетів і комісій при відповідних міністерствах та їх департаментах, що доповнювали чи уточнювали акти вищого законодавчого органу імперії. Значна частина нормативних актів, які регламентували організацію діловодства в дворянських депутатських зібраннях, стали результатом ініціативи на місцях.

Поряд із законодавчими актами, що склали джерельну базу дослідження, значною репрезентативною групою стали документи, які зберігаються в Державних архівах трьох областей: Житомирської, Київської та Чернігівської. Документи Волинського дворянського депутатського зібрання знаходяться в Державному архіві Житомирської області (ф. 146) та мають 6673 одиниці зберігання за 1802–1917 рр. Окремі ділові папери належать до більш раннього періоду – XVI–XVIII ст. Відкрилось зазначене зібрання у зв'язку з утворенням Волинського наміс-

ництва в 1796 р. відповідно до іменного указу від 5 липня 1795 р. [10]. У фонді Волинського дворянського депутатського зібрання зберігаються справи про дворянське походження шляхетських родів, систематизовані в описах в алфавітному порядку. Ці документи відображають історію шляхетських родів протягом багатьох поколінь, тому становлять цінну частину фонду. Не менш цікавими є родовідні книги дворян Волинської губернії, в яких зібрані генеалогічні та геральдичні матеріали – зображення генеалогічних дерев та гербів шляхетських родів.

Особливий інтерес становлять діловодні документи, що виникли безпосередньо в результаті діяльності Волинського дворянського депутатського зібрання. Серед таких ділових паперів можна виокремити ті, що забезпечували прийняття та реалізацію управлінських рішень (журнали та протоколи), і ті, що забезпечували документообіг (журнали реєстрації вхідних та вихідних документів, реєстри, настільні реєстри). Зазначені ділові папери дозволяють прослідкувати порядок документування (склад документів та їх оформлення) й організацію роботи з документами (провадження справ, їх рух, архівне зберігання) в самому зібранні. Варто окремо зупинитися на журналах та протоколах засідання зібрання, де фіксувалися час і дата їх проведення, склад учасників, детальний перелік обговорюваних питань і прийнятих рішень. Важливими для нашого дослідження стали документи слухань, що відбувалися в той період, коли працювали ревізійні комісії. Їхні зауваження з приводу формування та оформлення справ, реквізитів документів дають нам уяву про вимоги щодо організації діловодства. Цінними є доповіді секретаря дворянства та рапорти архіваріуса, у яких порушувалися питання про склад канцелярії зібрання, її роботу, розподіл обов'язків між канцелярськими службовцями, про впорядкування справ та передачу їх на зберігання до архіву. Частково простежуються процеси експертизи цінності документів. Слід особливо підкреслити значення протоколів засідань як основного документа дворянських депутатських зібрань.

Окрім того, репрезентативною групою є документи Чернігівського дворянського депутатського зібрання (ф. 133), який містить 737 одиниць зберігання та охоплює період 1661–1916 рр., а також фонд предводителя дворянства Новгород-Сіверського намісництва (ф. 86), що охоплює 1772, 1782–1795 рр. та містить 40 одиниць зберігання. Сенатським указом від 16 березня 1781 р. були створені Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва. Чернігівське дворянське депутатське зібрання було створено відповідно до Грамоти 1785 р., а документи предводителя дворянства Новгород-Сіверського намісництва з'явилися у результаті заснування намісництва в 1782 р., ліквідованого в 1796 р.

У 1796 р., згідно з іменним указом Павла I від 30 листопада “О возстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам” [11], скасовувалися Новго-

род-Сіверське, Київське, Чернігівське, Катеринославське намісництва й утворювалася Малоросійська губернія, куди увійшли землі Чернігівського, Новгород-Сіверського намісництва, лівобережна частина Київського намісництва, сім повітів Єкатеринославського намісництва. Співіснували дві назви губернського правління – Малоросійське та Чернігівське. 27 лютого 1802 р. Малоросійська губернія поділилась на дві губернії – Чернігівську та Полтавську. Цей складний адміністративно-територіальний поділ вплинув на зміст та кількість документів фонду Чернігівського дворянського депутатського зібрання, оскільки маємо частину документів Київського, частину Новгород-Сіверського намісництв, а також документи Полтавської, Новоросійської та Єкатеринославської губерній. Ступінь збереженості вказаного фонду порівняно з аналогічним Волинської губернії є значно меншим. Відсутні повністю укази Сенату та журнали засідань. Значну цінність мають справи про присвоєння різних чинів служителям присутственных місць (копії наказів та формулярні списки про службу різних чиновників), про кількість вирішених та невирішених справ у Чернігівському дворянському депутатському зібранні.

Також значущим є фонд Київського дворянського депутатського зібрання (ф. 782), що зберігається в Державному архіві Київської області та складається з 15514 справ за 1795–1917 рр. Досить непогано збереглися протоколи зібрання, вхідні, вихідні та настільні реєстри. Повністю збереглися укази Сенату, що надходили за час існування зібрання і стали джерелом для вивчення норм та правил, з допомогою яких формувалися справи про дворянське походження та надавалися на перевірку в Герольдію.

Низку використаних джерел завершує остання, але теж значна група – епістолярні джерела – записки, мемуари, спогади, листи. В цілому зазначені джерела привертали увагу дослідників. У 1968 р. на науковій конференції в Державному історичному музеї було поставлене питання про вивчення приватного листування як одного з найважливіших видів письмових джерел. Як зазначає Т.Г. Кучина, з кінця 60-х років ХХ ст. листи (поряд із щоденниками та мемуарами) широко та успішно використовувалися для вивчення проблем внутрішньої політики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (праці П.А. Зайончковського, Ю.Б. Соловйова). Особливо дослідниця акцентує увагу на листах як джерелах, що зберегли живі розмовні інтонації, мову, притаманну саме вказаному часу і середовищу. Думки, почуття, враження, що зафіксовані в листах, є цінними для побудови соціально-психологічних характеристик людей чи суспільних груп, що вивчаються. Недоліком Т.Г. Кучина вважає ігнорування епістолярних комплексів, що належать рядовим та середнім представникам різних соціальних груп кінця ХІХ – початку ХХ ст. [12, с. 41, 46].

У сучасній науковій літературі вже зверталась увага на необхідність уведення в науковий обіг ігнорованих у радянські часи фамільних архівних зібрань української старшини та дворянства, які включають різноманітні офіційні та приватні джерела, філософські, історичні, літературні праці та записки власників архівів, без яких неможливо вивчити політику російського уряду та розвиток суспільно-політичної думки в Україні.

На початку XIX ст. Герольдія почала все частіше видавати укази про відмову в дворянстві багатьом шляхетним українським родинам. У зв'язку з цим розпочався громадський рух, який набрав ознак політичної боротьби. З середовища дворянства вийшла ціла плеяда істориків-аматорів, які почали збирати та систематизувати актові та нормативні джерела, на основі яких з'явилася низка історико-правових записок. Проблематика "Записок" вийшла далеко за межі питання про дворянський статус української соціальної еліти, тому що Герольдія заперечувала історичні заслуги предків претендентів на дворянство, тобто увесь історичний досвід Гетьманщини, оскільки суспільно-політичний статус, доля національної еліти в символіко-знаковій системі традиційного суспільства визначали ступінь державного суверенітету.

Історико-правові записки з'явилися як реакція на політику уряду в особі Герольдії, яка фактично поставила під сумнів усю українську національну державну традицію. Л. В. Дячук поділяє їх на три етапи: 1) записки, що з'явилися у Чернігівській губернії в 1805–1806 рр., авторами яких були Роман Маркович, Тимофій Калинський та Микола Стороженко; 2) записки полтавського дворянства 1808–1809 рр., авторами яких були Тимофій Калинський, Андріан Чепи, Василь Полетика; 3) записки, що з'явилися з 1819 по 1833 р., у період правління Малоросією Репніна-Волконського, авторами, окрім нього, ще стали Василь Капніст, Віктор Кочубей [13, с. 11].

До поля зору нашого дослідження потрапили листи Василя Черниша – першого маршала Полтавської губернії, автора записки про малоросійські чини та їх визнання як доказів на підтвердження дворянства, листи Андріана Чепи, уродженця Полтавської губернії, що служив у канцелярії П. А. Румянцева та збирав і вивчав документи, які стосувалися історії України. Ним було зібрано чотирнадцять томів історичних документів, котрі було передано до Санкт-Петербургу Якову Марковичу для написання історії Малоросії. Після смерті Якова Марковича ці збірники були втрачені, і тільки через деякий час два томи документів було знайдено Андріаном Чепи. Ось як писав А. Чепи про свою працю: "Я занимаюсь собиранием всяких бумаг до Малороссии касающихся, не только исторических документов, но всяких до прав обстоятельств..." [14, с. 59]. Він у чорновому варіанті зробив спробу систематизувати зібрані ним історичні документи. План А. Чепи "как

расположить сведения и документы к истории Малороссийской” включав 17 пунктів. Перші два пункти стосувалися привілеїв, грамот, указів, універсалів. Восьмий пункт мав назву “О учреждениях канцелярского порядка” [14, с. 59]. Він містив листи Василя Полетики, сина Григорія Полетики, відомого депутата від шляхетства Лубенського полку в Єкатеринославську комісію зі складання Нового Уложення. Василь Полетика був повітовим роменським маршалом.

Усіх трьох учасників листування об’єднує одна мета – довести правомірність переходу в дворянство малоросійських військових чинів та розкрити історичне підґрунтя виникнення українського дворянства. Саме Василю Полетиці вдалося дочекатися остаточного вирішення питання про малоросійські чини. Іменним указом Сенату від 20 травня 1835 р. “О Малороссийских чинах, дающих право на действительное или потомственное дворянство” [15] визначались українські чини, що прирівнювалися до російських дворянських та встановлювалися строки, згідно з якими слід було підтверджувати їх. Усі українські військові та цивільні чини, за винятком нижчих – бунчужних товаришів і возних, визнавалися такими, що автоматично поширюють дворянство на їх власників та їхніх нащадків. Це рішення остаточно розв’язало для шляхти останнє питання, яке все ще залишалося відкритим від часів скасування української автономії.

Отже, в період кінця XVIII – початку XX ст. відклався комплекс джерел з історії дворянських депутатських зібрань України: нормативно-правові акти загальноімперського та місцевого значення, що регламентували різні напрями діяльності депутатських зібрань, а отже, уможливили реконструювання організації їх діловодства; об’ємною, репрезентативною групою стали службові документи, що наявні в державних архівах трьох областей (Житомирської, Київської та Чернігівської) – задовільний ступінь їх збереженості та велика кількість справ дає можливість уникнути однобічного розкриття теми; незначну, але інформативно важливу групу становлять епістолярні джерела – приватне листування Василя Черниша, Адріана Чепи, Василя Полетики, що допомагає розкрити історичне підґрунтя виникнення українського дворянства, висвітлити особливості переходу у дворянство малоросійських військових чинів.

¹ *Виноградова Л. В.* Основные виды документов Сената и организация его делопроизводства / Л. В. Виноградова // Некоторые вопросы изучения исторических документов XIX – нач. XX века. – Л., 1967. – С. 111–132.

² *Виноградова Т. В.* Организация делопроизводства губернских административных учреждений Российской империи в первой половине XIX века : на материалах Олонецкой губернии : дис. ... канд. ист. наук : 05.25.02 / Виноградова Татьяна Вячеславовна. – М., 2004. – 196 с.

³ Шандра В. С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві : джерелознавчий аналітичний огляд / В. С. Шандра. – К., 1998. – 75 с.

⁴ Горфейн Г. М. Основные источники по истории высших и центральных учреждений XIX – начала XX века / Г. М. Горфейн // Некоторые вопросы изучения исторических документов XIX – нач. XX в. – Л., 1967. – С. 73–110.

⁵ Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства от 21 апреля 1785 года // Российское законодательство XI–XX вв. – М. : Юрид. лит., 1987. – Т. 5. – С. 22–59.

⁶ Полное Собрание Законов Российской империи (далі – ПСЗ), 1 собрание – СПб., 1830. – Т. 6 : 1720–1722. – № 3534.

⁷ ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 20 : 1775–1780. – № 14392.

⁸ Сельченкова С. В. Діловодство : практич. посіб. / С. В. Сельченкова. – К. : Інкунабула, 2009. – 480 с.

⁹ Учреждения для управления губерний Всероссийской империи от 7 ноября 1775 года // Российское законодательство XI–XX вв. – М. : Юрид. лит., 1987. – Т. 5. – С. 167–295.

¹⁰ ПСЗ, 1 собрание. – СПб., 1830. – Т. 24 : 1796–1798. – № 17594.

¹¹ Там само. – № 17608.

¹² Кучина Т. Г. К вопросу об изучении эволюции эпистолярных источников второй половины XIX – начала XX в. / Т. Г. Кучина // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин. – М., 1984. – С. 40–48.

¹³ Дячук Л. В. Історико-правові записки українського дворянства (кінця XVIII – початку XIX ст.) як пам'ятки історичної думки : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.06 / Дячук Леонтій Володимирович – К., 2001. – 20 с.

¹⁴ Горленко В. П. Из истории южно-русского общества начала XIX в. (письма В. И. Черныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним) / В. П. Горленко // Киевская старина. – 1893. – № 1/3. – С. 41–76.

¹⁵ ПСЗ, 2 собрание. – СПб., 1836. – Т. 10, отделение I : 1835. – № 7976.

Изучается источниковая база, которая содержит информацию об общей организации процессов делопроизводства в дворянских депутатских собраниях Украины конца XVIII – начала XX ст. Анализируется комплекс источников, условия его возникновения, уровень, степень информативности и сохранности.

Ключевые слова: дворянские депутатские собрания; организация делопроизводства; законодательные акты; ведомственная нормативная документация; протоколы и журналы заседаний; эпистолярные источники.

The article researches the source base on the information about the common organization of processes of record keeping in the Aristocratic Parliamentary Assembly of Ukraine in the end of 18 – beginning of 20 century. There is analyzed the complex of sources, conditions of the establishment, the level, the degree of informativeness and preservation.

Key words: the Aristocratic Parliamentary Assembly; the organization of record keeping; the legislative acts; the departmental regulatory documentation; the protocols and journals of proceedings; epistolary sources.

УДК [94+930](477)"1941"

В. Д. ГУЛА*

**ЕВАКУАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРЕНАХ УРСР У 1941 р.:
РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ**

Аналізується науковий доробок радянських учених, присвячений евакуаційним процесам на теренах УРСР на початку Великої Вітчизняної війни. Простежуються етапи розширення джерельної бази з порушеної проблеми, визначаються причини формування різноманітних інтерпретацій цього процесу. Пропонується пояснення еволюції напрямків та акцентів у дослідженні евакуаційних процесів на теренах УРСР в 1941 році, а також чинників, які впливали на їхній перебіг. Демонструється зв'язок між окремими фактами з політичного життя Радянського Союзу та науковими тлумаченнями подій Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: евакуація; радянська історіографія; перебазування промисловості; дослідження; аналіз.

Історіографічний аналіз евакуаційних заходів, що здійснювались органами радянської влади на початковому етапі війни з Німеччиною та її союзниками на сьогодні є досить актуальним та необхідним. Результативність евакуаційних заходів, проведених на початку війни, в умовах швидкого відступу Червоної Армії, багато в чому визначила подальший хід війни, а також ситуацію не лише на фронті, а й в окупованій німцями місцевості. Крім того, здійснені евакуаційні заходи за своїми масштабами стали унікальним досвідом світової історії. Всі ці чинники сприяли підвищеному інтересу до них з боку науковців та громадськості від моменту завершення Другої світової війни. Саме тому постає необхідність систематизувати численні наукові дослідження цього процесу. Маємо на меті визначити ті проблеми та методи їхнього вирішення, що на різних етапах розвитку історичної науки домінували в дослідженні евакуаційних процесів.

Поставлена проблема досі не виступала предметом окремого дослідження. У той же час у роботах, присвячених власне евакуації промисловості УРСР, доробок радянських істориків аналізувався та оцінювався. З-поміж подібних робіт повнотою фактичного матеріалу вирізняються праці О. О. Салати¹ та С. Ю. Бабенко². Стосовно загальносоюзного контексту варто виокремити працю С. А. Куманьова³.

Перш за все, необхідно розглянути радянську історіографію, присвячену цим подіям. Для першого періоду радянського етапу розвитку історичної науки, що хронологічно обіймає 1940–1950-ті рр., характер-

* Гула Володимир Дмитрович – аспірант Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

ною є орієнтація на виключно описову складову, а інтерпретація процесу, заглиблення в сутність у цьому періоді ще відсутні. Наголошується загалом на переможних для Радянського Союзу аспектах евакуації, висувається теза про згуртованість радянського суспільства навколо партії та Й. Сталіна, про всенародну боротьбу з ворогом та чітке виконання наказів щодо здійснення евакуаційних заходів.

Перші роботи з досліджуваної проблеми з'явилися ще в роки війни. Особливе місце серед них займали статті та виступи видатних діячів Радянської держави того періоду. Хоча багато в чому ці виступи носили одноплановий характер, продиктований складністю початкового періоду війни, тим не менш і в них є цікаві судження з порушеного питання. У ті ж роки було опубліковано ряд книг, статей і збірників, у яких зверталися до тем, пов'язаних з роботою тилу у прифронтових умовах. Авторами більшості таких матеріалів виступали працівники партійних і радянських органів⁴. У цих дослідженнях міститься цікавий фактичний матеріал, у тому числі і про перебудову господарського життя країни на воєнний лад, розвиток військової економіки, переміщення продуктивних сил на схід країни тощо. Тоді ж з'явилися і перші статті щодо евакуації та розміщення на нових місцях населення і підприємств. Авторами цих матеріалів в основному були безпосередні організатори роботи: директори заводів, інженери, начальники цехів, парторги та інші працівники промисловості, партійних органів⁵. Вони по гарячих слідах висвітлювали хід евакуації, розповідали про патріотизм народних мас. Згодом почали з'являтися статті узагальненого характеру, в яких робилася спроба висвітлити хід евакуації, розкрити її роль і значення у створенні злагодженого військового господарства, здатного змінити хід війни, домогтися військово-економічної перемоги СРСР над нацистською Німеччиною. Однак у літературі воєнних років питання евакуації, у зв'язку з дотриманням режиму секретності, розглядалися лише в загальних рисах, без наведення конкретних фактичних відомостей і узагальнень. У них в основному висвітлювався досвід організаторської та політичної роботи партійних і громадських структур у військових умовах. І все ж видання цих робіт мало важливе значення, адже їхні автори, будучи безпосередніми учасниками подій, викладали факти і явища того періоду, вкладаючи своє розуміння й оцінку. Слід звернути увагу ще на одну особливість тогочасної літератури. В основному всі публікації, включаючи і ті, в яких порушувалися питання перебезування продуктивних сил, носили в основному оперативний, публіцистичний характер. Написані по гарячих слідах, вони не містили серйозних висновків та узагальнень.

Значною подією повоєнних років став вихід у 1947 р. книги відомого політичного діяча радянської держави М. О. Вознесенського "Військова економіка СРСР в період Вітчизняної війни"⁶, у якій ав-

тор уперше на великому документальному матеріалі наочно показав не тільки труднощі початкового періоду війни, але й розмах гігантської за складністю роботи зі створення злагодженого військового господарства, детально зупинився на описі масштабів евакуаційних заходів, подав відповідні статистичні дані.

Разом з тим, на сторінках праці не прослідковується роль громадськості, тому процес евакуації промислового та сільськогосподарського обладнання виглядає відірваним від життя суспільства. Відсутність у дослідженні всебічного глибокого аналізу подій пов'язана з певними ідеологічними вказівками того періоду.

Позитивним є те, що великий цифровий матеріал і статистичні відомості, вперше введені М. О. Вознесенським до наукового обігу, стали у нагоді вченим у подальшій розробці теми перебазування продуктивних сил, показі послідовного зростання військового потенціалу країни в період війни. Книга М. О. Вознесенського, що високо оцінювалася радянськими дослідниками, незабаром була вилучена з обігу у зв'язку з тим, що автор став жертвою репресій періоду культу особи. Із цього часу помітно знизився інтерес до вивчення зазначених питань. Аж до 1955 р. єдиною науковою працею про проблеми евакуації промисловості виявилася стаття Л. М. Кантора⁷. У ній була зроблена спроба дати загальне уявлення про масштаби евакуації промислових підприємств. Автор прагнув показати динаміку змін економіки східних районів країни у зв'язку зі стрімким розвитком військових дій.

За роки війни було опубліковано багато праць про діяльність робітників, спрямовану на підвищення виробничих потужностей та зміцнення матеріально-технічної бази оборони. Незважаючи на вузькість їх тематики і обмеженість джерельної бази, це – перші спроби в умовах війни осмислити явища, виявити закономірність подій, що відбувалися. Дослідження стали базою у становленні радянської історіографії про Велику Вітчизняну війну⁸.

Необхідно все ж таки враховувати, що більшість праць зазначеного періоду базувалися в основному на раніше опублікованих матеріалах, оскільки доступ до архівних документів був ускладнений, публікація ж документальних збірників ще не налагодилася. У цьому відношенні рішення XX з'їзду КПРС 1956 р. мали велике значення для розвитку історичної науки: помітно збільшилося видання книг і документів, відкрився доступ до матеріалів центральних та місцевих архівів. Подолання культу особи Й. Сталіна призвело також до більш детального висвітлення в історичних працях ролі не окремої особистості, а партії та широких верств суспільства загалом. Таким чином, можна виокремити ще один період у межах радянського етапу розвитку історіографії евакуаційних процесів, що тривав із середини 1950-х рр. до середини 1980-х рр.

Наприкінці 50–60-х рр. питання перебазування промисловості та робітників із західних районів УРСР на схід знайшли відображення у низці підручників і навчальних посібників з історії СРСР, союзних та автономних республік⁹. У той же час у цих роботах недостатньо розкриваються труднощі, з якими доводилося стикатися під час його проведення.

Найбільш широко питання евакуації промисловості висвітлені в монографії А. В. Мітрофанової¹⁰. Автор спирається не тільки на широку історіографічну базу, а й використовує нові архівні документи – спогади, щоденники, листи учасників евакуаційних процесів. Відзначимо також, що інша робота А. В. Мітрофанової¹¹ поклала початок вивченню окремих прошарків радянського суспільства. Автор використала документи як вищих органів влади (ЦК ВКП (б), РНК СРСР, Рада з евакуації), так і джерела з повсякденного життя пересічних робітників. А. В. Мітрофанова, розповідаючи про евакуацію промисловості з Москви і Ленінграду, України і Білорусії, навела дані про перебазування заводів оборонної та машинобудівної промисловості¹². Її праці є серйозним внеском у розробку історії робітничого класу в роки Великої Вітчизняної війни.

Слід відзначити й роботу Г. Г. Морехіної “Робочий клас фронту”, опубліковану в 1962 р. Автор наводить низку нових фактів про евакуацію промисловості, зокрема, з України. За даними дослідниці, з України було вивезено 419 підприємств, у тому числі 283 великих. Серед них – 28 заводів оборонної промисловості, 36 машинобудівних, 40 – металургійних тощо. Крім підприємств важкої промисловості, з України була евакуйована частина підприємств промислової кооперації¹³.

Центральне місце серед досліджень цього періоду посідає шеститомна “Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945”¹⁴ і дванадцятитомна “Історія Другої світової війни”¹⁵. Обидві праці розглядають евакуацію продуктивних сил УРСР серед загальної перебудови народного господарства Радянського Союзу на воєнний лад. Задумані як такі, що підіб’ють підсумки всіх попередніх досліджень, ці фундаментальні праці були дещо заідеологізованими. Проте, у їхньому змісті відображено загальну картину подій війни та розглянуто майже всі аспекти її початкового періоду. Серед узагальнюючих досліджень треба виокремити ті, що присвячені участі УРСР у війні. У тритомному виданні “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.” проведено аналіз масштабів евакуації продуктивних сил України у 1941 р.¹⁶

Особливої уваги заслуговують роботи, присвячені ролі партійного керівництва в організації та проведенні перебазування промисловості. Праця М. І. Лихоманова “Організаційна робота партії у промисловості в перший період Великої Вітчизняної війни” торкається проблем ева-

куації великих промислових підприємств Радянського Союзу в роки війни¹⁷. Автор приділяє увагу й особливостям перебезування сільсько-господарського майна України та надає дані про розташування українських колгоспів, радгоспів та МТС у тилкових районах СРСР¹⁸. Досить масштабною та наповненою фактичним матеріалом була колективна праця М. І. Лихоманова, Л. Т. Позиної і Є. І. Фіногенова, присвячена вивченню діяльності партійних діячів – керівників евакуації в перший період війни¹⁹. Дослідники роблять спробу об'єктивно оцінити організацію, проведення та результати вивезення до східних районів СРСР обладнання промислових підприємств країни. Чітко визначаються помилки в проведенні евакуації промисловості, проте діяльність партійного керівництва не піддається гострій критиці і оцінюється як цілком позитивна. Треба зазначити, що ця праця підводить підсумки багаторічного вивчення проблеми перебезування продуктивних сил СРСР у роки Великої Вітчизняної війни.

Певний інтерес становлять і видання ювілейного характеру. Серед них – опубліковані в різні роки збірники матеріалів наукових конференцій, присвячених ключовим історичним датам, що пов'язані з перемогою над нацистською Німеччиною. Хоча в цілому матеріали і становлять певний інтерес для дослідника, все ж до деяких суджень їхніх авторів слід поставитися критично, адже в багатьох з них немає детального аналізу подій, відсутнє використання джерельних матеріалів.

У плані історіографії проблеми певний інтерес становлять матеріали окремих збірок, наприклад, Збірника “Радянський тил у Великій Вітчизняній війні”, виданого за підсумками Всесоюзної наукової сесії, що відбулася у Москві в травні 1971 р. В основу низки статей першої книги цього видання лягли матеріали із загальних питань радянського тилу, де розкриваються чинники, що визначили перевагу військово-економічного потенціалу СРСР над економікою країн гітлерівського блоку²⁰.

Як відомо, в умовах перебудови народного господарства на військовий лад та здійсненні евакуації велика роль відводилася усім видам транспорту, в тому числі і залізничному. Так, книга відомого дослідника з історії Вітчизняної війни Г. А. Куманьова написана на основі значної кількості документальних джерел і відтворює картину діяльності радянських залізничників під час евакуації населення, промислових підприємств та вивезення інших матеріальних цінностей з небезпечних районів у тиллові. Тільки в липні 1941 р., за підрахунками автора, під евакуаційні перевезення було передано більше 300 тис. вагонів. У результаті, за перші два місяці війни залізничники перебезували в тил близько 350 великих промислових підприємств²¹. Автор наводить низку нових даних про евакуацію підприємств і населення України.

Що стосується вивчення цієї теми власне українськими науковцями, то найбільш всеохоплюючими були роботи М. З. Данилюка²²,

С. Н. Саженюка і В. М. Мазила²³. М. З. Данилюк значне місце у своїх дослідженнях відводить вивченню перебазування сільськогосподарського майна України, подає значний фактичний матеріал. Одним з перших, він окремо аналізує результати “другої евакуації”, що відбувалася у 1942 р. Проте, жоден автор не обійшовся без необґрунтованого ствердження про переваги соціалістичного устрою, без повсякчасного повторення про значення партії та її керівну роль. Проблеми людини в ці роки не обговорюються, не звертається увага на морально-політичний клімат українського суспільства та його вплив на здійснення евакуаційних заходів.

Джерельна база історичних досліджень із проблем перебазування промисловості та населення УРСР на радянському історіографічному етапі розширювалась досить повільно. Певне поповнення кола історичних джерел із цього питання відбулося після смерті Й. Сталіна, із переходом до звеличення ролі партії як колективного керівника у війні. Зокрема, в науковий обіг були введені більш детальні статистичні дані (за окремими регіонами країни та за окремими галузями господарства), накази та розпорядження вищих партійних та державних органів. Надалі, аж до розпаду Радянського Союзу, джерельна база розширювалась не надто радикально. Історики лише розставляли акценти у своїх дослідженнях відповідно до зміни курсу політики партії в історичній сфері. Виняток становили джерела особового походження. У 50–60-ті рр. з’явилась велика кількість спогадів як осіб, які на момент війни займали керівні посади, так і рядових учасників тих подій. Утім, на нашу думку, цінність таких джерел є невеликою, адже всі мемуаристи основну увагу приділяли зв’язку своїх особистих дій із рішеннями партії та уряду. У разі необхідності змінювався навіть зміст спогадів. Найбільш відомий приклад – поява згадки про Л. І. Брежнева в черговому виданні спогадів Г. К. Жукова. У певному сенсі ці джерела можна вважати складовою радянської історіографії, оскільки вони точно проводили радянську концепцію історії війни та реагували на її зміни.

Третій період (середина 1980-х рр. – 1991 р.) значно розширив тематику і поглибив дослідження теми Вітчизняної війни. Найповніше досліджена така складова суспільно-політичного і громадського життя, як всенародний рух “Тил – фронту”. Історики поступово звільнялися від застарілих стереотипів, спрощених оцінок подій 1941 р., з інших позицій оцінювали й діяльність партії²⁴. Документальним матеріалом вони підтвердили, що Україна була не лише ресурсною базою СРСР, а й центром машинобудування і металургійної промисловості.

У кінці 1980-х років українські історики переглянули та проаналізували замовчувані раніше аспекти діяльності партії²⁵. Предметом дослідження стає діяльність профспілок в Україні в цей період²⁶. Увага зосереджується на їх діяльності у провідних галузях народного госпо-

дарства, проте робота профспілок на малих підприємствах, у закладах науки, освіти авторами не аналізувалася. Тривале вивчення дослідниками історії евакуації продуктивних сил України дозволило всебічніше показати різноманітні її аспекти. Особливе місце серед них займає питання евакуації населення. Дослідити це питання досить важко через недостатню кількість фактологічних та статистичних даних. До того ж, наявність численних недоліків у проведенні подібних заходів могла слугувати негативною ілюстрацією радянської дійсності. Немає в історичній літературі відомостей і про соціальний склад населення України, яке евакуювалось на схід СРСР, про чисельність евакуйованого населення за регіонами тощо.

Взагалі, розвиток знань із цієї тематики відбувався не за науковими, а за політичними чинниками. Джерельна база досліджень розширювалась лише в напрямках, указаних партійним керівництвом. Перехід до нових інтерпретацій подій почасти означав лише зміну розстановки основних акцентів дослідження. Однак напрямки соціальної та економічної історії у вивченні евакуаційних процесів 1941 р. були започатковані саме радянською історичною наукою, саме тоді був закладений фундамент всіх подальших досліджень цієї проблематики.

¹ *Салата О. О.* Внесок України у зміцнення матеріально-технічної бази СРСР в період оборонних боїв (22 червня – грудень 1941 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. О. Салата. – К., 2004. – 16 с.

² *Бабенко С. Ю.* Евакуація з України в роки Великої Вітчизняної війни: автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / С. Ю. Бабенко. – Донецьк, 2000. – 19 с.

³ *Куманев Г. А.* На службе фронта и тыла. Железнодорожный транспорт СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны. 1938–1945 гг. / Г. А. Куманев. – М.: Наука, 1988. – 367 с.

⁴ *Калинин М. И.* Отечественная война советского народа против немецких захватчиков / М. И. Калинин. – Иркутск: ОГИЗ, 1942. – 48 с.; *Ярославский Е. М.* Советский тыл – самый прочный и надёжный / Е. М. Ярославский. – М.: Госполитиздат, 1943. – 23 с.; Под знаменем Ленина. Доклад тов. А. С. Щербакова 21 января 1942 года на торжественно-траурном заседании, посвященном XVIII годовщине со дня смерти В. И. Ленина / А. С. Щербаков // Коммунистический интернационал. – 1942. – № 1–2. – С. 7–17.; *Суслов М. А.* Великая Отечественная война и задачи парторганизаций: доклад на краевом парт. активе 24 сент. 1941 г. / М. А. Суслов. – Ворошиловск: Орджоникидзевская правда, 1941. – 48 с.

⁵ *Курский Н.* Организаторская работа в тылу за истекший год / Н. Курский // Пропагандист. – 1942. – № 19–20; *Савин А.* Перебазирование промышленности в восточные районы страны / А. Савин // Спутник агитатора. – 1942. – № 21–22.

⁶ *Вознесенский Н. А.* Военная экономика СССР в период Отечественной войны / Н. А. Вознесенский. – М.: Госполитиздат, 1948. – 192 с.

⁷ Кантор Л. М. Перебазирование промышленности СССР / Л. М. Кантор // Записки Ленинградского планового института. – 1947. – Вып.4. – С. 57–132.

⁸ Кузнецов В. В. О работе профсоюзных организаций по дальнейшему развертыванию всесоюзного социалистического соревнования / В. В. Кузнецов. – Рига: Изд-во ЦСПС Латв. ССР, 1945. – 54 с.; Палладін О. В. Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки 1919–1944 / О. В. Палладін – К.: Вид-во АН УРСР, 1945. – 109 с.

⁹ История СССР. Эпоха социализма (1917–1957 гг.): Учеб. пособие [для вузов] / [Ред. комис.: М. П. Ким (отв. ред.) и др.]. – М.: Госполитиздат, 1957. – 772 с.; История Украинской ССР / [Ред. кол.: В. А. Дядиченко, А. К. Касименко (гл. ред.), Ф. Е. Лось, Ф. П. Шевченко, Ф. А. Ястребов]. – К.: Изд-во АН УССР, 1956. – 923 с.

¹⁰ Митрофанова А. В. Эвакуация промышленных предприятий в годы Великой Отечественной войны 1941–1942 гг. / А. В. Митрофанова // История СССР. – 1960. – № 3. – С. 33–48.

¹¹ Митрофанова А. В. Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны / А. В. Митрофанова. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1960. – С. 75–106.

¹² Там само. – С. 80.

¹³ Морехина Г. Г. Рабочий класс фронту / Г. Г. Морехина. – М.: Изд-во соц.-эконом. лит-ры, 1962. – С. 146–180.

¹⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: в 6 т. / [Общ. ред. П. Н. Поспелов]. – Т. 1. Подготовка и развязывание войны империалистическими державами. – М.: Воениздат, 1960 – 600 с.

¹⁵ История второй мировой войны. 1939–1945.: В 12 т. / Воениздат. – М., 1973–1982. История Второй мировой войны 1939–1945 гг.: в 12 т. / [Общ. ред. А. А. Гречко]. – Т. 4. Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии “молниеносной войны”. – М.: Воениздат, 1975. – 536 с.

¹⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945 рр.: в 3 т. / [Ред. кол. В. І. Клоков, В. С. Коваль, К. К. Дубина та ін.]. – Т. 1. – Радянська Україна в період відбиття віроломного нападу фашиської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому у війні. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1967. – 544 с.

¹⁷ Лихоманов М. И. Организаторская работа партии в промышленности в первый период Великой Отечественной войны (1941–1942 гг.) / М. И. Лихоманов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1969. – 222 с.

¹⁸ Лихоманов М. И. Хозяйственно-организаторская работа партии в деревне в первый период Великой Отечественной войны (1941–1942 гг.) / М. И. Лихоманов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1975. – 136 с.

¹⁹ Лихоманов М. И., Позина Л. Т., Финогенов Е. И. Партийное руководство эвакуацией в первый период Великой Отечественной войны 1941–1942 гг. / М. И. Лихоманов, Л. Т. Позина, Е. И. Финогенов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – 169 с.

²⁰ Советский тыл в Великой Отечественной войне: в 2 кн. / [Под общ. ред. П. Н. Поспелова]. – Кн. 1: Общие проблемы. – М.: Наука, 1974. – 300 с.

²¹ Куманев Г. А. На службе фронта и тыла. Железнодорожный транспорт СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны. 1938–1945 гг. / Г. А. Куманев. – М.: Наука, 1976. – С. 89–115.

²² Данилюк М. З. Діяльність партійних організацій республіки по евакуації матеріальних засобів промисловості та сільського господарства / М. З. Данилюк // Наукові праці з історії КіпрС. – 1965. – Вип. 3–4. – С. 70–108.

²³ Саженок С. Н., Мазило В. М. Героїчний подвиг робітників України під час евакуації промисловості на Схід (1941–1942 рр.) / С. Н. Саженок, В. М. Мазило // Вісник КДУ. – 1968. – Сер. Історія. – № 10. – С. 66–76.

²⁴ Чернега П. М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) / П. М. Чернега. – К.: Главное издательство издательского объединения “Вища школа”, 1987. – С. 154–156.

²⁵ Немятый В. Н. Из опыта работы КПСС по организации защиты завоеваний Октября в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / В. Н. Немятый // КПСС – вдохновитель и организатор Победы советского народа и его Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Сб. матер. всесоюз. конф. – К., 1988.

²⁶ Чернега П. М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) / П. М. Чернега. – К.: Главное издательство издательского объединения “Вища школа”, 1987. – 175 с.

Анализируются научные наработки советских ученых, посвященные эвакуационным процессам на территории УССР в начале Великой Отечественной войны. Прослеживаются этапы расширения источниковой базы по данной проблеме, определяются причины формирования различных интерпретаций этого процесса. Предлагается объяснение эволюции направлений и акцентов в исследовании эвакуационных процессов на территории УССР в 1941 году, а также факторов, которые влияли на их ход. Демонстрируется связь между отдельными фактами из политической жизни Советского Союза и научными толкованиями событий Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: эвакуация; советская историография; перебазирование промышленности; исследования; анализ.

The author analyzes the scientific heritage of Soviet scientists, devoted to the evacuation processes in the Ukrainian SSR at the beginning of the Great Patriotic War. There are highlighted the stages of expansion of the source base of the problem, determined the causes of the formation of different interpretations of the process. The article suggests explanation of the evolution of trends and emphases in the study of evacuation processes on the territory of the Ukrainian SSR in 1941, as well as factors that influenced their course. Also the author demonstrates the relationship between the individual facts of political life of the Soviet Union and the scientific interpretations of the Great Patriotic War.

Key words: evacuation; Soviet historiography; relocation of industry; research; analysis.

УДК 94 (477) “1918/1929”

Р. В. ГУЛА, О. М. ЩУРКО*

**ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН
У 1918–1929 РОКАХ**

Досліджено особливості відносин між радянською владою та російською православною церквою в період громадянської війни. Визначено основні історичні віхи терору влади проти РПЦ, антицерковної пропаганди та політики з дискредитації церкви.

Ключові слова: державно-церковні відносини; відокремлення церкви від держави; розкольницькі рухи.

Актуальність дослідження антицерковної діяльності радянської влади в період 1918–1929 рр. зумовлена потребою розкриття основних особливостей цих процесів в історичній науці. Адже державно-церковні відносини впродовж історії СРСР були суперечливими, переходили від ортодоксального несприйняття на початку становлення радянської влади до створення комфортабельних умов для діяльності РПЦ в останні роки існування соціалістичного ладу.

Метою статті є розглянути період державно-церковних відносин у 1918–1929 рр., з часу прийняття радянською владою декрету від 23 січня 1918 р. “Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви” до введення Постанови ВЦВК та РНК РРФСР від 8 квітня 1929 р. “Про релігійні об’єднання”. Цей період можна охарактеризувати стосовно церкви як секулярний, він відзначався такими особливостями:

- відмова радянської влади від діалогу з церквою;
- позбавлення церкви гарантій правового захисту;
- цілеспрямована політика держави з дискредитації церкви;
- насадження атеїстичного світогляду переважно силовими, навіть терористичними методами;
- відродження патріаршества, що відбувалося на фоні трагічних подій громадянської війни;
- активне втручання держави в процеси розколу церковної єдності.

Зовнішні статистичні дані свідчать, що Руська Православна Церква до Жовтневої революції була стабільним та потужним інститутом¹. Од-

* *Гула Руслан Володимирович* – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного;

Щурко Олена Михайлівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного.

нак, кризові явища, означені вище, а також відсутність чіткого оформлення церковної організації в особі Патріарха та традиційної соборної структури сприяли фактичній роз'єднаності в церковному середовищі в період руйнування імперії. Тому, з метою зміцнення авторитету церкви та удосконалення організаційної структури 15(28) серпня 1917 р., вперше за 217 років, у Москві відкрився повноцінний Помісний Собор². Руську Православну Церкву представляли 73 архієреї, 192 приходських кліриків, 299 мирян³. Результатом стало обрання 15 листопада на Помісному Соборі митрополита Тихона (Белавіна) Патріархом Московським та всієї Русі.

Із приходом до влади більшовиків, ленінський уряд почав поступово впроваджувати у суспільне життя основні постулати марксизму, які стосувалися релігії. Перший декрет радянської влади від 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. "Про землю" позбавляв церкву прав на володіння землею. Декрет "Про земельні комітети" від 4(17) грудня 1917 р. передавав усі сільськогосподарські землі, включно з церковними та монастирськими, у компетенцію держави. 11(24) грудня декрет про передачу усіх церковних шкіл організаційно оформив їх передачу в Комісаріат просвіти. Нарешті 18(31) грудня 1917 р. був анульований церковний брак та введений цивільний⁴. З 1918 р. при Наркоматі юстиції діє ліквідаційний відділ на чолі з П. Красиковим, який займався ліквідацією культових споруд та реквізицією церковного майна.

Юридично відокремлення церкви від держави й школи від церкви було оформлено декретом від 23 січня 1918 р. "Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви". Слід зазначити, що загалом декрет був досить демократичного характеру. На початковому етапі духовенство та миряни не надавали негативного значення процесам відокремлення церкви від держави. Але в подальшому закладені в цьому декреті положення про об'єднання громадян об'єктивно сприяли появі розкольницьких течій у РПЦ.

Тому вже 28 лютого 1918 р. Патріарх Тихон та Синод видали постанову, спрямовану проти реалізації положень декрету⁵, фактично ставши в опозицію до нової влади, що одночасно не вплинуло на послідовну позицію нейтралітету у ставленні до ворогуючих сторін у громадянській війні. Весною 1918 р. Патріарх Тихон відмовився дати благословення не тільки Збройним силам Півдня Росії, але й особисте таємне благословення окремим учасникам білого руху⁶.

10 липня 1918 р. була прийнята перша конституція РРФСР, де у статті 13 було офіційно закріплено відокремлення церкви від держави та школи від церкви. Крім того, статтею 65 клір був позбавлений виборчого права, що призвело до певної конфронтації між церквою та новою владою.

7 листопада 1918 р. Патріарх Тихон звернувся з листом до Ради народних комісарів. Слід зазначити, що цей лист можна вважати зразком

особистої мужності патріарха. Фактично, це – звинувачувальний акт проти більшовизму. Такою мовою церква не розмовляла з владою з XVI століття. Тихон звинуватив владу в омані народу, у розпалюванні громадянської ворожнечі та терору, в підбурюванні до грабежів, у скасуванні свободи слова та гонінні на віру⁷.

Лише 25 вересня 1919 р., щоб уникнути терору з боку влади, Патріарх Тихон зобов'язав клір утримуватися від будь-яких акцій та надав можливість кожному представнику духовенства обирати свої особистісні орієнтації та міру участі у подіях громадянської війни.

На тлі розвалу державної влади у часи громадянської війни, політичного управлінського хаосу, падіння норм моралі у суспільстві значно збільшився масовий прояв бандитизму стосовно священників та майна церкви. Цьому сприяла і відверто антицерковна державна політика, яка не реагувала на відверто терористичні дії кримінальних елементів проти православного кліру. Результатами стали шокуючі дані – лише за вісім місяців 1918–1919 рр. було вбито 19 архієреїв РПЦ, упродовж 1922–1923 рр. було фізично знищено 2691 священник та більш ніж 5400 ченців⁸. За словами О. Брусилова, “Усіх ...дійсно відданих..., популярних, авторитетних для православних людей, ... вислали: кого на Соловки, кого у Наримський або Туруханський край, кого гноять у в'язниці, а кого просто вбили”⁹.

Важливо, що більшість кліру на територіях, які контролювали білі армії, відкрито підтримували гасла “єдиної та неділимої Росії” та відродження постулатів православ'я, на що орієнтувалися керівники білого руху. Так, наприклад, у листопаді 1918 р. у Томську, в період правління О. Колчака, відбулась Сибірська церковна нарада, яка обрала Тимчасове Церковне управління. У травні 1919 р. у Ставрополі, в тилу армії А. Денікіна, відбувся Південно-Східний руський церковний Собор. На ньому також було обрано Вище тимчасове церковне управління, яке стало основою для синоду Руської Православної церкви за кордоном. Почесним головою управління був обраний митрополит Антоній (Храповицький).

Влада продовжувала дискредитувати церкву навіть у роки голоду, коли в серпні 1921 р. РПЦ створила Всецерковний комітет допомоги голодуючим. Церквам та общинам були надані рекомендації та дозвіл на пожертву прикрас і предметів, які не мають богослужбового використання. Одночасно Патріарх Тихон звернувся з відповідним проханням й до голів зарубіжних християнських церков. За короткий термін були зібрані значні кошти. Однак ці дії, що об'єктивно сприяли росту авторитету церкви, повністю суперечили планам держави щодо остаточного знищення церкви як суспільно-культурного інституту. Рішенням уряду Всецерковний комітет був закритий, кошти реквізовані, 23 лютого 1922 р. був прийнятий декрет про конфіскацію усіх церковних

цінностей, яка проводилась виключно репресивно-терористичними методами. Визначення В. І. Леніним подальшої позиції держави як “безжалюї битви чорносотенному духовенству” та придушення опору “з такою жорстокістю, щоб вони не забули цього впродовж кількох десятиліть”¹⁰ важко піддаються логічному осмисленню, навіть враховуючи надзвичайну ситуацію в країні. Страшні події 1921–1922 рр. були використані державною владою для звинувачень церкви. Під величезним тиском Патріарх Тихон публічно визнав реальні та неіснуючі гріхи церкви, сподіваючись на нормалізацію державно-церковних відносин. У зверненні Патріарха від 7 квітня 1925 р., яке було оголошене вже після його смерті, духовенство скеровувалось на приведення форм та методів церковного життя відповідно до умов і вимог сучасності.

Слід зауважити, що спроба створення нового суспільства була здійснена в країні з абсолютно архаїчною свідомістю більшості населення. Сприйняття нової комуністичної ідеології було можливим лише через форми квазірелігійної догматики. Розповсюдження марксистських ідей відбувалося у своєрідній “теологічній” площині як на офіційному, так і на побутовому рівні.

У 1920-ті рр. упроваджувалась та розповсюджувалась радянська імітація церковних обрядів, так звані “червоні великодні” та хрещення. У 1923 р. була створена спеціальна комісія з проведення “комсомольського великоддя” при Політпросвіті ЦК РКСМ. Існували зародкові елементи “богобудівництва”. Як приклад, публікація “молитов за Марксом”¹¹.

На державному рівні здійснювалась підтримка розкольницьких рухів реформаційного напрямку, що розповсюджували новітні погляди на релігію. Найбільш популярними рухами були обновленська церква, григоріанський та іосіфлянський розколи. “Владувало червоне духовництво, – зазначав у своїх споминах генерал О. Брусилов, – вірніше безпринципні негідники, які а ні у Бога, ні у чорта не вірили та робили із релігії корисне ремесло... Раніше у православної церкви були такі підлі душиці, але, що їх так багато – не підозрював”¹².

В Україні церковна ситуація мала певну специфіку. При гетьманаті Скоропадського митрополит Антоній (Храповицький) отримав сан митрополита Київського та підтримував канонічний зв'язок із РПЦ патріарха Тихона. Московський Собор 1918 р. підвищив статус Української церкви до екзархату з правом використання української мови при сповіді та богослужінні. Але у автокефалії було відмовлено. У 1921 р. відбулося організаційне оформлення Української автокефальної православної церкви¹³. Цікавим фактом є відсутність реакції більшовиків на це рішення. Це, серед іншого, пояснювалося тим, що у своїх реформаторських поглядах, позиція прибічників автокефалії збігалася з обновленською церквою у трактуванні догматичних основ на користь

білого духівництва. Важливу роль відіграла й лояльна позиція УАПЦ стосовно нової влади¹⁴.

У цілому, всі спроби знищення та нівелювання тисячолітніх догматів церкви більшовицькою владою та обновленською церквою зазнали катастрофічної поразки. За свідченнями згаданого вище О. Брусилова, "...Усі йшли за Тихоном. У церквах, яких він служив завжди були тисячі народу. Це був як би мовчазний протест...". Більшість вірян та кліру залишились з канонічною церквою та Місцєблєустителем патріаршого престолу митрополитом Крутицьким Петром (Полянським), який обійняв цю посаду після смерті Патріарха Тихона в 1925 р. Загальна чисельність релігійних православних громад в Україні на 1 липня 1925 р. кількісно нараховувала: РПЦ – 6231 громада, обновленська церква – 1873 громади, УАПЦ – 966 громад¹⁵.

До 1927 р. влада не залишала спроб підпорядкувати РПЦ, зробити її елементом державного апарату. При ЦК РКП (б) у період з 1922 р. по листопад 1929 р. існувала спеціальна комісія з відокремлення церкви від держави (в 1928–1929 рр. мала назву антирелігійної комісії) на чолі з О. Ярославським (М. І. Губельманом). Для виконання функцій управління процесами духовного життя у 1924 р. був створений секретаріат із справ культів, який очолив П. Г. Смідович.

Заслуговує на увагу також діяльність "Союзу войовничих безвірників". У грудні 1922 р. у СРСР розпочалося видання газети "Безбожник". Її ініціатором та незмінним редактором упродовж двадцяти років був О. Ярославський. 12 вересня 1922 р. на засіданні спеціальної комісії з відокремлення церкви від держави він запропонував ідею створення гуртків войовничих безвірників. 7 жовтня 1922 р. це питання було офіційно проголошено в газеті "Безбожник". При підтримці влади 27 серпня 1924 р. у Москві була зібрана установча рада спільноти друзів газети "Безбожник". У листопаді цього ж року Ярославський звернувся до ЦК РКП (б) із пропозицією створення повноцінної антирелігійної суспільної інституції. У квітні 1925 р. у Москві розпочав роботу з'їзд, який організаційно оформив створення "Союзу безвірників СРСР" (з 1929 р. – "Союз войовничих безвірників"). Організація мала Центральну Раду у складі П. Красикова, І. Скворцова-Степанова, П. Смідовича. Головою Союзу безвірників став Омелян Ярославський. Головними гаслами Союзу були: "Через безбожжя – до комунізму" та "Боротьба з релігією – боротьба за соціалізм". Апогеєм діяльності організованих безбожників став II з'їзд, який відбувся у червні 1929 р. На ньому були присутні 1200 делегатів, котрі представляли півмільйона ідейних борців з "релігійним дурманом". О. Ярославський проголошував: "У 1930 р. ми повинні перетворити нашу червону столицю в безбожну Москву, наші села – в безбожні колгоспи"¹⁶.

У листопаді 1931 р. чисельність Союзу складала близько 5 мільйонів членів, які організаційно входили в 60 тис. первинних організацій

(1926 р. – 87 тис. членів, 1929 р. – 465 тис., 1930 р. – більш 3,5 млн. членів). У 1931 р. гуртки юних безвірників налічували 2 мільйони адептів. Відповідно, зростала динаміка кількості тиражів антирелігійної літератури: 1927 р. – загальний обсяг 700 тис., а вже у 1930 р. – більше 50 млн. друкованих аркушів. Тираж газети “Безбожник” у 1931 р. досяг півмільйона примірників, журналу “Безбожник” – 200 тис. примірників. У період з 1928 по 1940 рр. загальний тираж антирелігійної літератури складав 140 млн. примірників¹⁷.

Але, навіть при умовах тотальної підтримки держави, антирелігійні дії безвірників не принесли бажаних результатів. Наприклад, чисельність Союзу після 1932 р. стала знижуватися й у 1940 р. складала 2 млн. членів, замість запланованих 22 млн. членів. Одночасно знижувалась чисельність членів Союзу, які платили членські внески з 45% до 13%¹⁸. До 1941 р. лише у 34 % колгоспів УРСР були гуртки СВБ¹⁹. Цілковиту бездіяльність, існування на папері гуртків СВБ, їх фактичний розвал зафіксовано в Дніпропетровській, Запорозькій, Ворошиловградській та інших областях²⁰.

Однак, слід визнати, що наслідком діяльності Союзу було створення окремого прошарку молоді, яка займала активно атеїстичні позиції.

У грудні 1925 р. місцєблюститєль патріаршого престолу Пьотр (Полянський) був звинувачений владою в антирадянської діяльності та відправлений у заслання в м. Перм²¹.

18 травня 1927 р. тимчасовий священний патріарший синод обрав на вищу церковну посаду митрополита Сергія (Страгородського). Внаслідок тиску держави митрополит Сергій був вимушений двічі зайняти компромісну позицію у церковно-державних відносинах. 29 червня 1927 р. у співпраці з членами Патріаршого Священного Синоду Сергій випустив “Послання до пастирів та пастви”, яка у спеціальній літературі має назву “Декларація митрополита Сергія”. Основна ідея цієї декларації – підтвердження лояльності церкви до радянської влади. Вона проголошувала такі концептуальні положення:

1. Запропонувати духовенству визнати факт існування радянської влади та відмовитися від надій повернення монархічного ладу. Відповідно, ті ієрархи, які не визнають цей факт, повинні негайно бути позбавлені сану.

2. Вимагати від емігрантського канонічного православ'я гарантій відмови від політичних антирадянських акцій. Невиконання цього положення загрожувало кліру також позбавленням сану²².

Найважчий удар церкві завдала Постанова ВЦВК та РНК РСФРР від 8 квітня 1929 р. “Про релігійні об'єднання”. Фактично були перекреслені всі демократичні положення декрету 1918 р. Держава зайняла позицію тотального контролю за усім церковним життям²³.

Таким чином, можна зробити висновок, що держава у період 1918–1929 рр. діяла переважно терористично-силовими методами, які вклю-

чали фізичне знищення духовенства, експропріацію церковних цінностей, руйнування культових споруд. Відсутність значних результатів на першому етапі змусила владу перейти до відверто розкольницьких дій з підриву догматичних основ існування церкви як інституції та застосування важелів економічного тиску на усі види церковної діяльності.

¹ *Поспеловский Д. В.* Русская православная церковь в XX веке / Д. Поспеловский. – М. : Республика, 1995. – С. 35.

² *Ковырзин К. В.* Поместный Собор 1917–1918 гг. и поиски принципов церковно-государственных отношений после Февральской революции / К. В. Ковырзин // Отечественная история. – 2008. – № 4. – С. 88–96.

³ *Фомин А. М.* Русская Православная церковь в 1917–1927 годах [Електронний ресурс] / А. М. Фомин. – Режим доступу до сайта: <http://lib.rus.ec/b/211530/read>.

⁴ Там само.

⁵ *Митрофанов Г.* Русская Православная Церковь и основные этапы антибольшевистского движения (1917–1945 гг.) [Електронний ресурс] / Г. Митрофанов. – Режим доступу до сайта: <http://www.church-war.ru/research/mitrofanov-01/>.

⁶ *Поспеловский Д. В.* Русская православная церковь в XX веке / Д. Поспеловский. – М. : Республика, 1995. – С. 55–56.

⁷ *Цыпин В.* История Русской Церкви 1917–1997 / Владислав Цыпин, протоиерей. – М. : Изд-во Православного Свято-Тихоновского Богословского института, 2004. – С. 44–45.

⁸ Див., напр., *Емельянов Н. Е.* Оценка статистики гонений на Русскую Православную церковь (1917–1952) [Електронний ресурс] / Н. Е. Емельянов. – режим доступу: <http://usergoma.narod.ru/goneniya.htm>; База данных по новомученикам и исповедникам Русской Православной Церкви XX века [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://kuz1.pstbi.ccas.ru>; За Христа пострадавшие. Гонения на Русскую Православную Церковь, 1917–1956 [Биографический справочник. Кн. 1. А-К]. – М. : Изд-во Православного Свято-Тихоновского Богословского института, 1997. – 704 стр.

⁹ *Брусилов А. А.* Мои воспоминания / А. А. Брусилов. – Мн. : Харвест, 2002. – (Воспоминания), С. 401.

¹⁰ Письмо Ленина товарищу Молотову. Для членов Политбюро // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 4. – С. 190–193.

¹¹ *Шкаровский М. В.* Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь / М. В. Шкаровский. – М. : Вече, 2007. – С. 29–30.

¹² *Брусилов А. А.* Мои воспоминания / А. А. Брусилов. – Мн. : Харвест, 2002. – 432 с. – (Воспоминания), С. 402.

¹³ *Тригуб О. П.* Російська православна церква в радянській Україні 20–30 рр. ХІХ ст. : інституційний розкол та міжконфесійні відносини : дис.... докт. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О. П. Тригуб. – К., 2009. – С. 99–109.

¹⁴ *Поспеловский Д. В.* Русская православная церковь в XX веке / Д. Поспеловский. – М. : Республика, 1995. – С. 85–86.

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2007, арк. 63.

¹⁶ *Фирсов С. Л.* Была ли безбожная пятилетка? [Электронный ресурс] / С. Л. Фирсов. – Режим доступа до сайта: http://religion.ng.ru/history/2002-10-30/7_ussr.html.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Див. Одинцов М. И.* Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества) / М. И. Одинцов // На пути к свободе совести. – 1989. – № 1. – С. 57–62; *Платонов О. А.* Бич божий: эпоха Сталина / О. А. Платонов. – М. : Алгоритм, 2005. – С. 18–20.

¹⁹ Безбожник. – 1941. – 26 апреля.

²⁰ Безбожник. – 1940. – 14 декабря.

²¹ *Мазырин А. В.* Патриарший местоблюститель Петр (Полянский) и советская власть: причины конфликта в 1925 г. / А. В. Мазырин // Российская история. – 2010. – № 2. – С. 147–156.

²² *Мазырин А. В.* Легализация Московской патриархии в 1927 г.: скрытые цели власти / А. В. Мазырин // Отечественная история. – 2008. – № 4. – С. 114–123.

²³ *Васильева О. Ю.* Советское государство и деятельность русской православной церкви в период Великой Отечественной войны: : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд.ист. наук: спец. 07.00.02 / О. Ю. Васильева: АН СССР, ин-т истории СССР. – М. : 1990. – С. 9–10; *Васильева О. Ю.* Русская Православная церковь в 1927-1943 годах / О. Ю. Васильева // Вопросы истории. – 1994. – №4. – С. 35–39.

Исследованы особенности отношений между советской властью и Русской православной церковью в период гражданской войны. Определены основные исторические вехи террора власти против РПЦ, антицерковной пропаганды и политики по дискредитации церкви.

Ключевые слова: государственно-церковные отношения; отделение церкви от государства; раскольнические движения.

The article investigates the peculiarities of relationship between the soviet power and the Russian Orthodox Church during the civil war. The main historical stages of power terror against the Russian Orthodox Church, anti Church propaganda and politics of Church discrediting are defined.

Key words: the state and church relationship; the separation of church and state; the schismatic movements.

УДК 929Антонович:930.253(477.44)

К. В. ЗАВАЛЬНЮК*

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО В. Б. АНТОНОВИЧА (1834–1908 рр.)

Характеризуються документи із фондів Державного архіву Вінницької області, що уточнюють та доповнюють біографію визначного українського історика В. Б. Антоновича.

Ключові слова: В. Б. Антонович; Махнівка; метрична виписка; В. М. Антонович.

Сучасний розвиток української історичної науки неможливо уявити без праць таких відомих вчених минулого, як М. С. Грушевський, Д. І. Багалій, М. В. Довнар-Запольський, О. І. Левицький, Н. В. Молчановський та ін. Спільною рисою, що об'єднувала творчість цих непересічних особистостей, було те, що всі вони вийшли з однієї історичної школи, яку започаткував видатний український історик, археолог, археограф, етнограф, фольклорист, професор, член-кореспондент Російської Академії Наук (з 1901 р.), голова історичного товариства Нестора-літописця (1881–1887, з 1896 р.), почесний член Подільського історико-археологічного товариства (з 1891 р.), наш земляк Володимир Боніфатійович Антонович¹.

Народився він у містечку Махнівка Бердичівського повіту Київської губернії (нині – с. Комсомольське Козятинського району Вінницької області) у родині білоруського шляхтича, що походив з Віленщини². Волею долі йому судилося пройти життєвий шлях, котрим ішли майже усі юнаки його стану та походження. Про це згодом писав у спогадах сам В. Антонович, якому вдалося вийти за вузькі рамки свого оточення: “Судилося мені родитися шляхтичем на Україні. Дитиною були у мене всі звички паничів, і довго я тримався всіх станових і національних неприхильностей людей, між якими виховався. Коли ж прийшов час моєї самосвідомости, я розважно оцінив своє становище в Україні. Я упевнився, що ті, що живуть на Україні, перед судом власного сумління мають лише дві дороги: або покохати нарід, посеред якого вони живуть, повернутися назад до своєї національності, якої колись відцуралися їх предки, й своєю працею та любов'ю спокутувати лихо, яке заподіяли народу, або перебраться в іншу країну, щоби не належати до того табору, що пильнує зупинити розвиток народу”³.

* Завальнюк Костянтин Вікторович – кандидат історичних наук, головний спеціаліст Державного архіву Вінницької області.

Упродовж усього свого свідомого життя визначний вчений та громадський діяч намагався слідувати цьому внутрішньому духовному покликанню, свідченням чого є його творчий доробок. Зокрема, В. Антонович є автором понад 300 наукових праць, головним чином з історії України від найдавніших часів до XIX ст. Крім цього, він “у 1863–1902 рр. опублікував дев’ять томів “Архива Юго-Западной России”, в яких широко відображена в статтях і документах історія Поділля і Волині XIV–XVIII ст. Проводив у цьому краї археологічні дослідження (розкопав залишки давньоруського Бакотського скельного монастиря на Дністрі біля Старої Ушиці (1890–1891 рр.), склав археологічну карту Волині). У багатьох книгах спеціально розглядав питання захоплення Поділля литовцями і поляками в XIV–XVI ст., про самоуправління м. Кам’янець-Подільського, становище селян в XVI–XVIII ст., народні повстання в XVIII ст. Скеровував своїх учнів на вивчення цього регіону. Передавав чимало книг, археологічних матеріалів Кам’янець-Подільському Давньосховищу (історичному музею). Взяв участь в експедиції, яка під керівництвом П. Чубинського збирала в 1869–1870 рр. народознавчі та фольклорні матеріали в Київській, Подільській, Волинській, частково Полтавській, Мінській, Гродненській та Седлецькій губерніях. Разом із М. Драгомановим видав “Исторические песни малорусского народа” в 2 т. (К., 1874–1875)⁴.

Про життя та діяльність визначного українського вченого розповідають документи, які зберігаються у фондах Державного архіву Вінницької області. Попри те, що ці документи не завжди рівноцінні, все ж вони дозволяють відкрити деякі нові подробиці біографії В. Б. Антоновича.

Один із найцінніших документів, що стосується родини Антоновичів, – це запис в актовій книзі Махнівського повітового суду Київської губернії метрики про хрещення В. Б. Антоновича. Згаданий запис, який датується 12 січня 1837 р., дозволяє уточнити дату народження визначного українського історика, археолога та етнографа, оскільки навіть у такому академічному виданні, як “Большая Советская Энциклопедия”, вона подається неправильно (18 лютого або ж 2 березня за н.ст. 1834 р.)⁵. У той же час в “Українській Радянській Енциклопедії” подається лише рік народження вченого без зазначення повної дати.⁶ На щастя, виявлений документ, складений на основі метричного випису з книг Махнівського парафіяльного костюлу, дозволяє конкретизувати дату народження Володимира Антоновича – 6(18) січня 1834 р.

З огляду на важливість цього документа для сучасних дослідників, дозволимо собі процитувати його мовою оригіналу майже повністю (в самому тексті документ подається польською мовою з автентичним перекладом російською): “В Государстве Его Императорского Величества Николая I, Императора и Самодержца всея России, Государя

нашого всемилостивейшого, лета Господня тысяча восемьсот тридцать четвертого месяца генваря седьмого дня в Махновском римско-католическом приходском костеле окрещено и миром помазано отроча трех имен Владимир-Станислав-Иосиф чрез Махновского настоятеля декана ксендза Феликса Саховского благородних Г. Г. Бонифатия – Генриха по Йване и Моники по Иполите из Горских Антоновичей законновенчаных супругов сын года и месяца тех же шестого числа пред вечером родившийся в Махновке. Восприемниками были помещик Владислав Курилович с Г. Людвикою помещика Йвана Казимирского супругою, ассисентами Оттон Бурчак-Абрамович с девицею Эвелиною Антоновичевою, – которую выпись из метрических книг Махновского римско-католического приходского костела од слова до слова выдаю и при приложении костельной печати собственноручным подписом утверждаю.

Дано в г. Махновке тысяча восемьсот тридцать пятого года месяца июля четырнадцатого дня. Викарий Махновского костела ксендз Карл Липинский⁷⁷.

На достовірність даної метричної виписки вказує і той факт, що 31 серпня 1835 р. вона після ретельної перевірки була офіційно затверджена у Могильовській духовній консисторії, і лише після цього 12 січня 1837 р. представлена до запису в актові книги Махновського повітового суду⁸.

Автору цих рядків вдалося виявити також лист-клопотання професора Київського університету Володимира Антоновича до попечителя Київського навчального округу Володимира Володимировича Вельямінова-Зернова. У листі, датованому 24 жовтня 1892 р., В. Антонович пише: “Состоящий на моем попечении мой двоюродный внук Владимир Волков выдержал испытание в пятый классе Винницкого реального училища, но так как Волков перерос возраст, установленный для пятого класса, то совет училища, заявляя с своей стороны согласие на принятие его в число воспитанников, может это сделать не иначе, как с разрешения Вашего Превосходительства; потому честь имею обратиться к Вашему Превосходительству с покорнейшей просьбою не отказать в Вашем разрешении на прием Волкова в 5-й класс Винницкого реального училища, от чего зависит возможность доставить ему дальнейшее образование”⁷⁹.

Із резолюції на заяві чітко видно, що клопотання було вирішене позитивно, і двоюрідний онук професора В. Антоновича зміг продовжити своє навчання у Вінницькому реальному училищі (на жаль, простежити подальшу долю Володимира Волкова автору цього дослідження поки що не вдалося).

Безперечно, що значний інтерес для дослідників складають і твори самого В. Антоновича, які містяться у різних періодичних виданнях.

Одним з таких творів є історичне дослідження “Грановщина (Епизод из истории Брацлавской Украины)”, надруковане у № 1–3 журналу “Киевская старина” за 1888 рік. Це дослідження охоплює історію Гранівської волості тогочасного Гайсинського повіту Подільської губернії, починаючи з XV ст. і закінчуючи 1860 роком. Чимало місця на сторінках цього твору відведено показу ролі, яку відігравав в історії краю магнатській рід Сенявських (Синявських). Останній виник у XV ст., відокремившись як самостійна гілка від великопольського роду Грановських (від них походить і нова назва центру усієї волості). Наступники Грановських, Сенявські, шляхом судових процесів та надання населенню різних пільг і привілеїв домоглися розширення земельних володінь та піднесення господарства краю. Так, у 30-х рр. XVII ст., окрім Старого Гранова, зустрічаємо три нові міські поселення: Новий Гранів, Левухи (Леухи) і Городок, у кожному з яких була своя невеличка дерев’яна фортеця. Крім цього, маєтки Сенявських проводили жваву торгівлю медом, воском, вовною, салом, шкірами та горілкою на ринках Польщі та Пруссії.

Значне місце в дослідженні В. Антоновича відведено і змалюванню подій національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, а також періоду Гайдамаччини (зокрема, згадується захоплення гайдамаками Гранова у 1738 та 1768 рр.) Завершується дослідження Гранівщини 1860 роком, коли було ліквідовано інститут військових поселень і в житті краю настала нова історична епоха¹⁰.

Варто також відзначити, що в боях з більшовиками на Поділлі загинув сотник Армії УНР, колишній начальник штабу губерніальної комендатури Харківщини Василь Миколайович Антонович, троюрідний племінник В. Б. Антоновича. Некролог про його загибель було надруковано 4 вересня 1919 р. у просвітянській газеті “Шлях”, що виходила у Вінниці¹¹.

Таким чином, наявні в Держархіві Вінницької області документи дозволяють збагатити біографію видатного вченого новими фактами та подробицями, розширивши тим самим джерельну базу для наступних досліджень.

¹ *Баженов Л. В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – К.–П., 1993. – С. 114.

² *Енциклопедія сучасної України.* – К., 2001. – Т. 1. – С. 579–580.

³ *Історичний календар // Наш шлях.* – 1920. – № 59. – 24 березня.

⁴ *Гальчак С. Д.* Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія. – Вінниця, 2005. – С. 9.

⁵ *Большая Советская Энциклопедия.* – М., 1970. – Т. 2. – С. 95.

⁶ *Українська Радянська Енциклопедія.* – К., 1959. – Т. 1. – С. 258.

⁷ Державний архів Вінницької області, ф. Д-864, оп. 1, спр. 4, арк. 43–43 зв.

⁸ Там само, арк. 43 зв.

⁹ Там само, ф. Д-15, оп. 1, спр. 117, арк. 22.

¹⁰ *Антонович В. Грановщина (Эпизод из истории Брацлавской Украины) // Киевская старина. – 1888. – № 1–3. – С. 75–93.*

¹¹ Шлях. – 1919. – № 16. – 4 вересня.

Характеризуются документы из фондов Государственного архива Винницкой области, уточняющие и дополняющие биографию выдающегося украинского историка В.Б. Антоновича.

Ключевые слова: В. Б. Антонович; Махновка; метрическая выписка; В. Н. Антонович.

The article characterizes the documents of the State Archives of Vinnytsya Region, clearing and adding the biography of V. B. Antonovych, the prominent Ukrainian historian.

Key words: V. B. Antonovych; Makhnivka; the metrical statement; V. M. Antonovych.

УДК 023.5:27-523(477-25)"18"

І. А. ІВАНЮК*

РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ МОНАСТИРСЬКОГО БІБЛІОТЕКАРЯ В КИЄВІ У ХІХ СТОЛІТТІ

Висвітлюються окремі аспекти діяльності монастирських бібліотек Києва ХІХ ст. Аналізуються інструктивні матеріали керівництва Свято-Успенської Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого, Київського Флорівського жіночого, Київського братського училищного монастирів. Визначаються порядок призначення на посаду монастирських бібліотекарів і причини усунення їх від виконання обов'язків.

Ключові слова: бібліотекар; книгозбірня; інструктивні матеріали; монастир; каталогізація фондів.

Монастирі від початку свого заснування були осередками, де збиралася мудрість людства – створювалися, накопичувалися і зберігалися рукописи, а згодом і друковані видання. Книгозбірні монастирів стали відображенням інтелектуальної діяльності ченців і настоятелів, смаків і уподобань братії, віддзеркаленням гуманітарного й технічного рівня розвитку суспільства.

Монастирські бібліотеки ХІХ ст. виконували роль центрів духовного виховання і просвітництва. Від їх ефективного функціонування залежало задоволення службових, професійних, просвітницьких потреб священиків, ченців, викладачів духовних і світських навчальних закладів, дослідників історії. Монастирський бібліотекар від початку існування книгозбірень був своєрідним хранителем надбань обителі.

Метою дослідження є огляд інструктивних матеріалів керівництва київських монастирів і визначення кола обов'язків монастирських бібліотекарів. *Об'єкт дослідження* – обов'язки монастирських бібліотекарів Києва у ХІХ ст. *Предмет дослідження* – діяльність бібліотекарів щодо забезпечення функціонування монастирських книгосховищ.

Джерельну базу дослідження становлять інструктивні матеріали, які містяться в фондах 127, 128, 169, 711 Центрального державного історичного архіву України (ЦДАК України) й фонді ІІ Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ) та окреслюють обов'язки монастирського бібліотекаря, звітна документація щодо забезпечення функціонування книгозбірні (проведення каталогізації фондів, руху видань тощо).

* *Іванюк Ірина Андріївна* – аспірантка кафедри теорії, історії культури та музикознавства Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

Визначна роль у організації повсякденної діяльності книгосховищ належала братам бібліотекарям. Вона визначалася ще Студійським статутом (від назви Студійського монастиря у Константинополі), укладеним ігуменом Феодосієм у Києво-Печерській Лаврі близько 1064 р. [18, с. 13]. Статут визначав: *“Потрібно знати, що в ті дні, в які ми вільні від тілесних справ, вдаряє книгозберігач одноразово в дерево і збирається братія в книгозберігальну кімнату і бере кожний книгу і читає до вечора; перед клепанням же по світильничного вдаряє знову одноразово книжний приставник і всі приходять і повертають книги по запису; хто ж уповільнить (запізниться) повернути книгу, підлягає епітимії”* [2, с. 676].

У XIX ст. бібліотекарі призначалися настоятелями монастирів з числа ченців. Часто побутувала практика суміщення бібліотекарем кількох посад. Так, відповідно до постанови Духовного собору Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври від 2 січня 1833 р. ієромонаху Калісту було наказано вступити одночасно на посади: бібліотекаря, хранителя біблійних книг, трапезничого [10]. У 1841 р. посади помічника типографа й бібліотекаря у обителі обіймав ієромонах Руф [3].

Функції бібліотекарів визначалися посадовими інструкціями, які видавалися настоятелями. Вони не були типовими для усіх монастирів і складалися відповідно до потреб, котрі забезпечувала бібліотека. Відповідно до інструктивних матеріалів, монастирський бібліотекар під час вступу на посаду мав прийняти фонди від свого попередника і провести опис, тобто каталогізувати їх і надати звіт ректору й викладачам Київської духовної академії (Київський братський училищний монастир), духовному правлінню або настоятелю в інших обителях. Наприклад, 7 липня 1822 р. у Михайлівському Золотоверхому монастирі ієродияконом Мелхіседеком, який приймав обов'язки бібліотекаря, і його помічником Павлом Добровольським проведено переоблік. Було створено реєстр тих книг, які з різних причин книгосховище втратило. Згодом відповідно до цього реєстру настоятель Іриней визначив шляхи поповнення втрачених одиниць зберігання [7].

Так само *“3 числа августа 1861 года, ... Преосвященным Серафимом бывшим настоятелем Михайловского монастыря предписано было Монастырскому Правлению немедленно принять библиотеку от бывшего наместника и библиотекаря Иеромонаха Анфима, при сем библиотекарем был назначен Иеродиакон Геронтий и помощником ему рясофорный послушник Иван Спасский, ныне Иеромонах Иларион и библиотекарь. Назначенному библиотекарю и помощнику его предписано было привести книги в порядок и составить им каталог. Иеродиакон Геронтий, как в приведении книг в порядок, так и составлении каталога не участвовал”* [17, арк. 1].

У Свято-Успенській Києво-Печерській Лаврі, згідно з інструкцією 1890 р., каталогізація передбачала більш ретельну роботу з фондами,

аніж опис і звіт. Бібліотекар повинен був забезпечити каталогізацію шляхом зазначення назви книги, автора, місця видання і переплетення. Каталогізовані книги розмішувалися у шафах відповідно до розділів. На кожну книгу бібліотекар мав на верхній частині корінця наклеїти картку з відомостями щодо відділу й № каталогу і проштемпелювати їх написом “Бібліотека Києво-Печерської Лаври” [13].

Такі вимоги щодо каталогізації враховували попередній досвід функціонування монастирських бібліотек різних монастирів Києва. Вони пояснювалися певним безладом, що панував часом у книгозбірнях. Так, у Лаврській бібліотеці на 1874 р., за спогадами українського вченого, історика-права О. Кістяківського, який працював над дослідженням видатної юридичної пам’ятки “Права, по которым судится малороссийский народ”, книгозховище було зачинене, й бібліотекаря довелося шукати упродовж 40 хвилин. На пошук ключів знадобилося ще кілька годин. У приміщенні книгозбірні О. Кістяківський побачив книги, які було скидано у величезну купу. За словами бібліотекаря, професори Київської духовної академії на пошук видань, які їх цікавили, витрачали по кілька днів [14, с. 55].

Траплялося, що безлад у книгозховищах був пов’язаний з пияцтвом братів бібліотекарів. Так, настоятель Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря Іриней у 1823 р. змушений був усунути від виконання обов’язків бібліотекаря ієродиякона Мелхіседека і заслати його у позаштатний Лебединський монастир для виправлення. У той же час новим братом-бібліотекарем призначався першодиякон Василь Воротницький [24].

Каталогізація фондів проводилася не лише для обліку одиниць зберігання, але інколи й на вимогу Святішого Синоду й імператорської канцелярії. Так, відповідно до указу його імператорської величності 17 вересня 1806 р. за № 2430, Київський Флорівський дівочий монастир мав надати до духовної Дикастерії два каталоги книг бібліотеки цієї обителі. Один мав надсилатися синодальному обер-прокурору, другий залишитися у Дикастерії [23, арк. 10]. Бібліотекар мав підготувати каталоги у тижневий термін. Аналогічні розпорядження отримали й інші монастирі.

Також необхідність каталогізації з’являлася тоді, коли бібліотека успадковувала приватні книжкові зібрання або отримувала пожертви від братії, духовних осіб, мирян [15].

Бібліотеки монастирів і духовних навчальних закладів були книгозбірнями обмеженого користування. Вони відкривали свої фонди для настоятелів, ченців, інших духовних осіб, для викладачів і учнів і лише інколи для мирян. 16 червня 1854 р. Святіший Синод затвердив створені Санкт-Петербурзьким академічним правлінням правила видачі книг вихованцям Духовних академій і семінарій. Відповідно до постанови,

бібліотекар видавав літературу двічі-тричі на тиждень і лише у певні години [16, с. 88]. Наприклад, у бібліотеці Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври книги видавалися з 9-ї до 14-ї години [13, арк. 1].

Викладачі духовних навчальних закладів отримували видання лише під власноручний підпис із визначенням терміну користування. Фондами монастирської бібліотеки можна було користуватися, маючи письмове доручення керівника духовного навчального закладу, подавши прохання й отримавши письмовий дозвіл настоятеля. Прохання мало такий вигляд:

“Его Преосвященству Преосвященнейшему Виталию Епископу Чигиринскому Викарию Киевской епархии и настоятелю Киево-Михайловского монастыря доцента Киевской Духовной Академии Арсения Царевского прошение: “Смирнейшие и сердешнейшие прошу Ваше Преосвященство допустить меня к рассмотрению книжек христианского чтения и чтений в Обществе любителей Духовного Просвещения, хранящихся в библиотеке Киево-Михайловского монастыря, и разрешить мне выдачу таких из них которые окажутся нужными мне для моих занятий по Св. Писанию [19].

Але звернення до Духовного Собору і настоятеля монастиря не завжди гарантувало можливість ознайомитися з фондами книгозбірні. Так, у 1874 р. вчитель Ніжинської гімназії Михайловський, який викладав ритору й бажав попрацювати з рукописами XVII й XVIII ст. у бібліотеці Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря, отримав відмову. Йому було пояснено, що рукописи за межі бібліотеки не видаються, а робота у приміщенні книгозбірні не можлива у зв'язку з хворобою бібліотекаря [21, арк. 1].

Учні духовних навчальних закладів мали можливість скористатися фондами бібліотек лише за дорученнями викладачів, розпорядженням ректора і обов'язково дозволом настоятеля. Наприклад, студент Київської духовної академії Віктор Георгієвський звернувся до настоятеля Михайлівського Золотоверхого монастиря з проханням: *“Его Преосвященству Преосвященному Иринею, Епископу Чигиринскому студента Киевской Духовной академии Виктора Георгиевского. Покорнейшее прошение. Осмеливаюсь покорнейше просить Ваше Преосвященство разрешить мне пользоваться книгою “Камень веры” – Стефана Яворского и другими из библиотеки Михайловского монастыря” [9, арк. 2].*

Так само необхідно було отримати дозвіл на роботу з бібліотечними фондами й у інших монастирях Києва. 18 листопада 1886 р. студенти КДА О. Фотинський й А. Вікторовський звернулися до ректора навчального закладу, єпископа Канівського Сильвестра *“При написании курсового сочинения на тему “Греческое духовенство в России в домонгольский период и его значение для русской литературы и просвещения” имею нужду в некоторых книгах и рукописях, принад-*

лежащих библиотеке Киево-Печерской Успенской лавры, в Академической библиотеке не имеющиеся. По сему честь имею просить Ваше Высокопреосвященство разрешить мне пользоваться книгами означенной библиотеки и выдать из Правления Академии свидетельство о моей личности на предмет пользования книгами Лаврской библиотеки” [20, арк. 1].

Монастирській братії, послушникам книги видавалися за письмовим дозволом керівництва обителі. Зазвичай установлювався місячний термін для ознайомлення читачів з обраними творами. У бібліотеці Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври він становив до 6 місяців [13, арк. 1]. Інколи термін користування окремими видання або фондами книгосховища чітко не окреслювався. Це стосувалося тих випадків, коли духовні особи або ченці виявляли цікавість до дослідження старожитностей. Так, священнику Харитону Шираєвському настоятель Києво-Михайлівського монастиря Іриней дозволив у будь-який час відвідувати обитель і займатися вивченням як пам’яток, так і фондів бібліотеки “...отцу Харитону Шираевскому журнальною выпискою даю знать, с объявлением, что с 22 февраля может он во всякое время в монастырь все к древностям касающиеся осматривать, как в церкви, так и в библиотеке и во всём монастыре и ему оное от ризничего, иеромонаха Мелхиседека, и от прочей старшей братии показано будет” [5, арк. 2]. Так само дозвіл на дослідження лаврських старожитностей, історії монастиря, використовуючи фонди книгосховища, отримав священник Павло Троцький. Намісник Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври, архімандрит Варлаам видав розпорядження бібліотекарю забезпечити вільний доступ до бібліотеки й архіву. Відповідно до інструкції, П. Троцький мав можливість користуватися книгами й матеріалами архівних справ вдома, за умови надання розписки [4, арк. 2].

Після завершення окресленого терміну бібліотекар мав вимагати від читача повернення книг. Коли видання поверталось до книгосховища, бібліотекар це власноруч завіряв, наприклад: “*Лаврских книг за просителем не значится*” [13, арк. 1]. Якщо його вимоги не виконувалися, він доповідав про це керівництву.

Бібліотекар одночасно мав вести облік виданої літератури, заносючи назви, кількість, дату й час видачі, розписки читачів до особливого, переплетеного зошита.

Бібліотекарю заборонялося видавати книги за межі монастиря, без дозволу Духовного собору і настоятеля. Якщо книги втрачалися читачами, бібліотекар мав простежити за грошовим відшкодуванням збитків і надати звіт ректору або настоятелю [1]. До обов’язків бібліотекаря належала перевірка фондів і нових надходжень на наявність книг, заборонених цензурою. За виявлення таких, він мав повідомити Духовний собор і отримати дозвіл на їх вилучення, знищення або просто

обмеження можливості читачів знайомитися із змістом цих видань [6, арк. 112–114].

Зазвичай двері бібліотеки мали бути зачиненими для мирян. Вони допускалися до фондів лише за дозволом ректора (КДА) або настоятеля монастиря. Так, у 1807 р. київський купець Іван Алексеев звернувся до настоятеля Михайлівського Золотоверхого монастиря Іриней з проханням забезпечити його книгами релігійного змісту, у зв'язку з тим, що його власна бібліотека загинула під час пожежі. Відповідь була позитивною. Іриней дозволив бібліотекарю видати купцю 12 книг, які він прохав, терміном на три роки і стягнути заставу у розмірі 80 руб [11, арк. 2]. Після повернення одиниць зберігання до книгосховища застава поверталася читачеві.

Бібліотекар мав піклуватися про збереженість книг. До його обов'язків входило поновлення їх цілісності. На що використовувалися спеціальні кошти, накопичені монастирем, так звані “бібліотечні гроші”. За їх рахунок відбувалося переплетення книг, а також замовлявся друк або здійснювалася купівля втрачених видань. Так, рішенням Правління Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря від 13 травня 1822 р. на ці потреби було виділено 25 руб. і відповідно відреставровані 10 книг [12, арк. 2]. У Лаврській бібліотеці наприкінці XIX ст. ці витрати становили близько 100 руб. на рік [13, арк. 1]. Цілісність книг забезпечувалася також удосконаленням системи зберігання фондів. Ініціативи бібліотекарів із цього приводу розглядалися Духовним собором і у разі слушності реалізовувалися. 5 грудня 1873 р. ієромонах Нектарій звернувся до керівництва Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври з проханням щодо покращення зберігання рукописів і видань, забезпечення книгосховища полицями і шафами. На що отримав схвальний відгук і наприкінці XIX ст. Лаврська бібліотека нарешті була упорядкована [22, арк. 1].

На початку кожного року бібліотекар, відповідно до указу царя розпорядження Святішого Синоду, мав надати Духовному Собору звіт про стан фондів, цілісність і збереженість книг, переплетення, втрати [8, арк. 1].

Кожні три роки для перевірки фондів монастирських бібліотек і роботи бібліотекаря Духовним Собором або настоятелем створювалася комісія. Так, у 1870 р. у Михайлівському Золотоверхому монастирі було проведено такий переоблік ієромонахом Євстратієм Голованським за розпорядженням його велебності Порфирія, єпископа Чигиринського, вікарія Київської єпархії, настоятеля Київського першокласного монастиря. Перевіряючий доповідав: *“Резолюцією Вашого Преосвященства от 16 июня 1870 года, поручено мне проверить библиотеку Киево-Златоверхо-Михайловского монастыря, и я, при помощи Божией и за вашим благословением, оную библиотеку проверил. Вследствии сей про-*

верки оказалось, что книги, рукописи, Грамоты и планы на достояние сего монастыря, во всех ... каталога сей библиотеки, все находятся на лицо, кроме трех экз. службников. Киев. 1851 г., Псалтырь с исследованием в листе. Киев. 1856 г., и Требников в 2х в 4 и 12 долю листа. Книги находятся в ведении ризничего о. Алексия" [17, арк. 3].

Таким чином, відповідно до інструктивних матеріалів керівництва Київських монастирів ХІХ ст., бібліотекарі продовжували виконувати традиційні функції своєрідних хранителів рукописних і друкованих скарбів, накопичених обителями упродовж століть. До обов'язків бібліотекарів також входили каталогізація наявних фондів і нових надходжень, нагляд за рухом, цілісністю і збереженістю видань, допомога читачам у проведенні релігійних й історичних досліджень, вивченні старожитностей.

¹ Арсеній – митрополит. Інструкція бібліотекарю Києво-Братського монастиря. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. II, од.зб. 4226, 1 арк.

² *Голубинский Е.* История Русской Церкви (в 2 т.). – Т. 1: Период первый, Киевский или Домонгольский. Вторая половина тома / Е. Е. Голубинский. – М.: типография Э. Лисснер и Ю. Роман, 1881. – 791 с.

³ Дело ... определения ... библиотекарем иеромонаха Руфа. – Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 128, оп. 1 (загальночорн), спр. 938, арк. 20.

⁴ Дело Духовного собора Киево-Печерской Успенской лавры о прошении священника ... Павла Троцкого о дозволеннии ему брать из лаврских библиотеки и архива книг. – ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 (заг), спр. 2435, арк. 4.

⁵ Дело о дозволеннии священнику Харитону Шираевскому в монастыре описывать древности. – ЦДІАК України, ф. 169, оп. 1, спр. 22, арк. 4.

⁶ Дело о лаврской библиотеке. С 1822 по 1839 г. – ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 (друк), спр. 500, арк. 162.

⁷ Дело о неявившимся в библиотеку книг реестре. – ЦДІАК України, ф. 169, оп. 1, спр. 115, арк. 2.

⁸ Дело о прошении студентов Духовной академии о допуске в монастырскую библиотеку. – ЦДІАК України, ф. 169, оп. 6, спр. 312, арк. 4.

⁹ Дело об определении ... Трапезным, библиотекарем и содержателем библейских книг иеромонаха Каллиста. – ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 (загальночорн), спр. 925, арк. 35.

¹⁰ Дело по прошению купца Алексева о выдаче ему из монастырской библиотеки книг. – ЦДІАК України, ф. 169, оп. 1, спр. 27, арк. 6.

¹¹ Доклад Правления о уплате переплётчику денег за ... книг. – ЦДІАК України, ф. 169, оп. 1, спр. 68, арк. 2.

¹² Інструкція для бібліотекаря Києво-Печерської Успенської Лаври. – ЦДІАК України, ф. 128, оп. 3 (заг), спр. 503, арк. 2.

¹³ *Кістяківський О.* Щоденник (1874–1885) / О. Кістяківський // Упор. В. С. Шандра, М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. У двох томах. – Т. 1. (1874–1879) – К.: Наукова думка, 1994. – 646 с.

¹⁴ Книги Канцелярии Духовного Собора Киево-Печерской Успенской Лавры на записку поступающих в оную и передаваемых в Лаврскую Библиотеку книг, картин и рукописей с июня 1888 года. – ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2(заг), спр. 349, арк. 50.

¹⁵ *Медведева О. В.* Православные библиотеки Тамбовщины (XVII – первая половина XIX вв.) [Текст] / О. В. Медведева // Молодые в библиотечном деле. – 2003. – № 4. – С. 85–90.

¹⁶ О переучете книг монастырской библиотеки. – ЦДІАК України, ф. 169, оп. 6, спр. 238, арк. 3.

¹⁷ Очерки истории Киево-Печерской Лавры и заповедника. – К.: Рад. Україна, 1992. – 288 с.

¹⁸ Прошение доцента Киевской духовной академии о допуске в монастырскую библиотеку за 1884 год. – ЦДІАК України, ф. 169, оп. 6, спр. 280, арк. 1.

¹⁹ Прошение студентов академии Фотинского О., Викторовского А. и др. студентов о разрешении пользоваться книгами библиотеки Киево-Печерской лавры и Михайловского монастыря. – ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 1784, арк. 5.

²⁰ Прошение учителя Нежинской гимназии Михайловского о разрешении на пользование библиотекой Киевского монастыря. – ЦДІАК України, ф. 127, оп. 798, спр. 254, арк. 2.

²¹ Рапорт в Духовный собор Киево-Печерской Успенской лавры библиотекаря иеромонаха Нектария о необходимости сделать полки или шкафы для книг. – ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1(заг), спр. 2653, арк. 65.

²² Рапорт до духовної Дикастерії Києвофлорівського дівочого монастиря про отримання Імператорського указу. – ЦДІАК України, ф. 127, оп. 360, спр. 49, арк. 22.

²³ Резолюция Его Преосвященства с определением библиотекарем Перво-диакона Василия Воротницкого. – ЦДІАК України, ф. 169, оп. 1, спр. 50, арк. 3.

Освещаются отдельные аспекты деятельности монастырских библиотек Киева XIX ст. Анализируются инструктивные материалы руководства Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, Михайловского Золотоверхого, Киевского Флоровского женского, Киевского братского училищного монастырей. Определяются порядок назначения на должность монастырских библиотекарей и причины устранения их от выполнения обязанностей.

Ключевые слова: библиотекарь; книгосборник; инструктивные материалы; монастырь; каталогизация фондов.

There are highlighted some aspects of activity of Monastery Libraries in Kyiv in 19 century. The author analyzes the instructional materials of the heads of Holy Dormition Kyiv-Pechersk Lavra, the St. Michael's Monastery; Kyiv Flor Female Monastery and Kyiv Brothers Institution Monastery in the article. Also author identify the order of appointment of monastic librarians and the causes of their firing.

Key words: the librarian; the book storage; the instructional materials; the Monastery; the cataloging of fonds.

УДК 930.253:82.09

Г. В. КАРПІНЧУК*

“ПРОЖИВ ЖИТТЯ МУЧЕНИКА ЗА УКРАЇНУ...”

Подано огляд архівних матеріалів 1920–1960-х рр., серед яких і невідомі на сьогодні, вченого-шевченкознавця Михайла Михайловича Новицького (1892–1964), що зберігаються в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтв України.

Ключові слова: архів М. Новицького; рукописи; автографи; видання творів Тараса Шевченка; шевченкознавство; праці із шевченкознавства.

М. М. Новицький.

В історію українського літературознавства Михайло Михайлович Новицький (3.10.1892–29.03.1964) увійшов, перш за все, як шевченкознавець: він досліджував біографію великого українського поета, вивчав текстологію його творів, був редактором і упорядником видань Т. Шевченка та автором коментарів до них.

Шевченкознавству вчений віддав понад сорок років (1921–1964). Однак, за життя М. Новицького його наукові праці не були повністю опубліковані. А тому найголовнішим джерелом для виявлення невідомих літературознавцям матеріалів ученого є архів, що зберігається у Цен-

тральному державному архіві-музеї літератури і мистецтв України (далі – ЦДАМЛМ України), ф. 1, оп. 1. Після смерті чоловіка його передала Раїса Павлівна Товстуха-Новицька (1967–1968).

У цьому архіві зберігаються: статті, рецензії, покажчики, коментарі, нотатки, рецензії-відгуки на його шевченкознавчі праці, а також біографічні матеріали, епістолярій ученого та його родини (490 од. зб.).

Наукова діяльність М. Новицького розпочалася на початку 1920-х рр.

* Карпінчук Галина Володимирівна – аспірантка Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Саме тоді, як відомо, відбулося становлення шевченкознавства як науки (вперше термін “шевченкознавство” використав В. Коряк 1921 р. у статті “Шевченківське засідання Харківської філії Українського наукового товариства” [5, 142]). На той час М. Новицький – випускник Історико-філологічного факультету Першого Петроградського університету (Санкт-Петербурзький державний університет), був прийнятий на посаду старшого наукового співробітника Комісії для видань пам’яток новітнього українського письменства Історико-філологічного відділу, який діяв при АН УРСР з 1918 р. до 1926 р. Науковий світогляд молодого вченого формувався в оточенні С. Єфремова, Ю. Меженка, М. Плевако, П. Филиповича, В. Міяковського та ін. З 1926 р. М. Новицький вступає на навчання до аспірантури новоствореного Інституту Тараса Шевченка (київської філії). Темою його кандидатської дисертації стало дослідження “Шевченко і общество “Мочиморди””, першу публікацію із якого під назвою ““Мочиморди” перед судом сучасників і досліду” він надрукував 1930 р. [7, 123 – 145]. На жаль, в архіві повністю відсутні матеріали роботи, є тільки запис про назву кандидатської дисертації [11, од. зб. 376]. Очевидно, вони були просто знищені, зважаючи на те, що згодом ця тема взагалі була заборонена. В архіві відсутні також всі праці вченого, надруковані до арешту: “Арешт Шевченка в 1859 р.” (1924), “Шевченко в процесі 1847 р. і його папери” (1925), “До історії арешту Шевченка 1850 р.” (1925), “З листування Т. Г. Шевченка” (1926), “З історії Оренбургського арешту Шевченка” (1929), “Біографічні про листи до Шевченка нотатки” (1929) та ін.

М. Новицький-текстолог до арешту був автором статей: “Поєма Т. Шевченка “Мар’яна-Черниця”” (1924), “До тексту Шевченкового “Кобзаря”” (1924) та ін. Цих праць також не виявлено.

За участю М. Новицького було надруковано понад двадцять видань творів Т. Шевченка. Відомо, що його творча праця була тісно пов’язана із С. Єфремовим. Разом вони підготували та видали у 1927 р. зібрання “Поєзія: У 2 т.” Т. Шевченка. М. Новицький був також у групі науковців, які готували до друку “Журнал (Щоденні записки)” (1927) та “Листування” (1929) з ПЗТ: У 8 т. Т. 3, Т. 4. Ним було упорядковано понад чотириста листів поета та листів до нього. У четвертому томі ПЗТ, де надрукований “Щоденник” за високою оцінкою рецензентів “вперше подано первісні варіанти тексту, понад 650 сторінок займають у томі докладні й ґрунтовні коментарі, написані самим редактором (М. Новицьким – Г. К.) та залученими ним до праці співробітниками, фахівцями з різних галузей науки” [12, 319].

З матеріалів, що стосуються видань творів Т. Шевченка, в архіві залишилися тільки окремі автографи коментарів М. Новицького та покажчики до видань: “Покажчик до листування Шевченка Т. Г.” (од. зб. 31), “Коментарі до власних імен з творів Шевченка Т. Г.” (од. зб. 20),

“Коментарі до поетичних творів” (од. зб. 25), “Коментарі, тлумачення слів, уривків поетичних та прозових творів Шевченка Т. Г.” (од. зб. 26).

М. Новицький також працював над підготовкою до друку ПЗТ: У 14 т. У ЦДАМЛМ України зберігаються матеріали, що свідчать про його активну участь у підготовці цього видання. Але коли вийшли перші два томи цього зібрання (1935–1937) за редакцією В. Затонського, А. Хвилі та Є. Шабліовського, то ім'я вченого в них не було зазначено. Пізніше шевченкознавчі матеріали М. Новицького із вказівкою на його авторство використано у виданні творів Т. Шевченка у шести томах (К., 1963–1964) та в останньому академічному виданні ПЗТ: У 12 тт. (К., із 2003), де у першому, другому та шостому томах надруковані його коментарі до “Мар’яни-черниці”, “Відьми” і до окремих листів Т. Шевченка.

Працюючи в академічному шевченкознавстві, М. Новицький час від часу був упорядником окремих видань творів Т. Шевченка для масового читача: “Єретик” (Х.–К., 1927; 1928), “Наймичка” (К.–Х., 1927), “Тайдамаки” (Х., 1928), “Кавказ” (Х., 1934).

У поле зору і нагляді НКВД М. Новицький потрапляє після арешту 1929 р. С. Єфремова (липень) і В. Міяковського (вересень). Справу на нього відкрито 29 лютого 1929 р. [2, 7]. На той час, продовжуючи працювати в Інституті Тараса Шевченка, він брав участь у роботі Комітету для видань Шевченківських творів при II відділі ВУАН, зокрема, у підготовці до друку “Словника Шевченкових знайомих”. У цьому виданні планувалося зібрати і подати інформацію про понад дев’ятсот персоналій – оточення Т. Шевченка. Загальний обсяг його напрацювань із цієї тематики становить понад 300 сторінок. Тут матеріал про сучасників Т. Шевченка подано в алфавітному порядку від літери “А” – до літери “О” (од. зб. 107, 108).

Навесні 1931 р. через ідеологічні перестороги роботу над словником було припинено. Із цього приводу тоді М. Новицький зауважив “... коли Президія Комісії Шевченкознавства в Харкові, навесні цього року, винесла постанову про припинення роботи над “Словником”, то цею постановою вона позбавила лише Київську філію від нового прориву на фронті Шевченкознавства” [9, од. зб. 367].

У 1934 р. ученого звільняють із Інституту Тараса Шевченка з такою мотивацією “... в зв’язку з реорганізацією Академії наук та ліквідацією окремих комісій” [8, од. зб. 361]. М. Новицький залишається без роботи. Підробляє тим, що виконує окремі замовлення з наукової роботи співробітників Інституту літератури (редагує твори Т. Шевченка, готує коментарі, консультує шевченкознавців).

26 грудня 1937 року М. Новицького заарештували. Як інших представників української інтелігенції, його звинуватили за статтею 58 (контрреволюційні дії проти радянської влади). Історію арешту М. Но-

вицького і період його заслання дослідив С. Білокін [1; 2]. Всі ці матеріали зберігаються у ЦДАГО України (ф. 263, оп. 1. № 57013).

М. Новицький відбував покарання на Далекому Сході. Згодом, після звільнення у грудні 1941 р., він був прийнятий на роботу в Кожвинський лісокомбінат Молотовської області (Пермська область РФ). У квітні 1842 р., як військовозобов'язаний, М. Новицький був мобілізований до Народного комісаріату вугільної промисловості, за розпорядженням якого працював вантажником на шахті “Комсомолец” м. Кизил Молотовської області.

В архіві зберігається небагато матеріалів, що стосуються періоду заслання. Серед них – скарга М. Новицького про те, що йому не видали хлібної картки. “При таком положении продолжал работу в шахте. У меня нет денег, нет вещей, чтобы в течении 20 дней прокормиться” [10, од. зб. 369].

У 1846 р. М. Новицький повернувся до Києва. З того часу, впродовж шістнадцяти років, його життя було пов'язане з роботою в музеях Тараса Шевченка: спочатку в Літературно-меморіальному будинку-музеї ім. Т. Г. Шевченка (1946–1952), згодом у Державному музеї ім. Т. Г. Шевченка (1954–1962). Як вчений, він не мав тоді змоги друкувати всі свої наукові праці (у той час М. Новицький рецензував багато нових видань з шевченкознавства. Зберігаються машинописи його рецензій 1950–1960-х рр.) У ті роки М. Новицький працював над темою “Лектура Шевченка”, але в архіві, за винятком кількох одиниць, ці матеріали відсутні.

У ЦДАМЛМ України зберігаються матеріали про використання праць ученого тодішнім директором Державного музею ім. Т. Г. Шевченка К. П. Дорошенко: листування дружини Р. Товстухи-Новицької з редакціями часописів, газет “Радянське літературознавство” (од. зб. 439), “Советская Украина” (од. зб. 440), “Литературна газета” (од. зб. 442) та Спілкою письменників України (од. зб. 440) із проханням вказати справжнього автора статей, що були в них надруковані. На той час М. Новицький знайшов сорок невідомих листів різних осіб до Тараса Шевченка. А публікація під назвою “Неизвестные письма к Шевченко” з'явилася за підписом К. П. Дорошенко [3; 4]. На захист авторства М. Новицького виступили М. Рильський, Є. Шабліовський, Ф. Ястребов, М. Коцюбинська, Ф. Сарана, Ю. Івакін, А. Костенко [6, 8].

Того ж року, виснажений морально та фізично, М. Новицький залишає роботу в музеї. А через два роки, 29 березня 1964 р., його не стало. “Він прожив страшне життя мученика за Україну”, – сказав про його долю С. Білокін [2, 8].

Крім значного внеску в епістолярій, М. Новицький відшукав чимало документів до біографії Т. Шевченка. Зокрема, про його участь у конкурсі на заміщення вакантної посади вчителя малювання університету Св. Володимира (згодом вони були використані у збірнику “Тарас

Шевченко. Документи та матеріали до біографії. 1814 – 1861” (1975; 2-е доп. вид. 1982), але прізвище М. Новицького тут не зазначено). У цій справі є ще документи до біографії Т. Шевченка до цього часу не оприлюднені (од. зб. 55).

Окремого дослідження й аналізу потребують знайдені М. Новицьким інші документальні матеріали до біографії Т. Шевченка: періоду дитинства [од. зб. 45], його перебування в Петербурзі (од. зб. 47), в Україні (од. зб. 53, 54), періоду заслання (од. зб. 58 – 62) та останніх років життя (од. зб. 63).

Як шевченкознавець, М. Новицький хотів віддати належну шану перших біографам Т. Шевченка – М. Чалому та О. Кониському. Про це свідчить його незавершена стаття “Біографи Т. Шевченка Чалий та Кониський” (1930) (од. зб. 1). У цій справі зберігаються також життєписи про Т. Шевченка, серед яких маловідомі на сьогодні праці В. Коряка “Життя Тараса Шевченка” (Х., 1929, 1930), А. Річицького “Тарас Шевченко в світлі епохи” (Х., 1925), Є. Шабліовського “Т. Г. Шевченко. Його життя і творчість” (Х., 1934).

Крім дослідження літературної творчості Т. Шевченка, М. Новицький працював також над вивченням і популяризацією творчості Шевченка-художника. В архіві є його рукописні матеріали до таких тем: “Живописные и графические работы Тараса Шевченка” (од. зб. 32), про альбом “Живописная Украина” (од. зб. 78), справи “Про дячка Богорського П.” (од. зб. 113), “Про Жуковського В. А.” (од. зб. 123), “Звіт Товариства заохочення художників за 1838–1843 рр.” (од. зб. 161). Є тут також неопублікована стаття “Живописец Ширяев” (од. зб. 6). У 50–60-х рр. М. Новицький брав участь у підготовці до друку сьомого, восьмого, дев’ятого, десятого томів мистецької спадщини Т. Шевченка у 10 т. – був автором багатьох коментарів до малярських творів Т. Шевченка, серед яких атрибутував “Портрет М. О. Луніна” та “Портрет Й. Ф. Рудзинського”.

Вагомим результатом шевченкознавчої праці М. Новицького було повернення до України рукописної спадщини Т. Шевченка, зокрема автографів російських повістей. Тоді ним був виявлений невідомий лист Т. Шевченка до В. Григоровича, згодом у Києві знайдено ще сорок невідомих листів до Т. Шевченка (всі ці матеріали зберігаються нині у ВР ІЛ ім. Т. Г. Шевченка НАН України). Автограф поезії Т. Шевченка “Іван Підкова” зберігається у ВУАН, куди був переданий першою дружиною Л. П. Тецлав.

Видатною подією в шевченкознавстві стало видання “Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників” (1958), упорядниками якого були В. Косян, Л. Вікторова, А. Костенко, М. Новицький, Н. Полонська, Л. Потьомкіна, Р. Самойленко. Цікаво, що вчений таке видання мав намір здійснити ще у 1934 році, про що свідчить його лист до видавництва “Academia” і зібрані ним матеріали (од. зб. 378).

М. Новицький постійно надавав консультації багатьом шевченкознавцям. Його прізвище згадане у передмові до видання “Дневные записки плавания А. И. Бутакова на шхуне “Константин” для исследования Аральского моря в 1848–1849 гг.” (Ташкент, 1953). Відомо, що він також був науковим консультантом знаменитого фільму “Тарас Шевченко” (1951).

Невід’ємною частиною наукового процесу М. Новицького-шевенкознавця було опанування ним історичних матеріалів, що стосуються обставин суспільно-політичного та культурного життя XIX ст. – того періоду, коли жив і творив Т. Шевченко. Про це свідчать численні виписки на такі теми: “План окрестностей города Киева” (од. зб. 147), “Правила, за якими судять малоросійський народ” (од. зб. 149), “Великий театр. Музыка. 1840-1860-і рр.” (од. зб. 165), “Музыкальные новости и культурная жизнь” (з періодичної преси 1830–1860) (од. зб. 172), “Козацькі війська, військові нагороди XVIII-XIX ст. Термінологія” (од. зб. 205), “Обучение рекрутов. О производстве в унтер-офицеры” (од. зб. 207), “Нижній Новгород. Київ. Новопетровськ” (од. зб. 211), “Почтовые станции и тракты 1825–1840 рр.” (од. зб. 213) та ін.

Упродовж життя М. Новицький підтримував дружні стосунки з багатьма літературознавцями, письменниками, митцями. В його епістолярній спадщині близько ста адресатів: І. Айзеншток, Б. Антоненко-Давидович, П. Білецький, В. Бородін, В. Ганцов, П. Жур, І. Зільбернштейн, Ю. Івакін, О. Новицький, М. Рильський, Ф. Сарана, Є. Шабліовський.

Надзвичайно цікавим є листування М. Новицького з донькою відомого перекладача та шанувальника творів Т. Шевченка Корнія Чуковського – Людмилою Корніївною Чуковською (1907–1996). В архіві зберігається тридцять п’ять листів Л. Чуковської до М. Новицького, які варті того, щоб бути згодом оприлюдненими (од. зб. 349).

У листах М. Новицький часто просить вислати те чи інше видання із шевченкознавства. Ці книги становлять третю частину його великої бібліотеки, що також була передана до ЦДАМЛМ України. У його зібранні зберігається два примірники видання “Poezye Antoniego Sowy” (1859), одне з яких було в особистій бібліотеці Т. Шевченка. Крім шевченкознавчих, тут багато праць з літературознавства, мовознавства, живопису, музики, надруковані українською, російською та польськими мовами (загальна кількість книг 1181 примірник).

Опрацювання наукової спадщини М. Новицького, що зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтв України, дасть можливість по-новому відкрити його ім’я й окреслити заслуги у розвитку шевченкознавства 20–60-х рр. XX століття.

¹ Білокінь С. Досє шевченкознавця / Сергій Білокінь // Літературна Україна. – 2007. – 4 жовтня. – № 38 (5226). – С. 1, 8.

² Білокінь С. Досьє шевченкознавця / Сергій Білокінь // Літературна Україна. – 2007. – 11 жовтня. – № 39 (5227). – С. 7, 8.

³ Дорошенко Е. Неизвестные письма к Шевченко / Е. Дорошенко // Советская Украина. – 1962. – № 10. – С. 155–168.

⁴ Дорошенко Е. Неизвестные письма к Шевченко / Е. Дорошенко // Советская Украина. – 1962. – № 11. – С. 144–153.

⁵ Івакін Ю. О. Етапи розвитку радянського шевченкознавства / Ю. О. Івакін // Шевченкознавство підсумки й проблеми. – К. : Наукова думка, 1975. – 564 с.

⁶ Лист до редакції / За підписами М. Рильського, Є. Шаблювського, Ф. Ястребова, [та ін.] // Літературна Україна. – 16 листопада. – № 92 (1854). – 1968. – С. 8.

⁷ Новицький М. М. “Мочиморди” перед судом сучасників і досліду / М. М. Новицький // Життя і революція”. – 1930. – № 3. – Кн. III. – С. 123–145.

⁸ Центральний державний архів літератури і мистецтв України (далі – ЦДАМЛМ України), ф. 1, оп. 1, од. зб. 361, арк. 5.

⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 367, арк. 2 зв.

¹⁰ ЦДАМЛМ України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 369, арк. 8 зв.

¹¹ ЦДАМЛМ України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 376, арк. 3.

¹² Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 12 т. / Тарас Шевченко ; редкол. : М. Г. Жулинський (голова), В. С. Бородін, С. А. Гальченко [та ін.] ; ред. тому В. С. Бородін ; упоряд. В. С. Бородіна, Н. О. Вишневської ; комент. Л. Н. Большакова, В. С. Бородіна, Н. О. Вишневської, І. Г. Шовкопляса ; худож. Р. К. Пахолок ; НАНУ; Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. “Буквар южнорусский”. Записки народної творчості. – 2003. – 496 с.

В статье рассматриваются архивные материалы 1920–1960-х гг., среди которых и неизвестные на сегодня, ученого-шевченковеда Михайла Михайловича Новицкого (1892–1964), которые хранятся в Центральном государственном архиве-музее литературы и искусства Украины.

Ключевые слова: архив М. Новицкого; рукописи; автографы; издания Тараса Шевченко; шевченковедение; работы по шевченковедению.

There is given the review of the archival materials of 1920–1960-ies, some of them are unknown documents of the Shevchenko’s expert Mykhailo Mykhailovych Novytskyi (1892–1964), stored in the Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine.

Key words: the archives of M. Novytskyi; the manuscripts; the signatures; the editions of Taras Shevchenko’s works; Shevchenko study; the works on Shevchenko study.

УДК 930.253-028.26:792(477)"19"

Л. Г. КАСЯН*

**АУДІОВІЗУАЛЬНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ ХХ СТОЛІТТЯ**

На прикладі документального масиву ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного розглянуто інформаційний потенціал аудіовізуальних документів як одного із джерел вивчення історії українського театру ХХ століття.

Ключові слова: театральне мистецтво; історія театру; історичне джерело; фотографія; *кінофільм*; аудіовізуальні документи; ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного.

Театр – явище багатоліке і багатоіпостасне, давнє і щоразу нове. Ідея театру як моделі, мікрокосму Всесвіту сягає епохи Відродження і бароко: “Великий театр світу” Педро Кальдерона, “Весь світ театр...” Вільяма Шекспіра, “Тератургема” Афанасія Кальнофойського, “Театрон” Івана Максимовича. Концептуалізація сенсу і сутності театру, еволюція метафори “театр-світ” продовжується і в ХХ–ХХІ столітті: “Театр – не дзеркало, яке відображує, а збільшувальне скло” (Володимир Маяковський), “Театр – фрагмент життя в рамці рампі” (*Ілля Шевельов*), “Театр – це місце, де люди бачать самих себе і щось про себе розуміють” (Григорій Ревзін).

Десятиріччя за десятиріччям театр спростовує численні пророкування, що він як мистецтво втратить свою актуальність, що з часом його поглине кіно, телебачення, Інтернет. Театр живе, розвивається, зберігає й утворює нові види і форми.

Театральне мистецтво в Україні має багатовікову традицію з прадавніх часів, що виявлялося в народних іграх і обрядах. У кожному столітті воно закарбувало яскраві віхи, пройшло важливі етапи свого розвитку.

На сьогодні історія світового й українського театру має широку бібліографію. Театру присвячено сотні томів наукових розвідок і науково-популярних публікацій. Зазначимо лише окремі фундаментальні монографічні дослідження: Антонович Д. В. “Триста років українського театру. 1619–1919”; Кисіль О. Г. “Український театр”; “Український драматичний театр: нариси історії” в 2-х т. АН УРСР ІМФЕ; Березкін В. І. “Мистецтво сценографії світового театру: від витоків

* *Касян Людмила Григорівна* – провідний науковий співробітник сектору публікації документів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного.

до середини ХХ століття”; Коломієць Р. Г. “Театр Саксаганського і Карпенка-Карого”; Красильникова О. В. “Історія українського театру ХХ сторіччя”; Станішевський Ю. О. “Національний академічний театр опери та балету України імені Тараса Шевченка: історія і сучасність”; Гайдабура В. М. “Театр між Гітлером і Сталіним. Україна 1941–1944. Долі митців”; Корнієнко Н. М. “Український театр у переддень третього тисячоліття. Пошук: (Картини світу. Ціннісні орієнтації. Мова. Прогноз)”. Театр досліджують історики мистецтва, культурологи, філологи, психологи і педагоги.

Особливості театральної образності й засобовості потребують своєрідних джерел для їх вивчення, адже театральна вистава – феномен стійкого і мінливого. Кожен спектакль живе доти, доки він триває в реальному часі, наступного дня він уже інший. Як зауважила відомий театрознавець А. О. Михайлова: “Мистецтву сцени не дано адекватного засобу фіксації”¹. Дослідники часто змушені звертатися до джерел опосередкованих і реконструювати образ спектаклю, спираючись на документи особового походження (мемуари, листи), відгуки і оцінки сучасників, ескізи декорацій, костюмів, режисерські ремарки, афіші, програмки тощо. Надзвичайної ваги в цьому процесі реконструкції набувають візуальні джерела – фотографії та кінофільми. Інколи вони є єдиними свідками минулого й стають основними джерелами.

Використання фото і кінодокументів як історичних джерел розширює, доповнює методичні можливості дослідників, що у свою чергу дозволяє сьогодні науковцям² говорити про “візуальний поворот” у різних сферах історичної науки.

Джерелознавчим проблемам вивчення аудіовізуальних документів присвячені праці Белгородської Л. В.³, Гедровича Ф. О.⁴, Зайцевої О. В.⁵, Іванова В. М.⁶, Кобелькової Л. А.⁷, Коляди В. О.⁸ Особливе місце у цьому колі робіт посідають праці В. М. Магідова⁹, у яких джерелознавчі питання аудіовізуальних документів мають комплексне, різноаспектне висвітлення. Зокрема, у монографії “Кінофотофонодокументи в контексті історичного знання”¹⁰ вчений детально розглядає історіографічну традицію вивчення кінофотофонодокументів, їх класифікації, термінологічне означення та питання виділення кінофотофонодокументального джерелознавства. Професор В. М. Магідов пропонує розглядати кінофотофонодокументи як “гіперсистему”, що містить зображальну, аудіовізуальну, звукову і знакову інформацію.

Мета нашого дослідження – на прикладі документального масиву ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного проаналізувати інформаційне наповнення аудіовізуальних документів як одного із джерел вивчення історії українського театру ХХ століття.

Фотографія належить до найпоширеніших візуальних джерел. З її появою людство здобуло унікальний інструмент фіксації багатогран-

ності світу, а наука – безцінний засіб збереження та передачі інформації.

З кінця XIX ст. із поширенням та модернізацією фотосправи театральні діячі стали надавати все більшого значення фотографії як документу, що відбиває подію в тому вигляді, у якому вона була зафіксована. Багато театрів організовують власні знімальні павільйони. Так, К. С. Станіславський і В. І. Немирович-Данченко в Московському художньому театрі зобов'язують знімати на плівку сцени з вистав і всіх виконавців, “дії” за кулісами та репетиції. Балетмейстер Великого театру, ініціатор фотофіксації О. О. Горський зазначав: “В аспекті театральньо-артистичному світопис має величезне значення. Фотографування окремих артистів у костюмах та гримі, а головним чином повних постановок на сцені, повинно принести, на наше переконання, величезну користь театральній справі взагалі, як стосовно акторської та режисерської практики, так і в сенсі цінного внеску в історію театру”¹¹. Поступово фотографія стає безцінним історичним джерелом, що зберігає інформацію й допомагає реконструювати життя театру в усіх його проявах.

У фондах Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного зберігається понад п'ять тисяч фотодокументів, що висвітлюють театральне життя України з кінця XIX до кінця XX століття. Представлено більш ніж сімдесят театральних колективів.

“Театральний” джерельний масив укладений за хронологічним та географічним принципом. Світлини супроводжуються довідковими даними, що включають інформацію про зафіксовану подію або особу чи осіб, місце, дату, автора зйомки, обліковий архівний номер. Серед фотодокументів можна виокремити подієві фотографії (переважно сцени з вистав, репетиції, підготовка реквізиту), портретні фотографії (артисти в образах персонажів), видові фотографії (екстер'єр та інтер'єр театральних споруд, сценографія окремих вистав, декорації, ескізи костюмів). Представлені як постановочні знімки, так і ті, що зафіксували пульсуючу і мінливу реальність. Фотодокументи, що відбивають особливості життя театру (умовно назвемо їх “театральними”), як візуальні джерела надзвичайно інформативні. Вони фіксують такі деталі, як жест, погляд, вираз обличчя, позу, що дозволяє наблизитися до осягнення перевтілення актора в образ, характер створеного персонажа, сутність і емоційність тієї чи іншої сценічної ситуації, побачити в особливостях гриму, художнього оформлення поєднання унікального і типового в контексті епохи. Фотодокументи відбивають образно-стилістичну динаміку театральних постановок окремих десятиріч: 80-х рр. XIX ст., 10-х рр. XX ст., 20–30-х, 40–50-х, 60–70-х, 80–90-х XX ст. Світлини представляють знакові імена української сцени, дозволяють порівняти трактування тих чи інших образів персонажів у виконанні

різних акторів і різних колективів, наприклад, п'єса “Назар Стодоля” Т. Г. Шевченка у постановці Київського українського драматичного театру ім. І. Франка (Галя – Галина Яблонська) і Запорізького обласного музично-драматичного театру ім. М. О. Островського (Галя – Таїсія Литвиненко) чи візуальні зміни у постановці одного й того ж твору на сцені одного й того ж театру в різний час (“Ревізор” М. В. Гоголя в Київському українському драматичному театрі ім. І. Франка), побачити особливості сценографії й образного вирішення вистав, які зараз не йдуть на сцені, відтворюють декорації та театральні костюми таких знакових театральних художників, як А. Г. Петрицький, Ф. Ф. Федоровський, О. В. Сальман до драматичних та оперних постановок українських театрів. Окрему групу становлять “несценічні” світлини митців: портрети, групові знімки – з родиною, колегами, друзями, шанувальниками.

У створенні будь-якого фотодокумента величезне значення відіграє особистість автора знімка, його бачення і розуміння навколишнього, “стосунки суб'єкта і об'єкта”. У ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного зберігаються фотороботи І. О. Кропивницького, Є. І. Малишевського, В. А. Самохоцького, С. Білозерова, О. Диканя та ін. Дослідження театральної тематики цих фотомайстрів може бути окремим напрямком наукового дослідження.

Архівний масив кінонодокументів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного, присвячених подіям театрального життя, становить близько трьохсот документів, окреслюється часовими межами 1927–1997 рр. і складається з окремих кіно- і телесюжетів, сюжетів з кіножурналів (“Кінотиждень ВУФКУ”, “Кіножурнал” Одеської кінофабрики ВУФКУ, “Радянська Україна”, “Молодь України”, “Україна сьогодні”, “Піонерія”), спецвипусків (“Радянське мистецтво”), кінофільмів, збірників кіно-, телесюжетів студії “Укркінохроніка” та Республіканської студії телебачення. Кінодокументи висвітлюють різні напрямки українського театального мистецтва: діяльність драматичного театру, театру музичного (опера, балет, оперета, мюзикл), лялькового театру, театру для дітей, театру пантоміми та ін. Широко представлено не лише такі відомі колективи, як Національний театр опери і балету ім. Т. Г. Шевченка, Київський український драматичний театр ім. І. Франка, Київський російський драматичний театр ім. Лесі Українки, Київський театр юного глядача, Львівський український драматичний театр ім. М. Заньковецької, Одеський театр опери і балету, а й обласні музично-драматичні театри, театри опери і балету, театри ляльок та юного глядача.

Найбільш ранніми кінодокументами є німий кіносюжет (од. обл. 2601), включений до кіножурналу “Кінотиждень ВУФКУ” 1927 року, в якому показано колектив театру “Березіль” на чорно-

морському узбережжі Криму. На кадрах кіноплівки – керівник театру Л. Курбас, актори Г. Бабіївна, М. Крушельницький, І. Мар'яненко, Й. Гірняк. Камера зафіксувала засідання режисерського штабу, акторів під час читки п'єси, на ранковій гімнастиці, під час відпочинку. А також німі кіносюжети з “Кіножурналу” Одеської кінофабрики ВУФКУ за 1929 рік. В одному з них (випуск № 25/120, од. обл. 1401) відображено прибуття Харківського театру “Березіль” на гастролі до Києва, а в сюжеті випуску № 38/133 (од. обл. 1413) – виступ акторів Театру робітничої молоді (ТРОМ) у літньому військовому таборі дивізії Донбасу Артемівського округу. Сюжет містить кадри зустрічі артистів та фрагменти вистави за романом Д. А. Фурманова “Заколот”.

Дослідження змістового наповнення кінодокументів, зокрема кіносюжетів дозволяє виокремити такі умовні тематичні лінії:

- театральні прем'єри, підготовка нових вистав, окремі постановки;
- початок театрального сезону, відзначення Дня театру;
- ювілейні урочистості, святкування знаменних дат у житті театральних колективів та окремих митців;
- творчі “портрети” українських театрів;
- творчі “портрети” митців, виступи, інтерв'ю митців по телебаченню;
- вшанування пам'яті, траурні мітинги, поховання діячів театру;
- повернення українських театрів з евакуації під час Другої світової війни;
- повоєнна відбудова театральних споруд і початок роботи у мирний час;
- відкриття нових театрів у столиці та обласних центрах країни;
- театральні фестивалі, республіканські огляди театральних колективів;
- гастрольні поїздки українських театрів та гастролі зарубіжних театральних колективів в Україні;
- діяльність Українського театрального товариства;
- “соціально-громадські обов'язки”, театр як знаряддя пропаганди.

Така тематична різноплановість у сукупності відтворює візуальну динамічну картину театрального життя: від показу створення модерних і класичних театральних постановок, творчих шукань акторів і режисерів до особливостей втиснення мистецтва і митців у прокрустове ложе соціально-ідеологічних догм (участь у соціалістичних змаганнях, агітбригадах, виконання договорів про співдружність із заводськими та сільськогосподарськими колективами, участь у заняттях зі стрільби чи здачі нормативів ГПО).

У структурі кіносюжетів можна виокремити кілька змістових планів, що становлять значний джерелознавчий потенціал цих кінодоку-

ментів: інформація про подію (чи особу), констатація факта з коротким коментарем (наприклад, розповідь про нову виставу, початок театрального сезону, театральні фестивалі тощо), зафільмовані фрагменти вистави або вистав, які можуть бути досить тривалими (кілька сцен) і значно перевищувати “суто інформаційний блок”, інтерв’ю з режисером, акторами-виконавцями, глядачами. Таким чином дослідник має безпосередню інформацію (різну за обсягом) про саму виставу, акторську гру, особливості візуальних засобів створення образу (грим, костюм), декорації. При наявності інтерв’ю-частини з’являється можливість із перших вуст почути мотивацію вибору того чи іншого твору до постановки, очікування від роботи, творчу “аналітику”, означити концептуальні моменти в процесі створення спектаклю, відчутти живий пульс театру на час створення сюжету, побачити глядацьку рецепцію.

Окремою тематичною групою є кінодокументи, присвячені представникам “театру корифеїв”: І. К. Карпенку-Карому, М. К. Садовському, П. К. Саксаганському, М. К. Заньковецькій, М. Л. Кропивницькому. Це кіно- та телесюжети про ювілейні заходи (урочисті вечори до річниць народження, творчі збори до днів пам’яті), відкриття та діяльність будинків-музеїв. Особливо цікавими є сюжет із випуску № 74 кіножурналу “Радянська Україна” за 1939 рік “Корифею Саксаганському мине 80 років”, у якому показано П. К. Саксаганського вдома в с. Корчуватому (тепер мікрорайон м. Києва) напередодні свого ювілею та сюжет із випуску № 100 цього ж кіножурналу за 1950 рік “Пам’яті Саксаганського”, де на урочистих зборах у день пам’яті митця спогадами про нього ділиться дружина, актриса Н. М. Левченко-Саксаганська. Документальні фільми “Марко Кропивницький” (1962 р., од. обл. 4374), режисер Г. Крикун; стрічки про І. К. Карпенку-Карого “Карпенку-Карий (Іван Карпович Тобілевич). Сторінки життя і творчості” (1971 р., од. обл. 5543), режисер Е. Головня; “Я так люблю театр...” (1982 р., од. обл. 9207), режисер Я. Лінійчук; “Простіть і прощайте”, присвячений М. Заньковецькій та М. Садовському (1994 р., од. обл. 12241), режисер Є. Ульшин. У кінофільмах використовується широкий спектр писемних і аудіовізуальних документів: листів, щоденників, фонозаписів голосів, унікальні портретні, родинні світлини, фото в ролях, показано особисті речі, меморіальні музеї, пам’ятники, афіші, хронікальні кадри початку ХХ ст.

“Театральна кінохроніка” – зняті фрагменти вистав, фотографії є одним із головних елементів екранного матеріалу, засобом створення документального образу і в документальних фільмах, присвячених театру. Звичайно, слід пам’ятати, що документальний фільм є своєрідною документально-художньою публіцистикою, в якій автори намагаються розглянути факти в певній системі, сукупності, дати образне осмислення того чи іншого явища, події, персоналії, й, закономірно, так чи інак-

ше виказують свою суб'єктивну авторську думку – автора сценарію, режисера, оператора. Під час роботи із цими аудіовізуальними джерелами потрібно враховувати також час створення, загальні соціально-ідеологічні тенденції епохи, які невідворотно накладають свій відбиток на кінопродукцію.

У переважній більшості документальні стрічки за своїм змістовим наповненням є творчими портретами, портретними кінонарисами про театральні колективи (наприклад, фільми режисерів Миколи Літуса “Франківці” (1969 р., од. обл. 4924) про Київський український драматичний театр ім. І. Франка, Людмили Михалевич “Є театр в маленькому містечку” (1969 р., од. обл. 4898) про Тернопільський український музично-драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка та драматичний театр з литовського міста Паневежис, Леоніда Автономова “Одеський оперний” (1969 р., од. обл. 4339), Арнальдо Ібаньеса-Фернандеса “Ці загадкові ляльки” (1977 р., од. обл. 7662) про Харківський обласний театр ляльок) чи окремих митців (“Амвросій Бучма” (1960 р., од. обл. 3077), режисер Ю. Крикун; “Гнат Юра” (1960 р., од. обл. 4648), режисер Г. Гончаренко; “Поліна Куманченко” (1983 р., од. обл. 9391), режисер В. Кислов; “Мар’ян Крушельницький” (1960 р., од. обл. 4649), режисер В. Ляховецький; “Леся Курбас. Для майбутнього” (1988 р., од. обл. 10670), режисер Л. Автономов та ін.), є також і фільми, які можна назвати проблемно-історичними нарисами, присвяченими певній театральній “сфері”. Таким є фільм “Український радянський театр сьогодні” (1985 р., од. обл. 9925), режисер С. Супрунюк. У ньому розглядаються історія та сьогодення, творчі пошуки і здобутки українського драматичного театру.

Фільми-портрети за способом організації екранного матеріалу, подачі зображальної й оповідної складових можуть бути інформаційно-описовими (візуальна картинка (численні фотографії, кадри кінохроніки, зняті фрагменти вистав, репетицій) супроводжуються дикторським текстом, музичним оформленням, наприклад, “Борис Романицький” (1959 р., од. обл. 4650), “Чарівники танцю” (1978 р., од. обл. 7771); фільмами-монологами, у яких зображальна складова поєднується з автобіографічною розповіддю-монологом, роздумом головного героя, який у фільмі виступає як автор, інтерпретатор власної творчості (“Народний артист Анатолій Солов’яненко” (1978 р., од. обл. 7676), “Анатолій Солов’яненко на сцені і поза сценою” (1990 р., од. обл. 11869), “Душа моя співає” (монолог Б. Р. Гмирі) (1971 р., од. обл. 75213); розгорнутими багатоплановими оповідями, що включають описовий матеріал, архівні документи, кадри хроніки, репортажну і натурну зйомку, інтерв’ю, монологи-самохарактеристики, численні спогади, роздуми і оцінки колег, знайомих і близьких. Так, у фільмі “І знову я належу не собі” (1988 р., од. обл. 10891), режисер С. Клименко, автор сценарію

С. Данченко) стрижневим структурним елементом є монолог головного героя – Богдана Сильвестровича Ступки, розповідь про життєвий і творчий шлях, вчителів, однодумців, роздуми про мистецтво, роль митця у суспільстві, акторську професію, власну творчу лабораторію, про зіграні й незіграні ролі. Вона доповнюється, нарощується численними кадрами з театральних та кіноробіт митця, розповідями і коментарями колег, друзів, режисерів, з якими актор працював, показом широкої географії місць, пов'язаних із творчою долею Б. С. Ступки. Такий підхід збагачує образ актора, дозволяє показати його особистісну багатогранність. Стрічка “Спомини і роздуми” (1971 р., од. обл. 6353, режисер О. Машкара) – творчий портрет неперевершеного майстра, титана української сцени Дмитра Омеляновича Мілютенка. Організуючий принцип картини – поєднання, злиття, відзеркалення біографічного й автобіографічного. Про творчий шлях Д. О. Мілютенка, творчу співпрацю розповідає учень та колега К. П. Степанков, який прагне “представити свого учителя якомога повніше у спогадах та роздумах”¹². Монолог К. П. Степанкова є головною оповідною віссю, що органічно сполучає спогади інших (близького друга, актора Є. П. Пономаренка, сина, І. Д. Мілютенка, режисерів О. О. Алова, Т. В. Левчука та ін.), численні фрагменти з вистав та кінофільмів, зняті епізоди репетицій. У цій розповіді створюється не лише багатовимірний портрет Д. О. Мілютенка, а й окреслюється творчий і особистісний портрет К. П. Степанкова.

Вдячним матеріалом, як з погляду джерелознавчого потенціалу щодо висвітлення питань історії українського театру, так і як матеріал дослідження театрознавчої та кінознавчої проблематики є фільми спільної тематики, зняті різними режисерами в різний час. Наприклад, фільми “Наталія Ужвій” (1959 р., од. обл. 4651), режисер Сергій Параджанов. Це одна з перших робіт митця. Картина знята у ліричному ключі, містить величезний масив “театральної кінохроніки” – фрагментів з вистав, кадрів із художніх кінофільмів. Образ актриси фактично створюється за допомогою показу зіграних нею героїнь. “Наталія Ужвій” (1978 р., од. обл. 7280), режисер Микола Джинджиристий. *У фільмі, крім фрагментів вистав (серед них і сцени з легендарної вистави театру “Березіль” “Гайдамаки” у постановці Л. Курбаса. Н. Ужвій – у ролі ведучої) та кінофільмів за участю актриси, включено інтерв'ю Н. Ужвій, її спогади про початок свого творчого шляху, про М. Заньковецьку, Л. Курбаса, Г. Юру, період Другої світової війни, зустрічі із шанувальниками, участь у різних заходах, виступи, а також спогади колег-акторів та режисерів про роботу з Наталею Михайлівною. У стрічці режисера Людмили Михалевич “Наталія Ужвій. Доля” (1991 р., од. обл. 11576) акцент робиться на особистому житті актриси, трагічних і маловідомих сторінках її долі, через призму нелегких життєвих перипетій розглядається творча діяльність.*

Цінна інформація з історії українського театру може бути й у документальних фільмах, присвячених суспільному життю країни, подіям громадського життя чи фільмах про митців та діячів культури, дотичних до сфери театру. Зокрема, у фільмі “Київ” (1944 р., од. обл. 553) як один із епізодів життя визволеної від фашистів столиці України показано репетицію вистави за п’єсою М. Старицького “Ой не ходи Грицю та й на вечорниці” (у кадрі – актори Київського українського драматичного театру ім. І. Франка Г. Юра, Н. Ужвій, Ю. Шумський, Ф. Барвінський), репетиції опери М. Вериківського “Наймичка” у Київському театрі опери та балету України ім. Т. Г. Шевченка, підготовку акторів до вистави (З. Гайдай, М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинський у гримерній), сцени з опери. Кінофільм “Перебування на Україні делегації українських прогресивних організацій Канади і США” (1948 р., од. обл. 538) містить хронікальні кадри з вистав “Украдене щастя” Київського українського драматичного театру імені І. Франка, “Ярослав Мудрий” Харківського драматичного театру імені Т. Г. Шевченка (в ролі Ярослава Мудрого – І. Мар’яненко). У фільмі “Борис Лятошинський” (1994 р., од. обл. 12157) диригент Львівського оперного театру Ю. О. Луців детально розповідає про роботу над відновленням після довгого замовчування опери Б. М. Лятошинського “Золотий обруч” за повістю І. Я. Франка “Захар Беркут”. Показано ескізи костюмів, роботу над декораціями в художніх майстернях, сценічне оформлення, фрагменти репетицій.

Важливу групу кінодокументів (понад тридцять одиниць обліку) становлять фільми-вистави. Це спектаклі, зняті на плівку безпосередньо в театрі чи телевізійному павільйоні та телевізійні версії вистав з використанням можливостей кіно, включенням відеоряду, відсутнього в театральній постановці. Переважно це вистави Київського українського драматичного театру ім. І. Франка та Київського російського драматичного театру ім. Лесі Українки. Найбільш ранніми документами є фільми-вистави легендарних постановок “Украдене щастя” за драмою І. Я. Франка (1952 р., од. обл. 8003) у виконанні акторів Київського українського драматичного театру ім. І. Франка (режисер-постановник – Г. П. Юра, в ролях – Н. М. Ужвій, А. М. Бучма, В. М. Добровольський, М. Ф. Яковченко, Н. К. Копержинська), “Діти сонця” за п’єсою М. Горького (1956 р., од. обл. 5913) у виконанні акторів Київського російського драматичного театру ім. Лесі Українки (режисер-постановник – М. Ф. Романов, В. О. Неллі, в ролях – М. Ф. Романов, Ю. С. Лавров, О. І. Борисов, Л. П. Карташова). Крім фільмів-вистав драматичних творів, у фондах архіву зберігаються фільми-опери, фільми-балети, наприклад, фільм-балет за однойменною драмою Лесі Українки “Лісова пісня” (1971 р., од. обл. 6345) у постановці Київського театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка (композитор – М. А. Скорульський, автор

лібрето – Н. М. Скорульська, балетмейстер-постановник – В. І. Вронський, у ролях – А. В. Гавриленко, В. П. Ковтун, В. Г. Некрасов, Р. О. Хилько), фільм-опера “Спокута” за мотивами опери М. Вериківського “Наймичка” (1985 р., од. обл. 10006) (композитор – М. І. Вериківський, режисер-постановник – Р. Олексів, у ролях – Л. Л. Забіляста, О. М. Реус-Петренко, Г. О. Туфтїна, В. І. Федотов).

Фільми-вистави – дуже цінний архівний матеріал, вони дають найбільш цілісне уявлення про ту чи іншу виставу, зберігають візуальну інформацію про акторські й режисерські роботи, які вже стали класикою українського театру ХХ ст.

“Театральна” фонотека ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного включає понад дві з половиною тисячі аудіодокументів. У цьому масиві джерел можна виокремити дві умовні жанрові групи:

- радіопостановки;
- радіопрограми про театр.

До першої групи належать студійні адаптації театральних вистав, радіокомпозиції, радіовистави, створені в радіостудії спеціально для радіомовлення, записи з трансляції театральних постановок. У фондах архіву зберігаються аудіоінтерпретації драматургії, прози, поезії вітчизняної та світової літератури, знакові вистави театрів Києва та України. Ця документальна колекція може бути ґрунтовною базою для вивчення розвитку українського радіотеатру як специфічної галузі театрального мистецтва, її комплексне дослідження дозволить простежити творчу динаміку, режисерські знахідки, зміни в технології запису вистав, унікальну, притаманну лише радіоспектаклям образність (за відсутності зображення головним інструментом створення образу, емоційного фону тут є голос актора, акустичний, музичний супровід), тематичний діапазон тощо.

У другій групі джерел за змістовим наповненням виокремлюємо чотири тематичні підгрупи:

- виступи театральних діячів на різних заходах (ювілейних вечорах, з’їздах, урочистих відкриттях театального сезону, під час гастролей тощо);
- творчі радіопортрети митців як самостійні, так і з циклу програм “Майстри радянського театру”, “Корифеї української культури”, “Життя і сцена”, радіожурналу “Театр”;
- радіомемуари – спогади акторів про корифеїв українського театру, свою роботу над тією чи іншою постановкою;
- лекції та науково-популярні розповіді про театр як вид сценічного мистецтва.

Радіопередачі про театр містять різноманітний фактичний матеріал, об’єктивну та особистісно-суб’єктивну інформацію й оцінку. Їх можна назвати своєрідним звуковим театральним літописом.

Огляд аудіовізуальних документів з фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, присвячених театру, свідчить, що вони містять значний інформаційний потенціал з історії українського театру ХХ ст. і можуть бути повноцінною джерельною базою для різновекторних наукових досліджень.

¹ Михайлова А. А. Сценографія: теорія і опыт/А. А. Михайлова. – М.: Советский художник, 1990. – 344 с.

² Соколов А. Б. “Визуальный поворот” в современной историографии. – Режим доступу <http://www.igh.ru/conf/tesis2/sokolov.html> – Назва з екрану; Мазур Л. Н. “Визуальный поворот” в исторической науке на рубеже ХХ–ХХІ вв.: в поисках новых методов исследования – Режим доступу http://ivid.ucoz.ru/publ/larro_150/mazur_ld/16-1-0-144 – Назва з екрану; Щербакова Е. И. Визуальная история: освоение нового пространства // Исторические исследования в России-III. Пятнадцать лет спустя/ Е. И. Щербакова / Под ред. Г. А. Бордюгова. – М.: АИРО XXI, 2011. – С. 472 – 479.; Оче-видная история. Проблемы визуальной истории России ХХ столетия: сб. ст. / [редкол.: И. В. Нарский и др.]. – Челябинск: Каменный пояс, 2008. – 476 с.

³ Белгородская Л. В. Англо-американский опыт визуализации российского исторического прошлого (по материалам справочно-энциклопедических изданий ХХ в.) / Л. В. Белгородская // Отечественная история. – 2007. – № 6. – С. 170.

⁴ Гедрович Ф. А. Технотронные документы – результат технически обусловленных форм письменности/ Ф. А. Гедрович// Вестник архивиста. – 1998. – № 2 (44). – С. 72 – 73.

⁵ Зайцева Е. В. Фотографии как исторический источник истории повседневности города Ставрополя середины ХІХ – начала ХХ веков/ Е. В. Зайцева – Режим доступу <http://www.newlocalhistory.com/node/59> – Назва з екрану.

⁶ Иванов В. Н., Сергеева В. К. Аудиовизуальные формы и средства культурного воздействия / В. Н. Иванов, В. К. Сергеева // Поиск (РАН. Ин-т соц.-полит. Исслед). – Вып.6, М.: РИЦ ИСПИ РАН, 2003. – С. 111–124.

⁷ Кобелькова Л. А. К вопросу об анализе информационного потенциала аудиовизуальных документов/ Л. А. Кобелькова // Вестник архивиста. – 1998. № 2 (44). – С. 74–75.

⁸ Коляда В. А. “Есть звуки, их значенье” / В. А. Коляда.– М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2008. – 248 с.

⁹ Магидов В. М. Кинофотофонодокументы как объект источниковедения (историография вопроса) / В. М. Магидов // Советские архивы. – 1991. – № 4 – С. 56–68; Магидов В. М. Кинофотофонодокументы как исторический источник / В. М. Магидов // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С. 104–116.

¹⁰ Магидов В. М. Кинофотофонодокументы в контексте исторического знания / В. М. Магидов. – М.: РГГУ, 2005. – 394.

¹¹ Московский императорский Большой театр в фотографиях. 1860–1917: из собрания Музея Большого театра / [авт.-сост.: Т. Г. Сабурова, Е. А. Чуракова]. – М.: Кучково поле, 2013. – 341 с.

¹² ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 6353.

На примере документального массива ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного проанализирован інформаційний потенціал аудіовізуальних до-

кументов как одного из источников изучения истории украинского театра XX века.

Ключевые слова: театральное искусство; история театра; исторический источник; фотография; кинофильм; аудиовизуальные документы; ЦГКФФА Украины им. Г. С. Пшеничного.

The author describes the informational potential of audio and visual documents for the study of history of Ukrainian theatre in 20 century on the example of documental files of the Central State Archives of Audio and Visual Documents of Ukraine named after H.S. Pshenychnyi.

Key words: the theatre art; the history of theatre; the historical source; the photography; the cinema; the audio and visual documents; the Central State Archives of Audio and Visual Documents of Ukraine named after H.S. Pshenychnyi.

УДК 94:281.93(477.82)"1796/1825"

С. В. ЛІЩУК*

ВОЛИНСЬКА ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ У 1796–1825 рр.

Проаналізовано історичні джерела, що розкривають історію функціонування Волинської духовної семінарії в 1796–1825 рр. Подано класифікацію цих документів, їхній інформаційний потенціал.

Ключові слова: Волинь; Острог; Волинська духовна семінарія; діловодні документи; звіти; рапорти.

Духовна освіта українців Правобережжя в кінці XVIII – першій третині XIX ст. стала предметом зацікавлення дослідників ще в позаминулому столітті. Це, головним чином, представники релігійного краєзнавства, які активно впроваджували до наукового обігу історичні документи. Окремі з них не дійшли до нашого часу. Низка джерел збереглася до нашого часу у вітчизняних архівосховищах та дає, після відповідного аналізу, змогу реконструювати минуле освітніх закладів.

Одне з важливих місць в освітньому процесі на Волині означеного часу посідала Волинська духовна семінарія, яка з 1796 р. до 1825 р. функціонувала в Острозі та забезпечувала потреби духовної освіти регіону.

Інформативний потенціал джерел, що розкривають головні напрямки діяльності Волинської духовної семінарії в м. Острозі, ще не привертав увагу дослідників.

Окрему групу джерел становлять опубліковані праці, створені у результаті діяльності державних органів влади Російської імперії, а саме комітету з реформування духовних училищ [25-26].

В офіційній доповіді [25] вищезазначеного комітету, опублікованій в 1808 р., подаються основні напрямки і способи реформування духовної освіти в Російській імперії. Особливу увагу привертають такі структурні елементи цього документа, як: “О способах к составлению исчисления сумм” [25, с. 40–52]. Тут указано джерела та головні засади, з яких і за якими мало відбуватися фінансове забезпечення духовно-навчальних закладів. Важливим елементом тут є параграф із назвою: “О училищах епархиальных или семинариях, их предметах и управлении” [25, с. 71–81]. У документі зазначений перелік навчальних пред-

* *Ліщук Сергій Валентинович* – учитель історії.

метів, що мали викладатися в семінаріях, визначені критерії прийому викладачів, розподіл учнів на розряди за успішністю, обов'язки посади ректора і формування спеціального органу семінарського правління. З розділу “О комиссии духовных училищ” [25, с. 97-98] дізнаємося про основні напрямки роботи, а також повноваження новоутвореного органу, що був підконтрольний священному синоду. На основі положень доповіді комітету з реформування духовної освіти був розроблений і проект уставу духовних семінарій, котрий мали взяти за основу семінарії для затвердження власного.

Важливим, на наш погляд, є проект уставу духовних семінарій [26]. Сам документ поділяється на чотири відділення: 1) про склад, предмет і спосіб діяльності внутрішнього семінарського правління; 2) про моральне управління; 3) про навчальне управління і 4) про економічне управління. Кожна з частин, в свою чергу, має ще менші структурні одиниці. Перше відділення включає такі частини: про склад правління і його канцелярію; про предмет діяльності правління в цілому; про призначення професорів і про звільнення їх; про складання списків учнів і про видачу їм атестатів; про внутрішній розпорядок управління; про спосіб утворення справ в правлінні. Друге відділення складається з частин: про предмети нагляду; про способи нагляду; про межі влади інспектора; про відносини інспектора до правління; про заохочення в добро-моральності; про покарання. Третє відділення поділяється на такі частини: про конспекти; про методи навчання; про нагляд за успішністю; про бібліотеку. Четверте відділення містить частини: про предмети економічного управління; про способи управління; про предмети управління; про відносини економа до правління. Всього ж проект уставу в собі містив 250 пунктів, що й мали регулювати діяльність семінарії [26, с. 15–76]. Тому саме на основі цього документа можна зрозуміти специфіку внутрішнього управління Волинською духовною семінарією.

Неопубліковані джерела представлено архівними матеріалами фондів державних архівів Волинської [1] і Житомирської областей [2–24], Центрального державного історичного архіву України в м. Києві [27–45]. Зазначену групу історичних джерел слід поділити на певні категорії: статистичні, діловодні документи і зображально-графічні джерела.

У категорії статистичних джерел можна виділити підкатегорії: економічно-статистичні і навчально-статистичні. До економічно-статистичних джерел належать економічні звіти і штатні розписи [14; 19; 27; 31; 36–37; 45]. У відомості за 1806 р. подаються статистичні дані відрахувань із священницьких приходів Волинської губернії на утримання казенних семінаристів. Особливістю цього документа є те, що наводяться дані про розміри церковної землі та сінокосів, з яких відбувалося нарахування сум, які мали виділятися з того чи іншого приходу. Сам до-

кумент складений у формі таблиці і поділяється на відповідні пункти, в яких чітко вказано, з якого приходу і повіту відбуваються відрахування коштів, що дозволяє нам проаналізувати, з яких місцевостей Волинської губернії навчалось більшість семінаристів на державному коштах і яка загальна сума надходжень була з кожного повіту [19, арк. 90–95]. В іншому документі вже подаються статистичні дані про надходження провізії з церковних приходів, про їх залишок за 1806 р. і витрати за 1807 р. [19, арк. 355–357].

За допомогою фінансових відомостей за 1811 р. дізнаємося про обсяг коштів, виділених на Волинську семінарію. Це було 6000 руб. на рік, які розділялися на три статті витрат. У цьому документі детально розписано витрати і залишок виділеної суми, що дозволяє встановити витрати навчального закладу і загальні риси його матеріального становища [14, арк. 2]. Ще в одній відомості за той самий рік зазначаються розміри надходження коштів зі священницьких приходів на утримання семінарської бурси [14, арк. 4].

Економічні звіти за 1817 р. інформують про розподіл штатної суми на утримання Волинської семінарії, а також Острозького повітового училища. Детально розписано зарплатню вчителів і ректору, а також іншим службовцям зазначених навчальних закладів [27, арк. 63–65, 82 зв.–85]. Важливими історичними джерелами з цієї групи є штатні розписи семінарій Київського духовно-навчального округу за 1820 р. Відповідно до цих штатних розписів усі семінарії поділялися на три розряди. На семінарії першого розряду виділялося по новому штату 36060 руб., на семінарії другого розряду – 26650 руб. і на семінарії третього розряду – 20390 руб. Волинська духовна семінарія належала до третього розряду [45, арк. 2, 13]. Про використання сум Волинської семінарією за новим штатом дізнаємося з економічного звіту за 1822 р., на основі чого можна проаналізувати дію нового економічного штату [37, арк. 5 зв.]. Про особливості використання сум нового штату може свідчити і документ, в якому містяться статистичні дані про залишкові суми Волинської семінарії на 1823 р., з яких мав формуватися пенсійний фонд [36, арк. 9].

Цінним статистичним джерелом економічного характеру, що розкриває один із способів фінансування Волинської семінарії, є відомість про продаж дозвільних листів на молитву церквам Волинської єпархії. У цьому документі представлено дані про продаж і залишок за 1817–1820 рр. зазначених церковних товарів, що дає можливість проаналізувати витрати мирян Волинської єпархії на такий вид товарів [31, арк. 50–51].

Підгрупу навчально-статистичних джерел репрезентовано навчальними звітами і відомостями [5–7; 8; 11–12; 15; 20–22; 30; 32], що інформують про кількість учнів і вчителів у різні роки функціонування Во-

линської семінарії. Відомості за 1796 р. інформують про кількість учнів семінарії від початку її відкриття до січня 1797 р. Самі відомості складені у формі таблиць, що поділяються на певні інформативні одиниці. У таких елементах таблиць зазначалися ім'я і прізвище семінариста; з якої він родини; місце проживання; дату вступу до семінарії; вік на момент прийому; в якому класі навчається; які успіхи має у навчанні; хто, коли і за яких причин був звільнений. Також у кінці цих відомостей подавався екстракт з підсумком загальних даних. Всього ж за цими історичними документами у зазначений період навчалося 224 учні [6, арк. 2–14]. Указаний підгрупі навчально-статистичних джерел подаються дані про учнів за такі роки: 1796–1797 рр., 1799 р., 1802–1804 рр., 1813–1815 рр. і за 1819 р.

Окрім інформації про учнів, у вищезазначеній підгрупі джерел подаються окремі відомості про викладачів семінарії. Самі відомості складені також у формі таблиць, що поділяються на такі пункти, як: ім'я та прізвище викладачів, їхній духовний чин, якщо він був, і посада; місце народження і національність, коротка біографічна довідка про здобуття освіти і власне про виконання самих обов'язків викладача; де і коли відбулось рукопокладення; яким мовам навчалися і про здатність чи нездатність займати вищі посади.

Уся сукупність навчально-статистичних джерел дає змогу простежити коливання кількості учнів у Волинській семінарії за різні роки, що, у свою чергу, дозволяє встановити загальну картину навчальних можливостей закладу. Також за допомогою зазначених джерел можна дослідити й особливості формування викладацького складу навчально-духовного закладу, його зміни у різні роки, соціальний і національний склад, потенціал і кваліфікацію педагогічних працівників.

Головний масив неопублікованих джерел становлять діловодні документи, що представлені рапортами, доповідями, повідомленнями, звітами, наказами та указами. Тому такий різновид джерел, як діловодні документи, слід розподілити за напрямками. Насамперед, це можна зробити так: документи, що стосуються управління, економічного становища і навчально-виховного процесу.

Одним із документів, що стосуються управління Волинської семінарії, є наказ владики Варлаама від червня 1799 р. про належне виконання своїх обов'язків префекта Іваном Стрелецьким [4, арк. 1]. Ще одним документом, що стосується посади префекта семінарії, є указ священного синоду від 18 серпня 1804 р., у якому зазначалося, що при вислузі 10 років префектам семінарій призначати 9 клас за рангом посад [9, арк. 1]. Цей факт засвідчує, що керівництво навчального закладу перебувало на державній службі і для таких посад передбачався ранговий розподіл.

Не менш важливим історичним джерелом, що характеризує особливості управління Волинської семінарії, є відношення від 26

серпня 1819 р. Михайла – митрополита Новгородського і Санкт-Петербурзького до Стефана – єпископа Волинського, в якому йшлося про те, що семінарське правління стає підконтрольним правлінню Київської духовної академії замість Санкт-Петербурзької [23, арк. 1]. При тому, що перехід Волинської семінарії до дії нового уставу відбувся у вересні 1817 р., однак, як бачимо з документа, семінарія перебувала під контролем правління Санкт-Петербурзької духовної академії до 1819 р. Існування такого факту можна пояснити тим, що хоч перехід відбувся до дії нового уставу, проте саме правління Київської духовної академії ще неповністю налагодило роботу і більш важливі справи вирішувала Санкт-Петербурзька академія.

Про ротацію керівництва Волинської семінарії можуть свідчити й інші документи. Так, зокрема, у представленні від травня 1823 р. зазначається, що замість ректора Ієроніма було призначено 27 травня архімандрита Мелетія [38, арк. 6]. Сам архімандрит Мелетій перебував на посаді ректора до 1824 р., коли замість нього було призначено ієромонаха Павла [40, арк. 6].

Дослідженню економічного становища Волинської духовної семінарії можуть послугувати такі історичні джерела. Так, за допомогою виписки із розпису суми 6000 руб. за 1810 р., що виділялася щорічно на утримання семінарії, подаються дані про зарплатню керівництву, викладачам і службовцям. У зазначеній виписці детально розписано розміри заробітної плати і вказана загальна сума, визначена на цю статтю витрат – 2000 руб. [13, арк. 3]. Про особливості нарахування зарплат для працівників Волинської семінарії може свідчити донесення семінарського правління Санкт-Петербурзькій духовній академії від 14 серпня 1818 р. У ньому зазначалося, що ректор семінарії Ієронім жалує на користь навчального закладу свою заробітну плату за викладання предметів у сумі 450 руб. Ця сума мала піти на виплату заробітної плати інспектору і бібліотекарю, адже зарплата цим посадовцям не передбачалася умовами статуту духовних семінарій [28, арк. 1].

Із представлення семінарського правління від 24 листопада 1823 р. і припису правління Київської академії від 11 травня 1824 р. розкриваються відносини у вирішенні витрат залишкових сум між керівництвом Волинської семінарії і вищих органів управління. Семінарське правління мало намір купити пару коней з возом із залишкової суми, для чого економічно обґрунтовувало зазначену покупку для вигоди навчального закладу. Проте керівництво єпархії не вважало за потрібне робити таку покупку. Тому правління навчального закладу звернулося за дозволом до Київської духовної академії [39, арк. 1–2, 11]. Адже використання залишкових сум семінарії суворо контролювалося і потребувало спеціального погодження з боку вищих органів, що, в свою чергу, негативно впливало на розвиток та функціонування Волинської семінарії.

Велика кількість діловодних документів стосується організації навчання у Волинській духовній семінарії. Серед сукупності цих документів найбільшу увагу привертають конспекти про викладання предметів по класу богословських наук і церковної історії, навчальні звіти по класу філософських наук, фізики, математики і німецької мови. Інформативність зазначених історичних джерел полягає в тому, що вони складені у спеціальній формі. Особливістю цієї форми є поділ на навчальні роки і семестри, пунктів навчальної програми з переліком головної літератури і підручників, а також з розкриттям головних акцентів, які ставилися викладачами для розуміння матеріалу семінаристами [29, арк. 1–4, 6–8, 16–18].

Про особливості викладання медицини у Волинській духовній семінарії (викладання розпочалося лише з 14 липня 1804 р.) повідомляють історичні джерела [10; 46–47]. Зазначені праці представлено указами імператора Олександра I, його уряду, священного синоду, рапортами і відомостями семінарського правління. У них зазначаються причини введення такого предмета до навчальної програми, методи навчання, а також списки семінаристів, які вивчали медицину. Після вивчення медицини найкращих семінаристів направляли для здобуття вищої медичної освіти до Санкт-Петербурга. Для відбору найкращих семінаристів до медико-хірургічної академії існували спеціальні правила. Унікальність вище згаданих джерел полягає у тому, що за допомогою їх можна проаналізувати особливості впровадження лікарської науки не лише у Волинській семінарії, а й в цілому на території Російської імперії для таких типів навчальних закладів. Також дозволяють установити взаємовідносини Волинської семінарії із Санкт-Петербурзькою медико-хірургічною академією, які репрезентують вагомість духовно-навчального закладу у загальноросійській системі освіти початку XIX ст.

Про стан і якість організації навчального-виховного процесу у Волинській семінарії можна дізнатися з документів, створених унаслідок ревізії навчального закладу ієромонахом Смарагдом в 1822 р. Зазначенні документи представлені донесеннями, виписками із журналу та розрядними списками. У цих документах розкриваються особливості проведення іспитів у Волинській семінарії, після яких склалися розрядні списки успішності семінаристів. Окрім проведення іспитів, відбувалася ревізія семінарії в економічній та адміністративній частинах, а також атестація викладачів. Після проведення ревізії подано пропозиції і зауваження щодо роботи Волинської семінарії і її працівників [34, арк. 7, 44–49, 51–57, 60–62]. Тому саме за розрядними списками і результатами ревізії можна оцінити якість освіти і професіоналізм викладачів навчально-духовного закладу.

Оцінку моральних чеснот викладачів Волинської семінарії певною мірою розкривають документи, що стосуються вчителів Івана Севрука,

Якова Кораблінова і Євгенія Потьомкіна. У повідомленнях єпископа Варлаама і рапортах Івана Севрука, датованих 1799 р., наводяться дані конфлікту вчителя і владики. Цей конфлікт полягав у невідповідності без поважних причин Іваном Севруком проповідей до важливих церковних свят, а також у відмові його проводити богослужіння разом із владикою [3, арк. 1–2, 4, 7 зв., 11, 13, 20].

У представленнях семінарського правління від 2 липня 1822 р. і рапорті єпископа Волинського Стефана, датованого 14 квітнем 1824 р., повідомляються факти негідної поведінки зазначених викладачів Потьомкіна і Кораблінова. Зокрема, йдеться про висловлення образ з їхнього боку на єпархіальне і семінарське керівництво перед власними учнями. Через це їх було звільнено, проте справа не була закритою, а стала підставою для відкриття іншої. Адже, як зазначається у вище згаданих документах, не було дотримано всіх норм процедури звільнення. Унаслідок чого винним викладачам було видано атестати, що дозволяло їм і надалі працювати викладачами, що супроводило обурення з боку єпископа Стефана [24, арк. 4, 113–114].

Про діяльність російської катехізисної школи, що була відкрита 1 травня 1798 р. при Волинській семінарії, інформують укази владики Варлаама і навчальні відомості. З них дізнаємося про мету відкриття – для підготовки дорослих священицьких синів на вакантні церковні посади. Зазначено тут навчальні предмети та викладачів, що їх викладали. Розкриваються особливості її функціонування [2, арк. 3, 25, 30, 56, 58, 70, 86, 99, 106, 179, 190, 192]. Сама ж школа проіснувала до 1817 р., коли, власне, відбулось реформування семінарії і вона була перетворена на паламарські курси при духовних училищах.

Про унікальність бібліотеки Волинської семінарії дізнаємося з рапорту і реєстру втрачених книг. Дані документи було створено вчителем поезії і бібліотекарем водночас Іваном Цихоцьким після пожежі 1809 р. У рапорті бібліотекар описав наслідки пожежі, а також дії, спрямованні на рятування фондів бібліотеки. Найбільшу цінність становить сам реєстр утрачених книг. Відповідно до нього можна встановити наслідки пожежі для фондів бібліотеки, вагомість і цінність утрачених книг. Сам реєстр складається з трьох колонок. У першій зазначалися номери з журналу, за якими числилися втрачені книги, а у другій самі назви цих книг. Перелік назв поділявся на латинсько-мовні видання, польські, із книг, закуплених у 1805 р., із книг, отриманих від штаб-лікаря, і книг, що були закуплені із сум архієрейського дому [16, арк. 1–3].

Не менш важливим документом, що розкриває фундаментальне значення бібліотеки Волинської семінарії, є представлення її правління від 16 червня 1824 р., в якому йдеться про передачу бібліотеки в 1823 р. Афанасію Лотоцькому від його попередника. Під час передачі виявилася нестача певних книг, а також численні пошкодження

окремих видань. Тому, був складений відповідний список утрачених і пошкоджених книг. Із них найдавнішим було видання латинською мовою 1619 р. [41, арк. 1, 6]. Ще в одному представленні правління Волинської семінарії зазначається, що у рапорті бібліотекаря Афанасія Лотоцького від 21 листопада 1824 р. звільнений вчитель Антон Собкевич; при здачі ним книг не вистачало трьох видань польською мовою. Втрату він відшкодував власними трьома польськими книгами, а також на користь семінарської бібліотеки пожертвував інші книги із власної бібліотеки [42, арк. 1]. Всі вище зазначені історичні джерела, що стосуються семінарської бібліотеки, дозволяють установити потенціал і цінність бібліотечних фондів. Адже про саму бібліотеку, котра перебувала у м. Острозі, залишилося досить мало відомостей.

Окрім трьох напрямків, а саме: управління, економічного становища і навчально-виховного процесу - групу ділових документів можна об'єднати щодо причин, передумов і власне самого переїзду Волинської духовної семінарії з міста Острога. Важливе місце серед них посідає донесення правління семінарії Київській духовній академії від 21 квітня 1821 р. У ньому повідомляється про пожежу, яка відбулася 18 квітня 1821 р., а також наводяться дані про пошкодження приміщень навчального закладу, матеріальні втрати і дії, направлені на порятунок семінарського майна [33, арк. 1–2, 5].

Про неможливість продовжувати навчання у погорілих будівлях дізнаємося з представлень семінарського правління, що датуються 1823 р. У них розкриваються головні проблеми, що виникли після пожежі, складне матеріальне становище і обсяги руйнувань, які зазнали будівлі внаслідок затягування з ремонтом. У представленнях за 1823 р. також указуються способи вирішення проблем, що виникли. Ці рішення носили тимчасовий характер і базувалися на пошуку придатних і вільних будівель у м. Острозі. Такою будівлею була так звана "Обержа", яку й орендувала Волинська семінарія [35, арк. 1, 4–5, 7–8, 16, 29–30, 33].

Ще в одному представленні семінарського правління від 2 червня 1825 р. повідомляється про всі особливості функціонування Волинської семінарії після пожежі 1821 р. Ідеться про квартирування викладачів, семінаристів, розташування навчальних класів і бібліотеки. Описані тяжкі умови, в яких перебувала семінарія у період 1823–1825 рр. Саме через особливості становища Волинської духовної семінарії князем Антонієм Яблонським була надана пропозиція переїзду в містечко Ганнопіль, де ним було надано власні приміщення для закладу [43, арк. 1–3, 14–17].

З донесення семінарського правління від 30 грудня 1825 р. дізнаємося про переїзд Волинської семінарії до 1 вересня 1825 р. із правлінням, бібліотекою, вчителями та семінаристами до містечка Ганнопіль, що було у власності князя Антонія Яблонського. Також у цьому до-

несенні детально розписано витрати, які понесла семінарія на переїзд. Загальна ж сума витрат відповідно до документа становила 353 руб. 60 коп. [44, арк. 1]. Зазначені історичні джерела дозволяють дослідити становище Волинської духовної семінарії у найбільш важкий для неї час. Оцінити заходи, які здійснювало семінарське керівництво для подолання скрути, що виникла після пожежі 1821 р.

До зображально-графічних джерел належать план графічного зображення [1, арк. 26] і план-схема [1, арк. 25] Свято-Преображенського монастиря. Унікальність і вагомість зазначених історичних джерел полягає у тому, що збереглася обмежена кількість відомостей про зовнішній вигляд цієї архітектурної пам'ятки, в котрій розміщувалася Волинська духовна семінарія. Адже, на превеликий жаль, сама пам'ятка не дожила до теперішніх часів. Тому, саме завдяки існуванню таких джерел, можна дослідити особливості будівництва цієї культової споруди. Дати оцінку її зовнішньому естетичному вигляду, в якому вона перебувала в кінці XVIII – на поч. XIX ст.

Характеризуючи джерела з вивчення історії Волинської духовної семінарії в м. Острозі, потрібно зазначити, що вони мають високий ступінь репрезентативності, а їх класифікація є багатовидовою. Тому сукупність усіх історичних джерел та їх детальний аналіз дають змогу дослідити особливості функціонування навчально-духовного закладу в 1796–1825 рр. Також певною мірою дозволяють розкрити окремі аспекти становлення і розвитку середньої духовної освіти в Україні у зазначений період.

¹ Державний архів Волинської області, ф. 312 (Волинське товариство у допомозі наукам, м. Луцьк), оп. 1, спр. 151, арк. 36.

² Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. 1 (Волинська духовна консисторія), оп. 1, спр. 189, арк. 196.

³ Там само, спр. 243, арк. 28.

⁴ Там само, спр. 321, арк. 4.

⁵ Там само, спр. 559, арк. 35.

⁶ Там само, спр. 566, арк. 28.

⁷ Там само, спр. 700, арк. 26.

⁸ Там само, оп. 2, спр. 91, арк. 76.

⁹ Там само, спр. 473, арк. 10.

¹⁰ Там само, спр. 540, арк. 70.

¹¹ Там само, спр. 565, арк. 71.

¹² Там само, спр. 872, арк. 73.

¹³ Там само, оп. 3, спр. 11, арк. 3.

¹⁴ Там само, спр. 91, арк. 19.

¹⁵ Там само, спр. 92, арк. 69.

¹⁶ Там само, спр. 228, арк. 10.

¹⁷ Там само, спр. 747, арк. 224.

¹⁸ Там само, спр. 757, арк. 26.

¹⁹ Там само, спр. 910, арк. 443.

²⁰ Там само, оп. 4, спр. 5, арк. 62.

²¹ Там само, спр. 9, арк. 90.

²² Там само, спр. 94, арк. 78.

²³ Там само, спр. 478, арк. 3.

²⁴ Там само, оп. 5, спр. 212, арк. 116.

²⁵ Доклад комитета о усовершенствовании духовных училищ и начертании правил о образовании сих училищ и содержании духовенства при церквах служащего, с приложением именных высочайших указов по сему предмету последованных . – СПб.: тип. Синода, 1808. – 116 с.

²⁶ Проект устава духовных семинарий. – СПб.: ТИП. В. Плавильщикова, 1823. – Ч. 1. – 76 с.

²⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 711 (Київська духовна академія), оп. 2, спр. 9, арк. 175.

²⁸ Там само, спр. 58, арк. 10.

²⁹ Там само, спр. 101, арк. 22.

³⁰ Там само, спр. 210, арк. 6.

³¹ Там само, спр. 246, арк. 60.

³² Там само, спр. 318, арк. 21.

³³ Там само, спр. 348, арк. 7.

³⁴ Там само, спр. 474, арк. 97.

³⁵ Там само, спр. 602, арк. 36.

³⁶ Там само, спр. 626, арк. 54.

³⁷ Там само, спр. 631, арк. 9.

³⁸ Там само, спр. 644, арк. 30.

³⁹ Там само, спр. 780, арк. 17.

⁴⁰ Там само, спр. 796, арк. 15.

⁴¹ Там само, спр. 894, арк. 7.

⁴² Там само, спр. 895, арк. 4.

⁴³ Там само, спр. 909, арк. 17.

⁴⁴ Там само, спр. 1054, арк. 10

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 712 (Київська духовна семінарія), оп. 6, спр. 15, арк. 15.

Проанализированы исторические источники, раскрывающие историю функционирования Волынской духовной семинарии в 1796–1825 гг. Подано классификацию этих документов, а также их информационный потенциал.

Ключевые слова: Волынь; Острог; духовная семинария; делопроизводительные документы; отчеты; рапорты.

The article analyzes the historical sources on the history of activity of Volyn Theological Seminary in 1796–1825. There are given the classification of these documents, their informational potential.

Key words: Volyn; Ostroh; the Volyn Theological Seminary; the record keeping documents; the reports; the summaries.

УДК 930.253:[94+321.02+929Жук](477)

А. М. МАГУРЧАК*

**АНДРІЙ ЖУК У ДОКУМЕНТАХ І МАТЕРІАЛАХ
ФОНДІВ ЦДАВО УКРАЇНИ**

Аналізуються фонди ЦДАВО України, в яких висвітлюються різні аспекти суспільно-політичної і державницької діяльності українського громадсько-політичного діяча Андрія Жука в роки Першої світової війни і частково міжвоєнного періоду.

Ключові слова: Андрій Жук; архівні фонди; листи; суспільно-політична діяльність.

Активну участь у державотворчих процесах першої половини ХХ ст. брали провідні тогочасні українські діячі, які де факто творили українську історію. Серед цієї плеяди виділяється постать Андрія Жука (1880–1968). Водночас на сьогодні залишаються нез'ясованими багато сторінок державотворчої діяльності цього діяча. Цю прогалину дозволяють заповнити архіви. В історіографічному плані подана тематика частково висвітлена в дисертаційних дослідженнях, присвячених персоні А. Жука¹. Відповідно автор ставить за мету комплексно проаналізувати документи і матеріали фондів ЦДАВО України, які висвітлюють діяльність А. Жука.

Із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), що репрезентують різні аспекти суспільно-політичної діяльності А. Жука, можна виокремити і фонди: 4405 (Союз визволення України), 3696 (Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки), 4404 (Організація українських націоналістів в таборі військовополонених у Фрайштадті (Австрія), 4373 (Спілка українських журналістів та письменників у м. Відні), 3803 (Юрій Тищенко (Сірий) (1880–1953) – журналіст, публіцист, видавець української літератури за кордоном), 4352 (Український громадський допомогівий комітет в Австрії), 3619 (Посольство УНР в м. Берлін), 4465 (Документи і матеріали українських емігрантських установ, організацій та різних осіб(колекція)). Слід зазначити, що з вище перелічених фондів найбільше за обсягом і фактичним фактажем виокремлюється фонд 4405. Отже, розглянемо архівні справи фонду 4405, які ілюструють багатогранну роботу А. Жука в СВУ. Перш за все, А. Жук

* *Магурчак Андрій Миколайович* – кандидат історичних наук, докторант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

входив до складу Президії СВУ і займався розробкою програмних документів, меморіалів, а також складанням звітів. Наприклад, у кінці грудня 1914 р. підготував тимчасовий звіт “За час від вересня до грудня 1914 року”². Зокрема, в ньому серед іншого зазначалось: “Відсутність контакту з деякими репрезентантами української політики в Австрії не стоїть на перешкоді українських політиків і української суспільності в Австрії підтримувати з нами добрі стосунки. Серед загалу української суспільності діяльність Союзу зустрічає найбільшу прихильність, а доказом сего є те, що багато знаних своєю активністю політиків і заслужених громадських діячів з поміж галицьких і буковинських українців, відають значні услуги нашій організації...”³.

Крім того, А. Жук розповсюджував видання і літературу СВУ різним громадсько-політичним, державним організаціям, у яких висвітлювалась українська проблематика. Зокрема, лист А. Жука до О. Савевича, тодішнього директора Крайового ревізійного союзу у Львові з проханням про надсилання кооперативної літератури з поверненням їх. Ще А. Жук звертався до товариства “Сільський господар” про надсилання звітів діяльності цього товариства, а також періодичного видання “Господарської часописі”. А. Жуку надсилали різні газетні огляди по країнах, оскільки він опікувався виданням Вісника СВУ. Зокрема, В. Левицький, який тоді перебував у фрайштадському таборі для військовополонених, мав підготувати огляд німецької преси за 1915 р.⁴.

А. Жук був автором проекту умови про взаємовідносини між СВУ і урядами Австро-Угорщини та Німеччини і доповідної записки Президії СВУ до Міністерств закордонних справ вище зазначених країн щодо можливого переміщення СВУ за їх межі. Слід зазначити: проект умови не був підтриманий зі сторони країн Четверного союзу⁵. А. Жук наголошував, що СВУ “зобов’язується удержувати своє існування і розвивати свою діяльність, при чім Союз числиться з жаданнями правительств в своїх рамках своєї програми та плану діяльності. Рівно ж висказує Союз готовність в разі потреби застановлятися спільно з правительствами над практичними планами своєї роботи і спільно працювати”⁶.

У зв’язку із закінченням місії СВУ відбувався процес ліквідації організації, у якій А. Жук узяв активну участь. Зокрема, він у співавторстві з В. Козловським були авторами проекту ліквідації СВУ та його організацій, датованого 31 березням 1918 р. і прийнятого за основу членами СВУ. У преамбулі ліквідаційного плану автори наголошували, що “до вибуху революції був Союз політичною репрезентацією за границею. По вибуху революції став він фактично просвітньою організацією для полонених і висланців та як і раніш, добровільним заступником інтересів цих жертв війни і окупованих країв перед центральними державами”⁷. А. Жуку доручалось займатись ліквідаційними справами

в Австро-Угорщині і Швейцарії. В цьому йому мав допомагати В. Дорошенко. У сферу компетенції А. Жука входили інвентаризація майна, підготовка звітів, допомога і сприяння перевезення українських військовополонених з таборів в Австрії на Україну. Водночас очолюваний А. Жуком ліквідаційний комітет не встигав з виконанням поставлених завдань і тому звертався до австрійської військової влади. Про це ілюструють листи А. Жука, датовані жовтнем 1918 р. до військового міністерства Австро-Угорщини про продовження ліквідаційного періоду культурно-просвітніх організацій у фрайштадському таборі⁸. А. Жук, як голова Ліквідаційного комітету СВУ, активно співпрацював із ліквідаційними інституціями в таборах для військовополонених. Про це ми дізнаємось із листування з Ліквідаційним комітетом Головної Української Ради (далі ГУР) у Фрайштадті про завершення роботи культурно-просвітніх організацій у таборі, формування військових національних частин з полонених⁹. Ця кореспонденція охоплювала березень – вересень 1918 р. Все це доповнюється протоколами засідань ліквідаційного комітету ГУР у Фрайштадті, участь у яких брав А. Жук. Вони ілюструють найважливіші питання, які були актуальними для проведення ліквідаційних робіт: узгодження організаційних питань з комендатурою табору; підготовка звітів про виконану роботу; плану перевезення співробітників ГУР на Україну¹⁰.

У фонді СВУ зберігся протокол організаційного засідання Комітету культурної допомоги для полонених українців від 2 квітня 1918 р. Головував на ньому А. Жук, який сформулював і порядок денний, що включав 4 питання. На засіданні А. Жук акцентував увагу на найважливіших етапах роботи комітету – організації курсів грамоти, проведення віча, розсилки літератури¹¹. На жаль, архівні джерела не дають нам можливість дізнатись, чи були наступні засідання Комітету культурної допомоги для полонених.

Діяльність А. Жука як члена Президії СВУ не обмежувалась складанням звітів, інструкцій тощо. Важливим напрямком роботи А. Жука було відвідування таборів для військовополонених. Про одну з таких поїздок до фрайштадського табору А. Жук підготував звіт, датований березнем 1915 р. Зокрема, в ньому описується внутрішній побут табору, розклад роботи таборової бібліотеки, яка була важливим центром національно-культурного розвитку табору. У звіті підкреслювалось про вагомий внесок керівників українських організацій і товариств у формування патріотизму українських військовополонених солдат і офіцерів¹². На жаль, цей звіт зберігся в архіві в уривчастому варіанті, а це не дозволяє нам цілісно проаналізувати поданий документ.

Участь А. Жука в засіданнях редакційного комітету часопису “Вісник Союзу визволення України” висвітлюють протоколи, які охоплюють невеликий проміжок часу з грудня 1914 р. – січень 1915 р. Із про-

токолів ми дізнаємось, що А. Жук наполягав на тому, щоб редакційний комітет був дорадчим органом Президії СВУ і підзвітний йому¹³. Крім того, він інформував присутніх про видавничі проекти СВУ, а також наміри СВУ створити французькомовний кореспондентський пункт у Швейцарії, який буде інформувати європейську громадськість про українську справу і діяльність самого СВУ.

З початком Першої світової війни А. Жук як член Президії СВУ був автором документів від імені СВУ у вигляді меморіалів, звітів, листів до державних структур, діячів Австро-Угорщини, Німеччини. Так, у меморіалі до керівника Кабінету міністрів закордонних справ Австро-Угорщини Гойоса, датованого 5 вересням 1914 р. А. Жук наголошував, що війна закінчиться перемогою військ Австро-Угорщини. Проінформував про створення українцями Наддніпрянщини суспільно-політичної організації – СВУ. Також відзначив головні орієнтири нового утворення: "...уважаємо потрібним заявити, що Союз визволення України стоїть на сепаратнім від Росії становищі, а свою акцію політичну веде в напрямі полегшення побіди австро-німецьким військам і відірвання від Росії українських земель"¹⁴.

Окрема група документів фонду СВУ присвячена взаємовідносинам А. Жука з військовими діячами Українських Січових Стрільців (далі УСС), які займались вербувальними акціями на Волині. Про це яскраво ілюструє листування протягом 1915 – 1917 рр. А. Жука з М. Гаврилком, М. Голубцем, Н. Гірняком, І. Горянським, М. Луцкевичом, Т. Палашуком¹⁵. Крім того, висвітлювались питання організації на Волині українських шкіл, збору і надсилки для них підручників, фінансової допомоги в організації різних свят для учнів шкіл, видання науково-публіцистичних праць М. Грушевського, Л. Цегельського та ін. Основний масив кореспонденції припадає на спілкування з М. Гаврилком, з яким в А. Жука склались товариські відносини. А. Жук закликав його активно співпрацювати з єврейськими організаціями, особливо у шкільній справі¹⁶. Від імені СВУ А. Жук був вдячним керівникам УСС за пророблену ними роботу в справі національно-культурного піднесення на окупованих територіях, зокрема і в галузі шкільництва: "Хай сі жертви будуть завдатком культурного і політичного звільнення українського народу в Росії, яке собі виписало на прапорі Українське Січове військо"¹⁷. Крім того, у фонді 4405 збереглись запрошення А. Жука як члена Боевої Управи УСС на їх засідання, а також тимчасово очолити Центральну Управу УСС¹⁸.

Невеличка частина документів фонду 4405 присвячена співпраці А. Жука з різними громадсько-політичними діячами у справі надсилення літератури до таборів українських військовополонених в Австро-Угорщині та Німеччині. Серед кола цих діячів слід виділити таких осіб, як: І. Куровець, Т. Глинський¹⁹. Серед переліку надісланої літератури переважає періодика, натомість авторські праці були різноматичні.

Окрему групу матеріалів становлять стосунки А. Жука з таборовими організаціями Фрайштадту. Зокрема, прохання А. Жука надсилати звіти про діяльність таборових організацій і Головної Української Ради. Крім того, документи висвітлюють розбіжності між таборовими організаціями і А. Жуком щодо вирішення тогочасних поточних питань²⁰. Інформування про обмеження фінансової допомоги з австрійського боку і план видатків Просвітнього відділу²¹. Також зберігся машинописний варіант плану, до підготовки якого був причетний А. Жук, а також поїздки Президій Загальної Української Ради і СВУ до фрайштадського табору 27-29 лютого 1916 р.²². Серед архівних документів відклались звернення А. Жука до Просвітнього відділу у Фрайштадті про надсилення копій фотографій про його діяльність; підготовку інвентарного опису таборового майна, яке належало СВУ, у зв'язку з можливим переїздом за межі Австрії; прискорення вирішення питання заборгованості фотографічного товариства "Світло" австрійській фірмі за надані нею послуги і матеріали.

Взаємини СВУ з австрійською військовою владою щодо вирішення нагальних таборових проблем відображають звернення А. Жука до військового міністерства Австро-Угорщини²³.

Значну групу документів фонду 4405 складають листування. Зокрема, слід виокремити листи І. Мороза до А. Жука, яких налічується 41 і які хронологічно охоплюють червень 1916 – січень 1918 рр.²⁴. Основними темами спілкування були: поради щодо написання і публікацій праць І. Мороза на сторінках видань СВУ; надсилення літератури для табору й особисто І. Морозу; опис побутових таборових умов і психологічного стану; ставлення до політики, яку проводив СВУ; підсумки обговорень серед полонених щодо тогочасного становища України; інформування про розбіжності між керівниками таборових організацій; прохання про можливий переїзд до Відня або Львова для роботи в українських редакціях; обмін думками щодо відстоювання принципу незалежності молодою українською державою в 1917 р.; проведення політичних акцій у формі віча і збирання підписів серед полонених для підтримки Української Центральної Ради; написання і надсилення звітів таборових товариств; питання організації перевезення українських полонених на територію України; допомога таборової друкарні в отриманні фарб; надання відомостей про кількість паперу для публікації таборового періодичного видання "Розвага"; надсилення малюнків, які висвітлюють таборове життя; надсилення для І. Мороза літератури, присвяченої Револьюційній Українській Партії; обмін думками щодо проведення ліквідаційної роботи в фрайштадському таборі; вітання з релігійними святами; прохання в надсиланні харчів для таборових полонених українців з Голландії; скарги на погане харчування українців, яке могло спровокувати голодний бунт. На відміну від І. Мороза,

М. Гаврилко в листі до А. Жука інформував про важкі умови пропагандистської роботи в деяких бараках фрайштадського табору у зв'язку із протидією створених там російських шовіністичних організацій. Тому закликав звернутись до австрійського військового міністерства з проханням припинити їхню діяльність і висилку їх організаторів в інші табори, де відсутні українці. Нарікав про брак історичної літератури²⁵.

Не останнє місце співпраці з А. Жуком відігравав О. Охримович. Зокрема, збереглися 12 листів останнього до А. Жука, в яких зачіпалися такі питання: створення бюро переписки полонених з таборовими організаціями і надсилання звітів; замовлення і пересилка літератури, особливо “Кобзаря” Т. Шевченка до фрайштадського табору; застереження від всякого роду провокацій щодо українських полонених; надсилання О. Охримовичу зароблених коштів з фонду СВУ; опис тяжких умов таборового життя; переведення кращих українських полонених з інших таборів до Фрайштаду, а пізніше припинення цього процесу; несвоєчасне надсилання звітів через брак часу; організація з полонених полку ім. Д. Дорошенка і відправлення їх на Україну; інформування про обрання керівництва Головної Української Ради; непогодження з планами А. Жука щодо переведення І. Мороза до Відня; висвітлення боротьби між І. Морозом і частиною людей, які входили до драматичного товариства фрайштадського табору.

Цікаве листування А. Жука з редакціями “Діло”, “Українське слово”, “Свобода”. Обговорювались питання пропагування видань СВУ. Окреме місце серед кореспонденції посідає листування з бориславським редактором і видавцем “Всесвітньої Бібліотеки”, “Воєнної України” Іваном Калиновичем протягом 1917 р.²⁶, а також листування з О. Луцьким²⁷.

Цікавим, на нашу думку, є листування А. Жука з керівником Бюро культурної допомоги для українського населення на окупованих територіях І. Крип'якевичом, яке хронологічно датоване 1916–1917 рр. і налічує 41 листів, із них до А. Жука – 32 шт., до І. Крип'якевича – 9 шт. У своїх листах А. Жук прохав уникати конфлікту з єврейською громадою у Володимирі-Волинському при закладанні народної школи, перевірити, чи мають можливість вчителі, які були у прифронтовій зоні, закладати школи і відповідно надсилати їм підручники і приладдя; інформувати про шкільні справи в інших містах Волині, а також ознайомити учителів із програмою організації шкільництва на окупованих територіях²⁸. Також надсилати своє бачення майбутнього політичного становища Волині і Холмщини. Обіцяв вирішити справу шкільних інспекторів, а також констатував про виїзд на Волинь і Холмщину галицьких та буковинських священослужителів для української справи; просив надіслати реферат про стан на окупованих територіях; інформував, що австрійська військова влада погодилась на відкриття 3 шкіл на

Волині і профінансує на окупованих територіях роботу деяких українських діячів. Водночас спільними зусиллями із Загальною Українською Радою допоможуть із створенням шкільних фондів і вирішення питань з будинками для шкіл і гімназій. Зокрема, збереглась чернетка листа А. Жука до І. Крип'якевича від 23 жовтня 1915 р.²⁹. У чернетці наголошувалось про нерозривність Бюро з СВУ і активній допомозі в його праці. Водночас надавалися поради щодо конкретної роботи: налагодження відносин з окупаційною владою; програма організації повинна відповідати постулатам СВУ; не співпрацювати з дискредитованими діячами; переваги колективної праці над індивідуальними заходами; публікації праць, присвячених українській справі на Волині на сторінках “Вісника СВУ”, “Українського слова”; збирання інформації про окуповану українську територію; розповсюдження української літератури на окресленій території; надсилання коштів на видавничі проекти. Крім того, в інших листах І. Крип'якевича до А. Жука і В. Дорошенка подавалася інформація про зроблені ним кроки – створення українських шкіл, а також пропозиції про залучення до роботи О. Назарука і відкриття філії СВУ у Львові для полегшення координаційної роботи.

Про участь А. Жука у видавничих проектах періоду Першої світової війни підтверджує листування з М. Лозинським³⁰. Так, у листах обговорювались питання підготовки і публікації праці про І. Франка³¹, відношення до якої мав А. Жук, хоча основним автором виступав М. Лозинський. Прохання А. Жука надіслання до Відня рукописів біографій відомих українських діячів для публікації цілої низки серій книг і окремих праць з історії української політики в Австрії; обговорення фінансових питань щодо публікації праць і гонорарів; клопотання М. Лозинського до А. Жука у публікації його німецькомовної праці в Берліні або у випадку невирішення цього питання – повернення рукопису; надсилання біографічної праці.

На початку Першої світової війни А. Жук підтримав Австро-Угорщину. Про це ілюструє відозва Президії СВУ німецькою мовою, датована 25 серпня 1914 р. до турецького народу, де пояснювалась позиція СВУ щодо військових подій і “українському питанню” в геополітичній боротьбі³². Серед документів цієї справи міститься відповідь, датована травнем 1915 р., автором якої був А. Жук, на статтю Г. Алексинського “О провокации” в “Современом мире” щодо дискредитації СВУ і шовіністичних нападках на український національний рух³³.

У фонді 4405 відклались кілька звернень А. Жука, який підписувався “За СВУ” до українських таборових видавництв Австро-Угорщини і Німеччини про надсилання до СВУ недоотриманих номерів за різні роки періодичних видань³⁴.

Процес організації українських шкіл у Володимирі-Волинському ілюструє листування А. Жука з четарем УСС М. Сасевичем³⁵. Зокрема,

дізнаємось про надсилання періодичних видань і авторських праць, коштів для створення бібліотеки і покриття видатків із проведеної роботи. Рекомендації щодо тактики створення шкіл з опорою на місцеве населення; отримання звітів про зроблену роботу; допомога в надсиланні шкільних підручників, а також людських ресурсів. Продовженням цієї тематики можуть слугувати листи А. Жука до члена міської управи Володимира-Волинського Є. Чирановського, в якому інформувалось про діяльність СВУ в українській справі на Волині; заклик створити українську організацію, яка б опікувалась “про культурні, економічні і релігійні потреби населення городу і повіту” і особливо створенням народних шкіл³⁶. Скарги Є. Чирановського на нового урядника Володимира-Волинського за походженням угорця, який негативно ставився до українського руху і замінив на цій посаді етнічного українця. Крім того, в листах А. Жука до шкільного комітету Володимира-Волинського наголошувалось залучати при формуванні українських шкіл інші етнічні групи, особливо євреїв, зберігаючи при цьому український характер навчальної установи³⁷. Також збереглась переписка А. Жука з українським урядовцем Володимира-Волинського Г. Мартинцем, який займав посаду підпоручника. Основні сюжети переписки зводились до пересилання періодичних видань СВУ; допомога в отриманні одягу, взуття для українського населення із проведенням різних акцій у Відні; переказ коштів для створення українських навчальних закладів і святкових різдвяних заходів; побажання створити допомоговий окружний комітет для місцевого українського населення; зосереджувати основний акцент на місцеві українські сили при створенні українських шкіл; надсилання інформаційних звітів про виконану роботу³⁸.

Про шкільні справи в м. Любомилі інформувала А. Жука у листах С. Содорович. Наголошувала про отриману літературу і кошти від А. Жука, а також поділилась враженнями від культурних програм, проведених у школі³⁹. Серед кореспонденції можна виділити листи К. Демчука до А. Жука, в якому той висловлював невдоволення щодо політики Австро-Угорщини на Волині.

Перебуваючи на еміграції, А. Жук проводив активну діяльність серед української громади в Австрії. Про це ілюструють протоколи загальних зборів засідань управи та нарад Союзу українських журналістів та письменників у Відні (далі СУЖП)⁴⁰. Документи фіксують участь у роботі СУЖП від 16 грудня 1922 р. Також висвітлюються ініціативні кроки А. Жука щодо святкування річниці проголошення Четвертого Універсалу УЦР із створенням відповідного комітету для святкування цієї події; перенесення місце осідку СУЖП з Відня до Праги, “де зібралося найбільше його членів, де взагалі є осередок українського культурного життя на еміграції”. Крім того, поданий особистий рахунок А. Жука як члена СУЖП⁴¹. Із звітів про діяльність СУЖП дізнаємось про виголошені реферати А. Жука⁴².

Серед документів фонду 3619 збереглися обіжники, накази надіслані МЗС УНР за підписами міністра і завідувача канцелярію міністерства, яку очолював А. Жук до українських посольств, консульств і місій. Документи були присвячені кадровим питанням; надсилання до МЗС відомостей про персональний склад дипломатичних представництв, звітів і рефератів про відношення іноземних держав до УНР і заходи, які проводяться відповідними українськими посольствами щодо відстоювання інтересів УНР⁴³. Крім того, зберігся лист до радника посла УНР у Берліні Р. Смаль-Стоцького, в якому А. Жук інформував про надсилання копій нарад українських послів у Відні 18–22 червня 1912 р. і резюме наради в Карлсбаді⁴⁴.

У фонді 4352 знаходиться особова картка українського емігранта Андрія Жука для отримання допомоги⁴⁵. Документ датований 1923 р. і містить коротку інформацію про сімейний стан, освіту, вид діяльності, соціальний статус.

Проводячи активну діяльність у роки Першої світової війни, А. Жук входив до українських військових організацій. Зокрема, про це ілюструють протоколи засідань Боевої Управи Українських Січових Стрільців. На жаль, документи ілюструють участь А. Жука в засіданнях управи тільки за 1914 і 1916 рр. Так, А. Жук порушував питання про включення представника СВУ до складу Боевої Управи, а також акцентував увагу на тому, що на звільнених територіях російської України політичну роботу мав би проводити СВУ і залучати під свої знамена галичан⁴⁶. Висловлював позицію СВУ щодо ставлення до українського питання перед країнами Австро-Угорщини, Німеччини та Туреччини, при цьому відмежовуючись від афер деяких діячів СВУ. Підтримував ідею участі УСС на військовій виставці у Відні, розмістивши там кіоск⁴⁷.

Сторінки дипломатичної діяльності А. Жука висвітлює ф. 3696. Зокрема, участь А. Жука – радника МЗС УНР у Відні як секретаря конференції послів і голів українських місій УНР, скликаної міністром В. Темницьким у чеському містечку Карлсбаді 6–14 серпня 1919 р. Під час обговорень найважливіших питань, які стояли перед молодого українською дипломатією, А. Жук пропонував провести ревізію штатів посольств і місій, які, на його переконання, були роздуті і все більше вимагали коштів⁴⁸. Наголошував на тому, що вирішувати зовнішньополітичні проблеми потрібно з вирішенням внутрішніх, оскільки “маємо на папері і суверенну державу і об’єднання з Україною західних українських земель, але фактично не маємо нічого...”⁴⁹. Переконавав присутніх, що більшість українських посольств і місій не виконували своїх прямих обов’язків, перетворившись таким чином у “дипломатично-політичні органи”.

Серед епістолярної спадщини А. Жука у фондах ЦДАВО України представлені рукописні листи А. Жука до Ю. Тищенка-Сірого. Ко-

респонденція налічує 54 листів, які хронологічно охоплюють 1923–1927 рр.⁵⁰. Листи розподілені за роками таким чином: 1923 р. – 6 шт., 1924р. – 21 шт., 1925р. – 12 шт., 1926р. – 10 шт., 1927р. – 5 шт. Основна тематика листування – надсилання літератури А. Жуком для продажу Ю. Тищенком-Сірим і несвоєчасним переказом виручених коштів останнього, що призводило до важкого матеріального становища відправника. Можна виокремити такі тематики листування за 1923–1924 рр. – продаж В. Дорошенку словників Б. Грінченка та Уманця; 1925 р. – прохання повернути кошти за надіслану літературу за минулі роки, надсилання празьких видань до колекції А. Жука за компенсацію боргу Ю. Тищенком-Сірим, припинення надсилання літератури у зв'язку з неможливістю оплатити пересилку, нагадування іншим особам про їхні борги за отриману літературу і надсилання адрес осіб і інституцій, які могли б купляти книги, неможливість виїхати за межі Відня через незадовільний стан здоров'я; 1926 р. – відмова приїзду на міжнародний бібліотечний з'їзд у Празі через неспроможність отримання паспорту і візи, що доповнювалось важким матеріальним становищем, нагадування про виплату боргів за книги; 1927 р. – обговорення надіслання складеного А. Жуком списку літератури до його колекції через В. Щербаківського.

Отже, аналіз фондів ЦДАВО України, в яких зосереджена інформація про суспільно-політичну, державницьку діяльність Андрія Жука, дає можливість простежити його внесок в український національно-визвольний рух часів Першої світової війни і частково міжвоєнного періоду. При цьому основний масив документів зосереджений у фонді СВУ, що ілюструє культурно-просвітню, політичну діяльність А. Жука у межах цієї організації.

¹ *Таравська Я.* Громадсько-політична та науково-публіцистична діяльність Андрія Жука (1880–1968 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Я. Таравська; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2012. – 20 с.; *Шульгата Н.* Андрій Жук у суспільно-політичних процесах Галичини і Наддніпрянщини першої третини ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Н. Шульгата; Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2013. – 20 с.

² ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр.13, арк. 3–26.

³ Там само, арк. 25–26.

⁴ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 69, арк. 33.

⁵ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

⁶ Там само, арк. 2.

⁷ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 201, арк. 2.

⁸ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 209, арк. 1–3.

⁹ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 208.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 4404, оп. 1, спр. 68, арк. 70.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 207, арк. 1.

¹² ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 55, арк. 19–20.

¹³ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 23, арк. 2.

- ¹⁴ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 4, арк. 2.
- ¹⁵ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 22.
- ¹⁶ Там само, арк. 33.
- ¹⁷ Там само, арк. 173.
- ¹⁸ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 173, арк. 4–4зв., 24.
- ¹⁹ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 72.
- ²⁰ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 173, арк. 29–31.
- ²¹ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 60, арк. 70–71.
- ²² Там само, арк. 116–117.
- ²³ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 18, арк. 540, 543.
- ²⁴ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 20.
- ²⁵ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 20, арк. 114.
- ²⁶ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 180, арк. 42–43, 86–86 зв, 238–239.
- ²⁷ Там само, арк. 220–226.
- ²⁸ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 67, арк. 34.
- ²⁹ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 65, арк. 22–27.
- ³⁰ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 138.
- ³¹ Там само, арк. 7–12.
- ³² ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 9, арк. 2.
- ³³ Там само, арк. 11–12 зв.
- ³⁴ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 134, арк. 14–18.
- ³⁵ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 129.
- ³⁶ ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 70, арк. 175.
- ³⁷ Там само, арк. 170.
- ³⁸ Там само, арк. 45–48.
- ³⁹ Там само, арк. 129–130 зв.
- ⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 4373, оп. 1, спр. 3.
- ⁴¹ ЦДАВО України, ф. 4373, оп. 1, спр. 17, арк. 65.
- ⁴² ЦДАВО України, ф. 4373, оп. 1, спр. 5, арк. 3.
- ⁴³ ЦДАВО України, ф. 3619, оп. 1, спр. 1, арк. 24–25.
- ⁴⁴ Там само, арк. 65.
- ⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 4352, оп. 1, спр. 19, арк. 17.
- ⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 22, арк. 22.
- ⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 23, арк. 67.
- ⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 69, арк. 47.
- ⁴⁹ Там само, арк. 75.
- ⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 3803, оп. 1, спр. 50.

Анализируются фонды ЦДАВО Украины, в которых освещаются разные аспекты общественно-политической, государственной деятельности украинского общественно-политического деятеля Андрея Жука в годы Первой мировой войны и частично межвоенного периода.

Ключевые слова: Андрей Жук; архивные фонды; переписка; общественно-политическая деятельность.

There are analyzed the fonds of the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, that reveal different aspects of the socio-political and state activity of Andriy Zhuk, the Ukrainian socio-political activist, during the First World war and partially of interwar periods.

Key words: Andriy Zhuk; the archival fonds; the letters; the socio-political activity.

УДК 930.253:[792+791.44.071] (477)"1920/1930"

Т. О. НИКОЛАЄВА*

**ТЕАТРАЛЬНА ТА КІНЕМАТОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ІГОРЯ БІРА (1920–1930-і рр.)**

Ігор Бір (1898–1970-і рр.),
ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1,
спр. 21, арк. 14.

Подано біографічну інформацію про українського актора і режисера І. М. Біра, яка розкриває етапи його творчого шляху у 1920–1930-і рр. Використано документи з фонду особового походження № 34 “Бір Ігор Миколайович (1898–?) – актор, театральний діяч, режисер”, що зберігаються у Центральному державному архіві зарубіжної україніки.

Ключові слова: Ігор Миколайович Бір; актор; режисер; кінематограф; театр.

Внутрішня політика радянської Росії та докорінна перебудова культурного життя суспільства, так звана “культурна революція”¹ 1920–1930-х рр. внесла кардинальні зміни в усі види мистецтва, в тому числі театр і кіно. Націоналізація приватної власності, створення ідеологічної вертикалі державного управління у сфері культури, визначення нових художніх підходів у мистецтві та поява радянської драматургії сформували в цей період новий тип культури – соціалістичний². Одним з його представників був Ігор Миколайович Бір (1898–1970-ті)³. Саме на період 20–30-х рр. ХХ ст. припадає його активна акторська і режисерська діяльність у різних містах.

Актуальність питання, порушеного у цій статті, зумовлена тим, що дослідження життя та діяльності представника української інтелігенції І. М. Біра відсутні. Тому вивчення його мистецького доробку у 1920–1930-і рр. показово висвітлює організаційні та репертуарні тенденції, які панували у театральному та кіномистецтві на різних етапах внутрішньої політики радянської держави. До того ж, документи, що були передані до Центрального державного архіву зарубіжної україніки (ЦДАЗУ) у 2010 р. Харківським приватним музеєм міської садиби і які стали основою дослідження, дозволяють окреслити творчу біографію актора. Ця публікація є першою науковою розвідкою про нього.

* *Николаєва Тетяна Олександрівна* – старший науковий співробітник Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

Нині немає можливості документально прослідкувати за юнацькими роками Ігоря Біра, встановити, чи навчався він і де саме акторській майстерності. Але склад фонду № 34 “Бір Ігор Миколайович (1898–?) актор, театральний діяч, режисер”, а саме: розрахункові книжки, довідки, трудові договори, грамоти, характеристики, програми, афіші – свідчить про те, що початок його трудової діяльності припадає на 1920-і рр. Із жовтня 1920 р. двадцятидвохрічний актор почав працювати у Великому радянському театрі м. Воронеж. Одночасно він викладав у драматичній студії Центрального робочого клубу при Губпрофраді (Губернська профспілкова рада) та займав посаду завідувача драматичної студії районного червоноармійського клубу гарнізону м. Воронеж⁴.

Зазначимо, що під час політики “воєнного комунізму” у 1918–1920 рр. активізується саме театральне мистецтво як найбільш доступне для агітації народу. Тому не дивно, на 1920 р. Наркомпрос (Народний комісаріат просвіти) нараховував 1547 театрів і студій. У Червоній армії було 1210 професійних театрів і 911 драматичних гуртків, а кількість селянських театрів становила 3 000⁵. Нова економічна політика (НЕП), що розпочалася у 1921 р., привнесла у сферу мистецтва госпрозрахунок. Актори мали можливість працювати за договорами. У період НЕПу з’являються так звані театри-кабаре.

Саме на період НЕПу припадає пік творчої активності Ігоря Біра. У лютому 1921 р. його приймають до театру імені тов. Леніна (м. Новоросійськ). Перебуваючи у трупі театру, І. М. Бір зіграв сина купця Восьмибратова – Петра в комедії “Ліс” О. М. Островського (постановка Н. В. Крилова). Того ж року І. М. Бір стає співробітником Управління служби Кавсектору (Кавказький сектор) та уповноваженим трупі штабу 9-ої Армії. Уповноваженим його направляють до м. Воронеж для запрошення акторів розформованої 2-ої Армії Республіки. У посвідченні, зокрема, зазначено: “В виду важности, в деле просвещения красноармейских масс, поручения – тов. Бир должен быть всячески подержан всеми советскими учреждениями и лицами”⁶.

Звернемо увагу на те, що ще з XIX ст. у драматичному театрі були поширені різноманітні амплуа трагічних акторів і актрис, драматичних коханців тощо. Залежно від значущості ролі, розрізняли амплуа перших і других коханців. У цих амплуа актори грали ролі молодих закоханих чоловіків, для яких характерні краса, розум та шляхетність⁷. Із жовтня 1921 р. по квітень 1922 р. І. М. Бір перебував на службі в Палаці праці та мистецтв Губполітпросвіту (Губернський політико-просвітницький відділ) у м. Уфа в драматичній трупі Державного показового театру РСФСР “13” під керівництвом А. А. Димова. Згідно з договором, що відклався у фонді № 34, амплуа актора зазначено, як “другий коханець” та ролі за призначенням режисера. В цьому театрі він зіграв у драмі А. І. Сумбатова і В. І. Немировича-Данченко “Соколи і ворони”, виконавши головну роль касира комерційного банку Сергія Зеленого⁸.

У ці роки І. М. Бір був задіяний у досить різноманітних театральних виставах, серед них слід відзначити “Дні нашого життя” та “Петербурзькі нетрі”. Вистава “Петербурзькі нетрі”, в якій він брав участь в одній з головних ролей – Івана Вересова, поставлена за однойменним авантюрним романом прозаїка і літературного критика Всеволода Крестовського (1840–1895). “Московская историйка в 4-х действиях” – такий підзаголовок мала п’єса “Дні нашого життя” відомого письменника Леоніда Андрєєва (1871–1919) у постановці А. А. Димова. В ній І. М. Бір зіграв головну роль – студента Миколи Глуховцева. П’єса розповідає про нещасну любов хлопця до красуні, яку мати змусила стати дівчиною легкої поведінки. Дізнавшись про це, головний герой страждає і згодом гине через надмірне вживання алкоголю. Слід зазначити, що для літературних творів другої половини ХІХ – першої чверті ХХ ст. були характерні сюжети, пов’язані з висвітленням непростих обставин життя найнижчих верств міського населення. У цьому контексті доречно пригадати п’єсу “На дні” видатного російського письменника Максима Горького (1868–1936) та твори російського журналіста, історика Москви В. О. Гіляровського (1855–1935) “Нетряні люди”, “Москва і москвичі” тощо⁹.

На 1923 р. І. М. Бір уже був членом РАБИС (Всеросійського професійного союзу робітників мистецтв). Довідка від 10 травня 1923 р., яку він отримав від Кубано-чорноморського обласного відділу РАБИС м. Краснодар, підтверджує, що був артистом театру “Палас”¹⁰. З листопада 1923 р. по травень 1924 р. між І. М. Біром і Краматорським театром ім. Луначарського укладено договір, згідно з яким він мав брати участь у дванадцяти виставах на місяць та одному бенефісі як коханець-невростенік з героїчним відтінком. Такий акцент в амплуа коханця передбачав, що актор виконував ролі неврівноваженої людини, яка перебуває в стані гострої душевної кризи. Крім вистав, театр ім. Луначарського організовував вечори на користь інвалідів, поранених червоноармійців і родин осіб, що загинули під час громадянської війни 1918–1922 рр. Так, 19 січня 1925 р. драматичний колектив під керівництвом режисера Є. П. Андіона провів у театрі вечір-кабаре, в якому І. М. Бір брав участь у скетчі, декламував вірші та виступав як конферансьє¹¹.

1924–1926 рр. виявилися дуже насиченими в творчому житті І. М. Біра. Одночасно він працює в декількох драматичних колективах, у 1924 р. разом з артистами К. Родіоновим і Г. Бездольським у м. Єнакієве. Із жовтня 1924 р. по квітень 1925 р. І. М. Бір перебував уповноваженим ансамблю “Нова драма”. Згідно з договорами з місцевою владою Горлівки, ансамбль провів двадцять чотири вистави з виїздом на копальні. До того ж, колектив був зобов’язаний ставити не менш ніж чотири п’єси на місяць, що “являются новинками Москвы и отражают новый быт”. Колектив ансамблю “Нова драма” нараховував ві-

Учасники кіностудії Харківського політехнічного інституту на зйомках фільму І. Біра “Останній листок” (1960 р.).
В центрі І. Бір.
ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 21, арк. 1.

сімнадцять артистів¹². З грудня 1924 р. по квітень 1925 р. та з серпня 1925 р. по вересень 1926 р. І. М. Бір брав участь у виставах Харківського ансамблю російської драми під керівництвом режисера Є. П. Андіона в містах Бахмут, Сталіно, Єйськ, Новоросійськ, Темрюк, Сухумі, Туапсе, Поті та ін.¹³

У лютому 1927 р. І. М. Бір уперше виступив як кіноактор. Він зіграв роль студента в художній стрічці “Муть” українського кінодраматурга та кінорежисера Г. М. Тасіна (1895–1956). Однак, соціальна драма за мотивами однойменного роману Миколи Мізгіря про розпад дворянської

родини, яку знімали на легендарній ВУФКУ (Другій державній кінофабриці Всеукраїнського фотокіноуправління, м. Ялта) була піддана критиці. У журналі “Радянський екран” №10 за 1928 р. К. Фельдман зазначає: “В “Мути” какая-то чрезвычайно упрощенная, доморощенная Достоевщина, которую режиссер пытается выявить на контрасте с революционным подпольем. В фильме эта Достоевщина преподносится в образе губернатора, младшего брата революционера, проститутки, бродяги. Формальные приемы Тасина и в этом фильме не блещут новизной... он решительно не мыслит себе “героического” вне обморока и больничной койки”¹⁴. Звернемо увагу, на те, що в 20-і рр. ХХ ст. український кінематограф тільки робив перші кроки, а на початку 1920-х рр. розвивався напрямок, що спирався на дореволюційний психологічний фільм та символістський і експресіоністичний театр¹⁵. Історія кінематографа цього періоду знає чимало фільмів, які не становили художньої цінності. Вони, як і театральні псевдо-новинки, піддавались гострій критиці популярними журналістами і письменниками Іллею Ільфом (1897–1937) та Євгеном Петровим (1902–1942) на сторінках періодичних видань¹⁶.

Уже в травні 1927 р. І. М. Бір повертається до театральної діяльності і згідно з колективним договором до червня того ж року обіймає посаду чергового режисера та виконує ролі героїв-коханців у трудовому колективі “Колард” (м. Вінниця)¹⁷. З довідки Посредбюро з най-

му робітників мистецтва (м. Катеринослав) відомо, що з липня по вересень 1927 р. І. М. Бір “работал в качестве рук. и актера в труппе при Посредрабисе, обслуживающей рабочие театры”. В 1920–1930-і рр. діяли посередницькі бюро з найму і розподілу (працевлаштування) акторів та інших театральних працівників, які мали назву ПО-СРЕДРАБИС¹⁸. Із жовтня 1927 р. по січень 1928 р. він працював актором драми в трудовому колективі “Русская драма” м. Ізюм¹⁹.

У наступному році І. М. Бір продовжив вести активну акторську і режисерську діяльність у різних містах. У лютому 1928 р. він перебував уповноваженим з укладання договорів із приводу вистав у робочому театрі м. Рибінськ²⁰.

З березня по травень того ж року в театрі м. Темрюк був керівником і актором. Із жовтня 1928 р. по березень 1929 р. І. М. Бір перебував у трупі Грозненського робочого театру під керівництвом режисера М. К. Теппера. У фонді № 34 міститься характеристика на актора, в ній, зокрема, зазначено: “Игорь Николаевич Бир проявил себя как культурный, способный актер, с громадным желанием исканий и экспериментов, что делает его желанным в каждом театре нового направления, который ставит себе разрешение формальных задач на хорошем театральном материале”. Із програми до першої річниці відкриття Грозненського робочого театру відомо, що І. М. Бір брав участь у виставі за п’єсою “Любов Ярова” відомого письменника та драматурга К. А. Тренєва (1876–1945). За сюжетом, головна героїня – вчителька, допомагаючи підпільному революційному комітету, несподівано зустрічає свого чоловіка – поручика Ярового, котрого вважала загиблим під час Першої світової війни. У присвяченій подіям громадянської війни популярній на той час виставі “Любов Ярова” І. Бір зіграв роль Івана Колосова²¹.

ПРОШУ ВЫВЕСТИ НА ВИДНОМ МЕСТЕ.

Свободен на летний сезон артист драмы любенин-моравский с героическим уклоном и стародной режиссурой ссорящихся пьес **Игорь Николаевич Бир**

Собственная театральная библиотека до 100 пьес.

РЕПЕРТУАР:

ШЕГ НА ТРОНЕ	НЕ УБИЙ
ЭГЕН НЕЩАСТНЫЙ	ИДИОТ
УЧЕНИЕ ДЬВЮЛА	ДНИ НАШЕЙ ЖИЗНИ
ВОЗЧЬ ДУШИ	ПЛАМЯ
РЯСА	ГОРЯЧЕЕ СЕРДЦЕ
РЕВОЛЮЦИОННАЯ СВАДЬБА	РОМАН
ЦАРЕВИЧ АЛЕКСЕЙ	ЧАСТНОЕ ДЕЛО
ПЕТР III	ЛАБИРИНТ
КОВАРСТВО И ЛЮБОВЬ	ИЗМЕНА
ПОТОНУВШИЙ КОЛОКОЛ	ЧЕСТЬ
ПОСЛЕДНИЙ ПРИНЦ	ФЛАМЯ ТЕСИНИ
ИЗГНАННИК	СТАКАН ВОДЫ
РАЗБОЙНИК	ТОРТОВЫЙ ДОМ
ИЗНАНКА ЖИЗНИ	СТОЛЧНЫЙ ВОЗДУХ
НИКОЛАЙ I	ОБРЫВ
ГИБЕЛЬ НАДЕЖДЫ	ОБЛАДАННЕ
ГОРЕ ОТ УМА	СТАРЧЕСКАЯ ЛЮБОВЬ
ЦАРЬ ФЕДОР РОДОНОВИЧ	КАЗНЬ
ПОВЕСТЬ ОБ ОДНОМ ШЕГЕ	ЦИРК
ПУШКА	СОКОЛЫ И ВОРОНЫ
ДУРАК	МЕЧТА ЛЮБВИ
АВДОТЬИНА ЖИЗНЬ	МЯГКЕ ПРИЗРАКИ
МАЛЕНЬКАЯ ДЕВОЧКА	ВЕДЬМА
С БОЛЬШИМ ХАРАКТЕРОМ	ВАНЬКА ВЛЮЧЕНКЕ
ПЕТЕРБУРГСКИЕ ТРУЩОБЫ	ЖИВОЙ ТРУП
ПЕВЕЦ СВОЕЙ ПЕЧАЛИ	ВЕСЕННИЙ ПОТОК
ПОВЕСТЬ О Г-не СОСЬЯННЕ	

«Прошу предложить артистам: г-р. Дорони, Белозеров, г-р. для № 2, театр. И. А. Пестель, г-р. Бир, Николай Бир»

1928 г. № 201. Том 32. стр. 1. Страница 15. «Русская драма»

Об’ява [1920-і рр.].

ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 15, арк. 31.

Програма вечора-кабаре, в якому брав участь І. Бір (1925 р.).
 ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1,
 спр. 15, арк. 25.

Літній сезон 1928 р. (м. Новоросійськ) і період зима-літо 1928/1929 рр. (м. Грозний) І. М. Бір провів у колективі Ленінградського ансамблю драми і комедії під керівництвом режисера М. Г. Молотова. В характеристиці на актора зазначено, що в низці зіграних ним ролей І. М. Бір проявив себе як досвідчений актор “хорошого тона, чуткий, исполнительный и аккуратный работник”²².

Крім акторської діяльності (наприклад, участь у виїзній виставі “Ненависть” у ролі Джеймса Еллемана), з перебуванням у м. Грозний пов’язаний і інший напрямок творчості І. М. Біра, а саме – викладацька діяльність. Із жовтня 1928 р. по вересень 1929 р. він викладав у Грозненському театрі Робітничої молоді історію театру і постановку голосу²³.

Зимовий сезон 1929–1930 рр. І. М. Бір провів у Москві. Відповідно до розрахункової книжки робітника мистецтва № 2 у цей період він знаходився на обліку біржі праці як драматичний артист²⁴.

Актор брав енергійну участь і в організаційно-методичній робо-

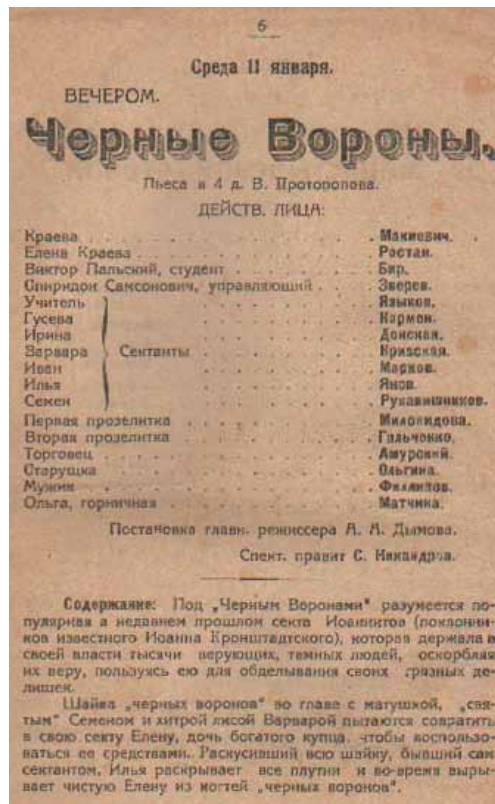
ті, пов’язаній з функціонуванням театрів. Наприклад, у листопаді 1930 р. він перебував у бригаді обліку масової художньої роботи, присвяченій проведенню святкувань річниці Жовтневої революції при Московській міській раді²⁵. Тогочасні акторські колективи виїжджали і на “великие стройки” періоду індустріалізації СРСР у 1930-х рр. Однією з них було будівництво хімічного комбінату у м. Бобрики (нині Новомосковськ). У 1931 р. І. М. Бір працював художнім інспектором 5-го Державного інструктивного пересувного театру Центрального будинку самодіяльного мистецтва ім. Н. К. Крупської. У фонді № 34 містяться подяки від газети “Підмосковний гігант” та Загальнобудівничого комітету Бобриків-

ського будівництва з типовою для того часу стилістикою: “за художественное обслуживание рабочих подлинным пролетарским искусством, послужившим здоровой зарядкой для строительства”²⁶.

1933 р. відзначився важливою подією у театральному житті рідного міста Ігоря Біра. У Харкові відкрився Російський драматичний театр, який очолив режисер М. М. Синельников (до того у 1910–1913-х рр. він тримав антрепризу в цьому ж місті)²⁷. Достеменно не відомо, в які саме роки І. М. Бір перебував у Харкові в трупі М. М. Синельникова (1885–1939). Період початку 1930-х рр. не висвітлено жодним офіційним документом фонду № 34. Але, відомо, що з 1936 р. Ігор Бір знову продовжує свою творчу діяльність у Москві і стає артистом Державного експериментального театру²⁸.

Згортання нової економічної політики та “викорінювання приватного сектора з художнього виробництва”, яке поступово почалося у 1928 р. і остаточно оформилося за десять років у 1938 р., призвело до ліквідації всіх форм власності, крім державної, при театрах організуються художньо-політичні ради, театри переводять на систему державного п’ятирічного планування, для артистів (які звикли щорічно змінювати роботу, а у 1930-ті рр. таких було 35 %) скасована контрактна система²⁹.

Ті самі процеси відбувається у кіномистецтві. Характерною рисою радянського кінематографу 30-х років ХХ ст. стало висвітлення проблеми соціального характеру, тобто “показати сучасника у його розвитку та становленні”³⁰. Саме на середину 1930-х рр. припадає плідна робота І. М. Біра у кіно. Він знайомиться з видатним кінорежисером С. М. Ейзенштейном (1898–1948), працює у знімальній групі стрічок “Бежин луг” (1934), що присвячена Павлику Морозову, “Ферганський канал” (1939), яка розповідає про одну з найбільших іригаційних споруд СРСР та у героїчній кіноопері “Олександр Невський” (1938).

З репертуару Державного показового театру РСФСР “13”.
ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1,
спр. 15, арк. 23 зв.

У фільмі “Ферганський канал”, зйомки якого проходили в Казахстані, І. М. Бір перебував на посаді режисера-методиста у театральному відділі Управління у справах мистецтв при Раді народних комісарів Казахської РСР³¹. Спогадам про “восемь счастливых лет” (мається на увазі співпраця з С. М. Ейзенштейном) присвячено нарис І. М. Біра “Сказ о великом мастере С. М. Эйзенштейне”, що міститься у фонді № 34 “Бір Ігор Миколайович (1898-?) актор, театральний діяч, режисер” разом зі світлинами та його особистим листуванням³².

Розглянутий період виявився досить неоднозначним для становлення і розвитку театру та кіноіндустрії у СРСР. У той час поруч зі сміливими експериментами і технічними нововведеннями існувала ідеологічна заангажованість та відверта бездарність режисерів. А внутрішня політика СРСР скоригувала згодом у потрібній владі соцреалістичний напрямок всі сфери творчої діяльності. Тим не менш талановиті люди прагнули до самоствердження, пошуку себе в улюбленій професії. Показова в цьому плані є постать актора і режисера Ігоря Миколайовича Біра як представника нового покоління діячів культури 20–30-х рр. ХХ ст.

¹ Культурная революция // Большая Российская энциклопедия – Т. 16. – М., 2010.

² Социалистическая культура // Энциклопедический словарь. – Т. 3. – М., 1953. – С. 270.

³ *Ігор Миколайович Бір* (1898–1970-ті) – народ. у Харкові. Відомий представник мистецької інтелігенції Харкова, актор театру і кіно, режисер. У 1950–1960-ті рр. працював у Харкові головою товариства любителів кіно, допомагав аматорським кіностудіям, був лектором з історії кіномистецтва. Автор статті отримала відповідь від відділу державної реєстрації актів цивільного стану у м. Харків щодо відсутності актового запису про смерть І. М. Біра у період 1970–1983 рр.; *Миславский В. Н.* Харьков кинематографический : [фильмо-биограф. справ.]. – Х. : Харьк. част. музей гор. усадьбы, 2007. – С. 25.

⁴ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 110, 112, 113.

⁵ *Дадамян Г.* Театр одного продюсера // Отечественные записки. – 2005. – № 4 (25). Режим доступу [<http://www.strana-oz.ru/2005/4/teatr-odnogo-prodyusera>].

⁶ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 20, 114, 126.

⁷ *Зверева Н. А., Ливнев Д. Г.* Словарь театральных терминов. – Москва: ГИТИС, 2007. – С. 4.

⁸ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 128; Там само, спр. 15, арк. 4 зв.

⁹ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 15, арк. 22, 30, 31.

¹⁰ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 15, арк. 117.

¹¹ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 129; Там само, спр. 15, арк. 25.

¹² ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 119, 131, 133.

¹³ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 118.

¹⁴ *Миславский В. Н.* Харьков кинематографический : [фильмо-биограф. справ.]. – Х. : Харьк. част. музей гор. усадьбы, 2007. – С. 25; *Кіно (1925–1933) сист. покажч. змісту журн. / авт.-упоряд.: Н. Козакова, Р. Росляк.* – М-во культури України, Держ. закл. “Нац. парлам. б-ка України”. – К., 2011. – С. 6;

ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 135; режим доступу [<http://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/14805/annot/>].

¹⁵ *Самойленко Т.* Особливості становлення та розвитку українського радянського кінематографу (1920–1930-ті рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2010. – Вип. 2. – С. 255–259.

¹⁶ *Ильф И., Петров Е.* Полное собрание сочинений в одном томе. – М.: Альфа-книга, 2010. – 1280 с.

¹⁷ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 45, 47.

¹⁸ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 124; *Нежный И.* Былое перед глазами. – М., 1963. – С. 173–199.

¹⁹ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 2, 5 зв.

²⁰ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 122.

²¹ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 71, 121, 142. Там само, спр. 15, арк. 29.

²² ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 141.

²³ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 123. Там само, спр. 15, арк. 26.

²⁴ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 27 зв., 28 зв., 29 зв., 30 зв.

²⁵ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 140.

²⁶ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 143. Там само, спр. 12, арк. 1.

²⁷ *Юренева В.* Записки актрисы. – М.–Л., 1946.; *Слонова Н. Н. Н.* Синельников. – М., 1956; *Миславский В. Н.* Харьков кинематографический : [фильмо-биограф. справ.]. – Х. : Харьк. част. музей гор. усадьбы, 2007. – С. 25.

²⁸ ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 125.

²⁹ *Дадамян Г.* Театр одного продюсера // Отечественные записки. – 2005. – № 4 (25). Режим доступу [<http://www.strana-oz.ru/2005/4/teatr-odnogo-prodyusera/>].

³⁰ *Самойленко Т.* Особливості становлення та розвитку українського радянського кінематографу (1920–1930-ті рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2010. – Вип. 2. – С. 255–259.

³¹ *Миславский В. Н.* Харьков кинематографический : [фильмо-биограф. справ.]. – Х. : Харьк. част. музей гор. усадьбы, 2007. – С. 25; ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 1, арк. 139.

³² ЦДАЗУ, ф. 34, оп. 1, спр. 2, арк. 17.

Представлена биографическая информация об украинском актере и режиссере И. Н. Бире, которая раскрывает этапы его творческого пути в 1920–1930-е гг. В статье использованы документы из фонда личного происхождения № 34 “Бир Игорь Николаевич (1898–?). Актер, театральный деятель, режиссер”, который находится в Центральном государственном архиве зарубежной украинки.

Ключевые слова: Игорь Николаевич Бир; актер; режиссер; кинематограф; театр.

The article presents the biographical information about the Ukrainian actor and filmmaker I. M. Bir, that reveals the stages of his career in the 1920–1930-ies. The author uses the documents of personal fond № 34 “Bir Ihor Mykolayovych (1898–?) – actor, theatre activist, filmmaker”, located in the Central State Archives of Foreign Archival Ukrainica.

Key words: Ihor Mykolayovych Bir; the actor; the filmmaker; the Cinema; the Theatre.

УДК 929Василевський+94(477.7)"1784/1846"

А. В. ХРОМОВ*

**СТАНІСЛАВ ВАСИЛЕВСЬКИЙ –
ОДЕСЬКИЙ ПОЛІЦМЕЙСТЕР (1824–1831 рр.),
НАКАЗНИЙ ОТАМАН ДУНАЙСЬКОГО
КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА (1836–1846 рр.)**

На основі архівних та опублікованих матеріалів висвітлюються факти з життя та діяльності С.Т.Василевського – одеського поліцмейстера та наказного отамана Дунайського козацького війська.

Ключові слова: С. Т. Василевський; поліцмейстер; дунайські козаки; Одеса.

Серед актуальних проблем української історичної науки важливе місце посідає розробка історії козацтва. В XIX ст. для Південної України вона базується, здебільшого, на вивченні історії козацьких формувань. У свою чергу, одним із найперспективніших напрямів козакознавчих наукових студій є дослідження життя та діяльності козачих отаманів. Спеціальні дослідження біографій керівників іррегулярних військових формувань Південної України XIX ст. перестають бути рідкісним явищем у вітчизняній історіографії¹.

Серед наказних отаманів Дунайського козацького війська (1828–1868 рр.) особливе місце посідає генерал-майор Станіслав Тимофійович Василевський, який перебував на посаді у 1836–1846 рр.

С. Т. Василевський народився в 1784 р., походив із польських православних дворян. Був удівцем, виховував двох дочок та сина. Здійснив непогану військову та чиновницьку кар'єру, зарекомендував себе як людина високих моральних принципів та господарсько-адміністративних здібностей, але при цьому іноді відрізнявся крайнім педантизмом та занадто суворим ставленням до підлеглих.

Службу розпочав у 1804 р. підпрапорщиком у Ново-Інгерманському піхотному полку. Брав участь у військових діях проти Наполеона в 1805 р., російсько-турецькій війні 1806–1812 рр., закордонних походах 1813–1814 рр. Під час цих військових кампаній С.Т.Василевський став кавалером двох орденів, отримав медаль “За взяття Парижа” та чин майора. Вірогідно, саме в цей час розпочалась його дружба з М. С. Воронцовим, який в подальшому сприяв його просуванню кар'єрними сходинками. Після отримання чину підполковника у 1819 р. С. Т. Ва-

* Хромов Анатолій Володимирович – кандидат історичних наук, завідувач лабораторії Державного архіву Одеської області.

силевський досить скоро в 1821 р. через погіршення здоров'я вийшов у відставку. В 1822 р. він отримав посаду у м.Одеса – став віце-інспектором карантину².

У 1823 р. М. С. Воронцова було призначено новоросійським генерал-губернатором, і вже через рік, у 1824 р., підполковник С. Т. Василевський обійняв посаду одеського поліцмейстера. Одесити запам'ятали надзвичайну відданість справі С. Т. Василевського, його майже цілодобове виконання службових обов'язків без сну та відпочинку, його надприродну здатність “бути одночасно в різних місцях”. Крім того, він вдало очолив слідство та розшук злочинців у гучній справі про вбивство відомого одеського архітектора Джовані Фраполі³.

Архівні джерела документально підтверджують такий образ чесно та відданого своїй справі поліцмейстера. До цього можна проілюструвати й господарсько-адміністративні здібності С. Т. Василевського. Вже через декілька років перебування на посаді, розібравшись зі станом речей та причинами проблемних явищ в одеській міській поліції, підполковник С. Т. Василевський ініціює декілька важливих перетворень. Однією із нагальних проблем розвитку молодого міста була не тільки і не стільки кримінальна ситуація, як стан протипожежної безпеки. Вже у 1826 р. він підготував проект розширення штату пожежної команди одеської поліції та технічного переоснащення тогочасних вогнеборців. У результаті загальна кількість поліцейських в Одесі була збільшена до 272 чоловік, із них більшість – 142 службовця, входили до пожежної частини поліцейської команди. Крім того, генерал-губернатор М. С. Воронцов підтримав клопотання поліцмейстера про виділення коштів на закупівлю пожежних інструментів та нових коней для водовозів, ремонт водогонів та будівництво по одній пожежній каланчі в різних районах міста⁴.

Ще однією із знакових ініціатив С. Т. Василевського стало зведення нової будівлі для одеської міської поліції. Через незадовільний стан будинку поліцмейстера він був змушений влітку 1826 р. направити запит у міську думу на віділення 2208 руб. на ремонт будівлі⁵. Пізніше неодноразові комісії на чолі з архітектором Ф. К. Боффо прийшли до висновку, що доцільніше буде знести старі споруди і збудувати новий комплекс будівель для потреб одеської поліції. Протягом майже всього 1827 р. поліцмейстер у листуваннях з генерал-губернатором, одеським градоначальником та будівельним комітетом обговорював кошторис та проект будівництва. У результаті, після указу імператора Миколи I, одеський будівельний комітет уклав контракт з титулярним радником О. П. Фірієрі сумою у 56500 руб. на будівництво комплексу споруд для розміщення поліцейської та пожежної команди та одеського поліцмейстера⁶.

Особливу увагу С. Т. Василевський приділяв належному матеріальному забезпеченню служби своїх підлеглих. За підтримки генерал-

губернатора та градоначальника він постійно вимагав від міської думи надання коштів у повному обсязі на потреби поліції. У свою чергу, поліцмейстер педантично розраховував усі кошториси, економічно обґрунтовуючи кожний рахунок: на опалювання в'язниці⁷, чи освітлення будинку тюремного наглядача⁸, або закупівлі фуражу для поліцейських коней⁹. Можливо, така ініціативність була не надто до вподоби членам одеської міської думи і стала причиною певних конфліктів у взаємовідносинах з поліцмейстером. Наприклад, у 1826 р. виконувач обов'язків одеського градоначальника Могилевський справедливо вказав міській думі на майже трикратну недодачу коштів, яку вона виділила на опалення будинку одеського поліцмейстера підполковника С. Т. Василевського¹⁰.

Водночас, віддана і майже бездогана служба С. Т. Василевського не завадила вищому імперському керівництву у 1831 р. відсторонити його від виконання обов'язків поліцмейстера. Причиною звільнення стало польське походження одеського поліцмейстера в атмосфері недовіри та підозри, спричиненого польським повстанням 1830–1831 рр. Приводом же стало донесення про начебто участь С. Т. Василевського у роботі таємного польського гуртка у м. Одеса. Хоча, скоріше за все, це були прості гостювання поліцмейстера у земляка – аптекаря Цибульського¹¹.

Та вже через декілька років М. С. Воронцов запропонував С. Т. Василевському спробувати себе на ще одній відповідальній посаді. Три роки, у період з 1833 р. по 1836 р., С. Т. Василевський служив чиновником з особливих доручень при новоросійському і бессарабському генерал-губернаторові. Цей клас чиновників, як і одеські поліцмейстери, був для М. С. Воронцова своєрідним кадровим резервом, тому логічним стало подальше переведення С. Т. Василевського на посаду наказного отамана Дунайського козацького війська у 1836 р.

Ще до призначення на посаду наказного отамана генерал-губернатор М. С. Воронцов потроху вводив С. Т. Василевського у тонкощі політики російського уряду щодо козацтва. З архівних джерел відомо, як ще у травні 1824 р. поліцмейстер С. Т. Василевський брав участь у відборі свідчень¹² та подальшому влаштуванні в Херсонській губернії та Бессарабії прибулих до Одеського порту на човнах 7 некрасовських козаків та 19 задунайських запорожців¹³. Більшість цих козаків у тому ж році за рішенням новоросійського генерал-губернатора були оселені у с. Акмангіт – майбутній станиці Дунайського війська¹⁴. Таким чином, ще до свого призначення наказний отаман був не просто обізнаний зі справами козаків, а й особисто знав деяких своїх підлеглих.

Після зайняття посади у Дунайському козацькому війську в 1836 р. наказним отаманом С. Т. Василевським ініціюються важливі зміни. Перш за все, за пропозицією новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, у тому ж році у м. Аккерман розпочала роботу комісія

для розробки Положення війська, оскільки вже вісім років військо існувало на тимчасових інструкціях та користувалось положеннями інших регулярних військ, які не враховували особливостей дунайського козацтва. Педантичний наказний отаман С. Т. Василевський як ніхто інший розумів нагальну потребу затвердження імператором структури, штату та умов служби дунайців. Результати роботи комісії, яку очолював С. Т. Василевський, уже влітку 1836 р. були передані М. С. Воронцову і в цілому схвалені та підтримані ним¹⁵. Генерал-губернатор у 1837 р. передав проект на розгляд Департаменту військових поселень. Бюрократична тяганина зі збирання інформації про земельний фонд війська, уточнення та доповнення у Військовому міністерстві призвели до того, що Положення Дунайського козацького війська все ж таки було затверджене, та лише у 1844 р.

Крім того, за часів отаманування С. Т. Василевського посилювався контроль за дисципліною та була проведена низка перевірок, що виявили серед дунайських козаків десятки біглих поміщицьких та державних селян, дезертирів, які потрапили до війська під час його формування під чужим ім'ям. Все це, разом із зловживаннями офіцерів, свавіллям з боку урядників призводило до систематичних утеч дунайських козаків із війська. Особливо стурбувала владу втеча 38 козаків у 1844 р., викликана, як казали дунайці, “перебіркою (перевіркою) генерала Василевського”¹⁶.

Негативними рисами генерал-майора С. Т. Василевського були поблажливе ставлення до зловживань офіцерського складу війська і одночасно зверхність до рядового козацтва. Наказний отаман рідко навідувався у дунайські станиці, тривалий час мешкаючи в Аккермані та Одесі. Він став доволі впливовою людиною свого часу на півдні України. Багато офіцерів, особливо серед його підлеглих, шукали дружби з ним, пробували поріднитися, зокрема через кумівство. Наприклад, у грудні 1843 р. наказний отаман Дунайського козацького війська, він же командувач донськими козацькими полками в Бессарабії, генерал-майор С. Т. Василевський та його дочка Марія стали хрещеними батьками для дівчинки Надії, яка народилась в Одесі в родині військового старшини Донського козацького полку № 42 Олександра Васильовича Ханонекова¹⁷.

С. Т. Василевський залишався наказним отаманом Дунайського козацького війська до 1846 р., вірогідно до власної смерті, оскільки документальні згадки після цього про нього відсутні. Він залишив по собі пам'ять як віддана службі людина, відповідальний виконавець, дисциплінований адміністратор, але цьому залізному командиру і технократу іноді не вистачало краплинки простої людської доброти та чуйності.

¹ Див., наприклад: *Масаев М. В.* Исторические портреты генералов Кая бей Балатукова и Амет бей Хункалова // *Культура народов Причерноморья*. – 1999. – № 10. – С. 82–90; *Маленко Л. М.* Йосип Гладкий: людина і діяч // *Південна Україна XVIII–XIX ст. : Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету*. – Запоріжжя : РА “Тандем-У”, 1999. – Вип. 4 (5). – С. 240–252; *Маленко Л. М.* Йосип Гладкий: штрихи до портрету // *Музеї України*. – 2006. – № 2 (14). – С. 30–33.

² *Бачинська О. А.* Дунайське (Новоросійське) козацьке військо. 1828–1868 рр.: До 170-річчя заснування. – Одеса : Астропринт, 1998. – С. 63–64.

³ *Из прошлого Одессы: сб. статей*. – Одесса: Тип-фія Л. Кирхнера, 1894. – С. 65–72.

⁴ Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.), ф. 1, оп. 190 за 1826 р., спр.30, арк. 1–18.

⁵ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 2, спр. 622, арк. 1.

⁶ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 190 за 1827 р., спр. 38, арк. 1–15.

⁷ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 2, спр. 133, арк. 1–71.

⁸ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 2, спр. 138, арк. 1–22.

⁹ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 2, спр. 132, арк. 1–50.

¹⁰ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 2, спр. 5, арк. 3–3 зв.

¹¹ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 200 за 1831 р., спр. 73, арк. 1–13.

¹² *Бачинська О. А.* Розповіді задунайських козаків з селищ Катирлезу та Сеймен, як джерело з історії козацтва на півдні України // *Заповідна Хортиця*. – Запоріжжя, 2010. – С. 20–23.

¹³ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 190 за 1824 р., спр. 138, арк. 1–394.

¹⁴ Держархів Одеської обл., ф. 1, оп. 214 за 1831 р., спр. 2, арк. 2–5.

¹⁵ *Бачинська О. А.* Дунайське (Новоросійське) козацьке військо. 1828–1868 рр. – С. 40–45.

¹⁶ *Бачинська О. А.* Козацтво в “післякозацьку добу” української історії. – Одеса: Астропринт, 2009. – С. 162.

¹⁷ Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 3, од. зб. 690, арк. 71зв.–72.

В статтю на основі архивних і опублікованих матеріалів освітлені факти з життя і діяльності С. Т. Василевського – одеського полицмейстера і наказного атамана Дунайського козацького війська.

Ключевые слова: С. Т. Василевский; полицмейстер; дунайские казаки; Одесса.

On the base of archival and published documents the author highlights the main facts of life and activity of S. T. Vasylevskiy – the Odessa chief of police and the appoint ataman of the Danube Cossack host

Key words: S. T. Vasylevskiy; the chief of police; the Danube Cossacks; Odessa.

УДК 930+94(477)

Д. В. МОСКАЛЬОВ*

**ІЗ ЩОДЕННИКА КИЇВСЬКОГО ІСТОРИКА
МАКСИМА БЕРЛИНСЬКОГО**

Стаття присвячена публікації щоденника М. Ф. Берлинського та розкриттю його наукового значення. Представлені перспективи використання цього джерела в історичних дослідженнях.

Ключові слова: М. Ф. Берлинський; щоденник; мемуарне джерело; історична наука; історіографічна традиція.

Особистість київського історика Максима Федоровича Берлинського (1764–1848) досить відома вітчизняній науці і не потребує спеціального представлення. Солідна інтелектуальна спадщина цього видатного вченого забезпечила йому помітне місце в науковій традиції, а його плідна громадська й науково-педагогічна діяльність представлена у значній кількості різноманітних досліджень. Проте, незважаючи на широку історіографічну традицію (починаючи від праць Максимовича, Лазаревського, Щербини, Семейкіна і до сучасних спеціальних розвідок [1–3; 19–24; 26–37]) висвітлення основних етапів біографії, наукових досягнень та дослідницьких практик М. Ф. Берлинського, актуальним залишається написання його наукової біографії, яка б поєднала приватне й громадське насиченого життєвого шляху вченого, розкрила особливості його творчої лабораторії, висвітлила співпрацю та взаємодію з інтелектуальним оточенням. Така реконструкція можлива за умови детального аналізу, перш за все, наративного джерельного комплексу, оскільки саме він втілює і відбиває духовно-емоційний світ, психологію та світогляд автора, представляючи фрагменти повсякдення, поведінкові моделі й стратегії, ідейне поле, турботи, прагнення і переживання особистості та тих кіл, до яких вона належить.

У цьому році виповнюється 250 років із дня народження М. Ф. Берлинського, і за цей час його творчий спадок став важливою складовою вітчизняної інтелектуальної традиції. Сьогодні повністю та фрагментарно опублікований науковий доробок М. Ф. Берлинського [4–18], оприлюднені частина його листування з російським меценатом вітчиз-

* *Москальов Денис В'ячеславович* – кандидат історичних наук.

няної науки, керівником неофіційного антикварного гуртка, графом М. П. Румянцевим [24; 37, с. 400–407], а також окремі листи до дослідників минулого: А. І. Чепа та І. М. Снегірьова [37, с. 416–417; 2, с. 368]. Відоме його листування з викладачами Київської академії Я. Одинцовим і М. І. Соколовським, першим ректором Київського університету М. О. Максимовичем, російськими вченими О. О. Писаревим, В. В. Ізмайловим, В. Г. Анастасевичем, М. С. Арцибашевим, П. М. Строевим, К. Ф. Калайдовичем, П. І. Кеппенем, митрополитом Київським Євгенієм Болховітіновим, із братами Матвієм і Степаном.

Вивчення біографії та наукової діяльності М. Ф. Берлинського потребує пошуку й дослідження його мемуарів та епістолярію, які дозволять представити просопографічний образ ученого, уточнити окремі факти його життя, визначити місце (і особливості відображення) в ньому певних подій.

Метою цієї статі є публікація щоденника М. Ф. Берлинського та висвітлення його наукового значення для дослідження різних аспектів вітчизняного минулого.

Щоденник зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України у фонді історика церкви, археографа й книгознавця Федора Івановича Титова (1864–1935), поряд з фрагментами родинного листування Берлинських [25]. Фактично це виписки з оригіналу у копіях початку ХХ ст. Хронологічно вони обіймають 1806–1845 рр., а структурно поділяються на дві частини: “Выписки из дневника М. Ф. Берлинского, касающиеся его учено-литературных занятий и знакомств” та “Выписки из дневника М. Ф. Берлинского за 1833–1835 гг.”. До того ж перша частина включає короткі “Выписки из месяцеслова” за 1810–1811 рр.

Щоденник є вагомим підтвердженням широких наукових і педагогічних контактів М. Ф. Берлинського як з місцевою, так і зі столичною інтелектуальною елітою. Зокрема, він представляє інтелектуальні зв'язки вченого з українськими антикваріями А. І. Чепою, О. Ф. Шафонським, Д. Р. Пащенком, П. І. Симоновським, А. О. Рігельманом щодо збирання й дослідження пам'яток вітчизняного минулого. Наприклад, 2 січня 1810 р. автор щоденника зазначив “Историю мою к Чепе на почту”, 13 березня 1811 р. він записав: “В почтамте от Чепы письмо дружнее”, а 9 червня того ж року зауважив: “Письмо к Чепе о журнале предлагаемом” [25, л. 15–15 об., 42]. 30 жовтня 1833 р. М. Ф. Берлинський зазначив “Ригельман с сыном (А. О. і М. А. Рігельмани) и у меня долго о редкостях” [25, л. 34]. Отже, творча співпраця була важливою умовою якісної евристично-дослідницької практики та, водночас, стимулювала історичні студії.

Головна цінність щоденника М. Ф. Берлинського полягає у насиченості біографічними фактами автора, які, окрім науково-педагогічної

діяльності, розкривають його повсякденне життя, побут і культуру. А тому це – джерело не тільки наукових контактів, ідей та реалізацій, але й світогляду, ментальності М. Ф. Берлинського, його суб'єктивізму. Щоденник містить оцінки/характеристики певних подій, процесів, особистостей, розкриваючи авторське ставлення до них, і відбиває його ідейну та суспільну спрямованість, позиції, думки, ідентичність. Незважаючи на певну уривчастість, сухість, іноді надмірну лаконічність свідчень, щоденник М. Ф. Берлинського є джерелом комплексної реконструкції образу вченого, його життя та творчого шляху, представляючи багатий матеріал для персонологічних, історіографічних, просопографічних, культурологічних досліджень.

Для передачі особливостей тексту джерела у публікації збережені його орфографія та пунктуація (за винятком розставлення крапок наприкінці деяких речень, вилучення твердого знака наприкінці слів і заміни букви “і” на російську “и”).

¹ 17 серпня. Знавець київських старожитностей. До 230-річчя від дня народження М. Берлинського (1764 – 1848) // Календар знаменних і пам'ятних дат '94. III квартал. Рекомендаційний бібліографічний довідник. – К.: Національна парламентська бібліотека України, 1994. – С. 43 – 47.

² Ал. Лазаревский. [Лазаревский А. М.] Два письма А. И. Чепы, собирателя конца XVIII в. письменных памятников по истории Малороссии / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1890. – Кн. 5. (Документы, известия и заметки). – С. 368 – 369; Ал. Лазаревский. [Лазаревский А. М.] Прежние изыскатели малорусской старины (Яков Михайлович Маркович) / А. М. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – Кн. 12. – С. 350 – 351.

³ Багалій Д. І. Нариси української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної / Д. І. Багалій // Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2.: Джерелознавство та історіографія історії України / Упорядкув., вступ. ст., комент. В. В. Кравченко; Редкол.: В. В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 358.

⁴ Берлинский М. Известие о Межигорской церкви / М. Берлинский // Труды и летописи Общества истории и древностей российских. – 1830. – Ч. V. – Кн. 1. – С. 6 – 13.

⁵ Берлинский М. Краткая российская история для употребления юношеству, начинающему обучаться истории, продолженная до исхода XVIII столетия / М. Берлинский. – М., 1800. – 211 с.

⁶ Берлинский М. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей оного. Собранное надворным советником Максимом Берлинским / М. Берлинский. – СПб., 1820. – 204 с.

⁷ Берлинский М. О городе Киеве / М. Берлинский // Улей. – 1811. – Ч. 2. – № 8. – С. 117–125.

⁸ Берлинский М. О Десятиной церкви в Киеве / М. Берлинский // Труды и летописи Общества истории и древностей российских. – 1830. – Ч. V. – Кн. 1. – С. 106–123.

⁹ Берлинский М. О киевской академии / М. Берлинский // Соревнователь просвещения и благотворительности. – 1819. – № 7. – С. 78–102.

¹⁰ *Берлинский М.* О могиле Аскольдовой в Киеве / М. Берлинский // Улей. – 1811. – Ч. 1. – № 5. – С. 96–101.

¹¹ *Берлинский М.* О находке серебряных слитков в развалинах Десятинной церкви в Киеве (их описание и вес) / М. Берлинский // Отечественные записки. – 1826. – Т. XXVIII – № 80. – С. 438–440.

¹² *Берлинский М.* Объяснение изображений на медали, найденной в Чернигове в 1821 / М. Берлинский // Соревнователь просвещения и благотворительности. – 1822. – № 1. – С. 56 – 74.

¹³ *Берлинский М.* Описание найденных недавно в Киеве разных старинных золотых и серебряных вещей / М. Берлинский // Украинский журнал. – 1824. – № 2. – С. 333 – 338.

¹⁴ *Берлинский М.* Покорение Киева Гедимином / М. Берлинский // Улей. – 1811. – Ч. 1. – № 1. – С. 112–128.

¹⁵ *Берлинский М.* Разделение Малороссии на полки / М. Берлинский // Улей. – 1811. – Ч. 1. – № 3. – С. 197–203.

¹⁶ *Берлинский М. Ф.* Краткое описание Киева. Репринтное издание / М. Ф. Берлинский. – К.: Час, 1991. – 224 с.

¹⁷ [*Берлинский М. Ф.*] Несколько глав из сочинения Максима Берлинского “Историческое обозрение Малороссии и города Киева” / М. Ф. Берлинский // Молодик на 1844 год. – СПб., 1844. – Вып. 4. – С. 163–196, 247.

¹⁸ *Берлинский М. Ф.* История міста Києва / М. Ф. Берлинський. – К.: Наукова думка, 1991. – 320 с.

¹⁹ *Брайчевський М. Ю.* Максим Берлинський та його “Історія міста Києва” / М. Ю. Браїчевський // Берлинський М. Ф. Історія міста Києва. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 5 – 20.

²⁰ *Грушевський М. С.* Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения / М. С. Грушевский // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 Т. – СПб., 1914. – Т. 1. – С. 18.

²¹ *Дзира І. Я.* Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти; Інститут історії України НАН України / І. Я. Дзира. – К., 2006. – С. 384–387.

²² *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії; Репринтне видання / Д. Дорошенко. – К., 1996. – С. 74–75.

²³ *Ивакин Г. Ю.* Колумб киевских древностей / Г. Ю. Ивакин // Берлинский М. Краткое описание Киева. Репринтное издание. – К.: Час, 1991. – С. III–XIV.

²⁴ *Иконников В. С.* Опыт русской историографии / В. С. Иконников. – К., 1891. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 185–191.

²⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України, ф. 175, спр. 1057. – Семейная переписка Берлинских. Выдержки из дневника М. Ф. Берлинского за 1806–1845 гг. Копии нач. XX в. – 54 л.

²⁶ *Калакура Я. С.* Українська історіографія: Курс лекцій / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – С. 165–166.

²⁷ *Козлов В. П.* Российская археография в конце XVIII – первой четверти XIX века / В. П. Козлов. – М., 1999. – С. 182.

²⁸ *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В. В. Кравченко. – Х.: Основа, 1996. – С. 80–84.

²⁹ *Максимович М.* Обозрение старого Киева / М. Максимович // Киевлянин. – Кн. 1 (на 1840 г.). – К., 1840. – С. 5–58; *Максимович М.* Поминка о

М. Ф. Берлинском / М. Максимович // Временник Московского общества истории и древностей российских. – М., 1850. – Т. 5. – С. 39–40.

³⁰ Москальов Д. В. Максим Федорович Берлинський. Аналіз наукового добробку “антикварія” та присвяченої йому історіографічної традиції / Д. В. Москальов // Гуманітарний журнал. – 2008. – № 1–2 (37–38). – С. 138–148.

³¹ Погорілий В. Біля витоків досліджень історії України. До 245-річчя від дня народження М. Ф. Берлинського / В. Погорілий // Відлуння віків. – 2009. – № 1 (11). – С. 77–80.

³² Семейкин Н. М. Ф. Берлинский, бывший ученик и учитель Киевской духовной академии и его учено-литературная деятельность / Н. Семейкин. – К., 1916. – 230 с.

³³ Сидоренко В. О. М. Ф. Берлинський – історик Києва (до 200-річчя з дня народження) / В. О. Сидоренко // Український історичний журнал. – 1964. – № 4. – С. 129–130.

³⁴ Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва / П. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1972. – 216 с.; Толочко П. П. Перша історія Києва. – Передмова до “Истории Киева” М. Берлинського / П. П. Толочко // Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 82–83.

³⁵ Хижняк З. І. Берлинський Максим Федорович / З. І. Хижняк // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. – К.: Вид. Дім “КМ Академія”, 2001. – С. 66–68.

³⁶ Шип Н. А. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. / Н. А. Шип. – К., 1989. – С. 60–61.

³⁷ Щербина В. И. Первый киевский археолог М. Ф. Берлинский / В. И. Щербина // Киевская старина. – 1896. – Кн. 12. – С. 395–417.

**Ф. 175, № 1057 Семейная переписка Берлинских.
Выдержки из дневника М. Ф. Берлинского за 1806 – 1845 гг.
Копии нач. XX в. – 54 л.**

**Выписки из дневника М. Ф. Берлинского,
касающиеся его учено-литературных занятий и знакомств**

1806 г. Ноябрь 30: С Тухалевским писали.

1807 г. Январь 27: Редкая вещь с Могилянским и Никитою Соколовским.

Август 16: Писал. 17: Писал. 10: Писал.

Сентябрь 11: Писал. 23-30: Комета.

1808 г. Август 18: Заложили церковь Рождества.

1809 г. Февраль 19: Книги для Червеца. 23: До Бокалова за червеца бостон. 27: До Бокалова за червеца пусто.

Март 12: Писал весь день о червеце. 13: С Никитою у детской пунш и переводили кошениль. 25: Писал червеца. 31: Мышковскому на водке о червеце.

Апрель 1: Студенту о червеце. 8: Писал топографию Киева. 9: Префекту топографию. 10: Волошинский худо о червеце. 17: Относил до Мышковскаго червец. 22: У Мышковскаго секретно о письме и червеце. 23: Ковтун о червеце добавил.

Май 22: Освящение новой дороги моста к Днепру.

Июнь 19: У госпитали червец.

Ноябрь 6: Принимал книжную лавку. 28: У митрополита о книге молний. 25: Подписка от Мышковскаго на книгу Стойковича.

1810 г. Январь 2: Историю мою к Чепе на почту. 9: Я у Леванды за речами.

Февраль 17: Ленцов приходил до Чепы.

Март 23: У митрополита встреча и книги отдал молнии.

Апрель 21: Леванде письмо.

Июль: Гордынскому зоологию и червец.

Август 30: Ночью Анастасевич. 27: У Мышковскаго о Левандовых речах. 31: У Хомцевникова Анастасевич. Все у меня водку, я у директора, где Анастасевич говорил. У Никиты за лошадьми.

Сентябрь 1: У Мышковскаго с сим у меня Анастасевич. 2: С Анастасевичем дав... говорили. 3: От Мышковскаго до Братства где Анастасевич с коим у Клима до 1-го часа и Шульговский. 4: Из церкви у Шульговскаго чай Анастасевич выехал. 25: Писал о Аскольдовой могиле.

Октябрь 12: У Леванды мою историю. 28: Николаша в Академии об Оскольдовой.

Ноябрь 7: В Академии отдал переписать Аскольда. 9: У Митрополита Оскольдову отдал. 12: У Митрополита взял свое и Иринево об Аскольде, у директора оно читал. 13: Писал поутру вновь Аскольда, из Братства отдал переписать. 14: Второе переписывали об Аскольде. 30: Письмо писал Теряеву и посылку Анастасевичу.

Декабрь 5: У Лемуара за книгами и у Ивановских. 8: Стойкович приехал. 19: Собрание, билеты на Улей.

1811 г. Март 13: В почтамте от Чепы письмо дружное.

Апрель 6: У Иринея Улей обедали. 8: Писал о могиле Аскольдовой. 11: Отдал Улей Мышковскому Иринеев. 30: Книгу летопись Воскресенскую из типографии 80 к.

Июль 4: С Улием Аскольдова могила у Киприана.

Август 10: Письмо графу писал.

Сентябрь 9: У Леванды взял проповедь. 26: У Иринея по службе говорил об экономическом магазине.

Октябрь 1: У Катеринига книгу о молнии. 16: С объявлением о молнии у вице-губернатора.

Декабрь 1: Книги от Матвея.

1812 г. Январь 6: У Ириней с Оденковским обедали, календарь взял. 10: Никольскому об Аскольде для митрополита.

Март 4: Лиланда в библиотеке. 6: Читал Лилинда. 20: Читал Жилблаза. 23: От Стойковича объявление о физике.

Апрель 4: Дочитывал Жилблаза.

Май 15: Читал с Степаном философию. 24: Читал XVIII столетие. 26: Читал XVIII ст.

Июнь 10: Читал Помпадур. 26: Разсматривал гербовник.

Октябрь 13: Подписал к графу.

Декабрь 31: Я читал Крунштейна.

1813 г. Январь 20: Смотрели затмение солнца из Академии. 17: Бюфона 9 частей взял из библиотеки. 19: Читал Бюфона.

Февраль 25: Читал Бюфона. 26: У Головинского грамоту мою.

Апрель 1: Я читал Лагарна. 18: Из Михайловского у Приборова газеты водку и чай. 15: От Якушкина у Леванды.

Июль 7: У Ассона Северную Почту.

Август 19: Измайлов с письмом.

Сентябрь 8: Монеты римские.

Октябрь 7: Я у Ириней читал его рукописи поздно.

Ноябрь 15: Читал Мангштейна. 18: Читал историю XVIII века.

Декабрь 10: Степану 2 экземпляра физики. 11: Читал физику. 12: Письмо Мелетию о книгах.

1814 г. Январь 18: Житие читал ввечеру.

Март 12: Писал пасхалию. 14: Читал жития. 16: Митрополит имянинник об ректоре Турчанинове. 22: Степан обедал и стихи от Матвея.

Май 14: Книжки от Жулковского о червце. Письмо и книжки от Жулковского о червце. 15: У меня Мелетий Ламберта. 16: У Ассона червец книгу ему. 18: Из храма Троицы митрополиту червец, все у Степана у коменданта саду ему червец. 25: Из Академии у Могилевца взял книгу жития.

Июнь 7: Губернатору червец. 27: Леванду погребали.

Июль 24: Я с детьми в сад честное слово комедия.

Август 21: Нестора от директора.

Сентябрь 11: Вздор о соединении Сатурна с). 27: У Румянцова Катериниг и Шиянов. 29: Коляскою до Румянцова топографию. 30: Я у Коменданта монеты, в Лавре два архиерея; у Румянцова 150 р.

Октябрь 3: У митрополита о позволении по делу Румянцова. 4: В церкви Петропавловской у Михаила и Неофита. 10: У префекта Турчинов приехал поздно. 11: Дождь, слякоть Турчинов ночевал, обедал и

поехал. 18: Писал евангелие пергаментное. 19: Писал евангелие. 23: У коменданта камера обскура. 24: В Лавре и палате пусто о древностях. 25: У Десятинной службу и евангелие старое. 26: В казенном погребу гнилые документы лаврские. 27: В библиотеке Лаврской три книги, в погребу казенной 2 книги.

Ноябрь 14: До Катеринига бумага к Румянцову. Писал до Румянцова, до Матвея. 16: Писал ботанику. 17: Писал ботанику. 18: Писал ботанику. 20: Газеты что чан лондонский лопнул. 21: У Иринейя на водки с Мишляевским я о древностях Разумовскаго. 22: В библиотеке Михайловской и у Иринейя обедал. 26: Читал грамоты. 29: Измайлов из театра.

Декабрь 17: У Катеринига читал письмо Румянцова. 23: У отца Стефана перевод греческой надписи и пунш. 24: Я в Соборе на службу, здесь у отца Стефана взял перевод, а ему записку на водку. 25: Я письмо и 2-ю посылку к Румянцову. 26: Я у Катеринига 2-ю посылку.

1815 г. Январь 5: Яворский об истории Киева для речи. 8: Письмо от графа. 10: Катеринигу письмо мое от графа. 19: В Лавре в архиве с Феокистом. 20: У попа взял грамматику Иеремии.

Февраль 1: У Бунге Владимирову монету. 2: Рисовали и печатали золотую Владимирову монету. Я у Бунге отнес монеты. 9: Я писал и печатал письмо Румянцову. 10: Катеринигу 3 посылку. 11: Я выписывал из Нестора в спальне. 12: Писали китайскую перечень. 13: В Соборе с Стефаном монеты и на хорах. 16: Палию дал план. 17: Из академии грецкие надписи Кирилл. 20: Писал из Нестора. Куницкому 25 р. и патерик. 21: Писал древности Киевския. Театр Дон-Жуан. 22: Читал Сын Отечества. 26: С Феофилом у Выдубицком и по льду до нас пунш.

Март 1: Привез из библиотеки Стриковскаго 3 части. 4: Читал о Мамаевом побоище. 6: Писал древности. Мишку с книжками до Феофила. 14: У Митрополита по его службе с Ненатским о графе. 21: Семен Григорьевич и Куницкий с патериками. 22: Из гимназии Княжина 4 книги до коменданта. 24: Из гимназии не застал Гудима Макс. во дворце у чертежной План Киева. 25: Я в теплой Михайловской у Иринейя водку с москалем. Читал Временника. 29: Книги возвратил у Михайловский Палей о 50 р. 31: План Киева.

Апрель 12: Подписывал план с Андреем. 14: План номеровал. 15: План подписывал красным. 16: Читал рукопись оп... Китай... татарах. 23: Из Георгия храма у Турчанинова с митрополитом. 24: У типографа водку, отдал палинодию. 28: В гимназии Инвалиды.

Май 3: С Нестеровичем считывали объяснение древностей киевских. 7: Карту до переплетчика. 10: С Андриевским подписали, Нестеровичу 5 р. 13: Митрополиту карту Киева. 19: У митрополита 1-е карту взял. 21: До Катеринига план Киева. 26: Письмо графу Румянцову. 31: Приехал Турчанинов из армии.

Июль 9: Затмение луны. 12: В Соборе антиминос старый. 13: Читали антиминос с Андриевским.

Июль 24: У приказе о медалях указ.

Август 8: Степан Нестора патерик. 9: Приказ отдал указ о медалях. 10: В балагане Невгадову занес письмо Румянцова. 19: У нас Турчанинова водку привезла и яблоки. 24: Письмо Румянцову. 29: У Катеринига план Киева назад. Поутру Турчанинов прощался.

Сентябрь 2: Вдругое переписывал письмо графу. 19: У почтамта Ассон табакерку золотую.

Октябрь 2: У Катеринига письмо от графа о табакерке. 4: У Катеринига табакерку, у Антония патерик. 7: У митрополита благословение о классе и его и мое письма. 10: Письмо графу писал, у Ассона графское письмо. У Никольскаго казначея синодик. 14: В соборе Басовичу табакерку показывал. 16: В первом классе подписывал на медали. 19: Читал Демокрита. 22: Дьячек синодик. 25: Пеший в Лаврской кладовой с Иеронимом у него водку. У Николаевской церкви у библиотеки брал книги. 28: До Катеринига о модели иконы. Андриевский синодик. 29: Я в Михайловской на вечерни о синодике. 31: С Катеею в театр Лавровый венки.

Ноябрь 1: До Иринея пусто о синодике. В Софии ризнице, до Короля в дикастерии пусто. 11: О Задонском письмо на почту. 12: Роман дьячок первое писание. 14: С Андриевским в соборе омофор рисовали. 17: У Мышковскаго долго о прощении к графу. 28: С Ломкау письмо на почту графу Румянцову.

Декабрь 2: У Михайловском 2 календаря Иринеевы, у церкви Доброго Николая иерархию. 3: Дал студенту писать митрополитов. 13: В Лавру икону 1-е меряли. 24: Длинное письмо Румянцову.

1816 г. Январь 1: Наместнику книги. 11: Леванды выбыли.

Февраль 14: У Десятинной буквы. У Иринея видел записку. 18: Сочинял письмо Румянцову о Полиевкте. 19: В библиотеке гимназии о Несторе. 27: Письма я графу Румянцову.

Март 1: Из академии у префекта синодик и просфору. 2: Синодик Выдубицкий. 6: У економа Максимович Лавр. книжку. 14: Письмо Румянцеву. 27: В гимназии давал читать о Могилеве моем.

Апрель 10: Визиты мои и у Турчанинова. 12: Почталион с письмом из Могилева и объявление о 250 р. 13: В почтамте 250 р. и чай у Ассона. 15: Один у митрополита о академии. 24: До академии у Федора Бунге золотую монету, книгу студенту. 26: У Турчанинова монету золотую. 29: Я у Пирожева монету.

Май 2: Из гимназии... монету Турчанинова. 4: Митрополиту патерик. 5: Митрополита племянник, рано с ним 1-е в Вышгород где Турчанинов, рыли около церкви. 6: С Шульговским у Вышгород, ночью от

туда по бору. 7: У Турчаниновой, она до митрополита. 11: Звощиком в Вышгород, не застал Турчанинова. 14: Из Лавры у Турчанинова. 18: От директора у Турчанинова Раевский. 25: С Андриевским в Вышгород и Межигорье. 26: У Турчанинова гости. Пусто до губернатора. 27: Писал с Андриевским выписки о древностях, дважды у губернатора в саду.

Июнь 1: До губернатора с приглашением до Великаго князя. 2: Я у Великаго князя на аудиенции. Князь в театре. 3: У губернатора я благодарил. 6: У Катеринига 100 р. от графа. 13: До Турчанинова бомагу Осип. 17: Писал Румянцеву, к плану и Лебенвейну о поспешении. 18: У коменданта развод и книги Сарычева о путешествии. 30: Погребение Ипсиланти.

Июль 19: Читал Римскую историю. Письмо Румянцеву. 25: Рофман Румянцево письмо все говорил. 28: У Бунге нет монеты уже.

Август 4: У коменданта за карту Киева. 29: Нестеровичу древности даны. 30: Нестерович пишет. У Катеринига, у коменданта, у Лавры виделся с губернатором. 31: В чертежной пусто.

Сентябрь 1: Собрание о государе и о переводе. 2: Зубковский дважды о записках государю. 3: Болен. Писал весь день с Гребеновским замечание о Киеве. 4: Писал краткую запись с Нестеровичем. 5: До губернатора я. 7: Вечером император в Лавру я в чертежной. 8: Чрез сенатора у государя чинов представление, карту вечером до коменданта. Ждали пусто в гимназии государя. 9: Михайло приехал. 10: Государь в Лавре митрополит служил, с Михайлом у коменданта обедали, с ним в братстве у Бунге. Бал дворянский. Певчие во дворе с Буднянскими певчими, государь в Академии, дождь великий. 12: Я пусто у Волконскаго, с Михайлом у митрополита, у коменданта обедали. 13: На квартире у Михайла 100 р., он у нас прощался. 22: У Софии 80 коп. писание Нестеровичу.

Октябрь 29: Грязно в почтамт Лобенвейну и письмо от Андриевского и Савицкаго.

Ноябрь 7: Затмение солнца.

Декабрь 10: Степан Куницкий с хлебом ему все расплачено и речи Леванды. 31: На почту 18 р. на Европейский вестник.

1817 г. Январь 19: Степан 4 № Инвалида. 22: Письмо от Андриевского 28: Читал Боссюэта.

Февраль 3: У Турчаниновой о кабинете. 9: Я читал журнал. 10: Читал Сын отечества. 11: Степан 2 вестника. 12: Переплетчик о картах. 18: Читал Музеум детский.

Апрель 20: У Катеринига запрос о мне от Румянцова. 25: Письмо до Румянцова и Катеринига. 29: Перенесение иконы арх. Михаила из Софии в Михайловский.

Июль 5: Улей от Шульговскаго.

Август 9: У меня Кеппен из С. Петербурга. 11: На Подоле до переплетчика с акафистиком. 16: Писал о Киеве. 17: Писал весь день о Киеве. 18: Я утром до Бернадоса, он болен параличем. 19: Писал я Ванце о запорожцах. 21: У коменданта устав библейский. 22: Писал топографию.

Сентябрь 4: С Нестеровичем списывали мое Киева до переплетчика. 6: Император в Лавре я с Королевым. 7: Во дворце представлен государю. Бал дворянский. 8: Государь в Соборе я с Катеринигом и Данилевским на хорах, у митрополита государь. 26: Вестник Европы.

Октябрь 11: Во II Поветовом мою историю.

Ноябрь 10: Орловскому дал Вестник Стихотворений. 30: Читал Украинский Вестник.

Декабрь 1: Писал конец моей топографии. 30: Письмо и книгу в С. Петербург Степаном на почту.

1818 г. Январь 7: С Ясновским у Сергея Румянцова вечером. 9: У меня Румянцев утром. Ясновский до 1-го часа у нас ночи. 10: У директора о приезде Румянцева. 13: В мундире Румянцева не застал. У Катеринига, у коменданта, у Лавре поздно у Румянцова и митрополит. 14: Аскольдову могилу графу. 15: Бюсты от Приборова. 18: Писал академию. 19: Писал академию. 23: У коменданта рисовал церковь.

Февраль 8: Нестеровичу о мирах. Гребеновскому с первых весны дней послал. 9: Тексты с первых весны дней. 11: От отца Петра план Академии. 17: В почтамт планы Никитину. 18: О погоде к Ассону для газет. 26: Сочинял письмо графу.

Март 5: Камень Ипсилантию Скоразинский 100 р. 6: От Ассона письмо о коменданте газеты. 7: Степана в крепость за послужным Масса. 9: Писал Масса в газеты и переписал Василь. 10: Письма 3 писал.

Апрель 21: Письмо к Кеппену и Матвею в почтамт. 23: Затмение солнца, очки было испортил.

Май 20: Мышковскому 19 газет 5 вестников.

Июнь 25: Степан опись Москвы. 30: Я по грязи в Михайловский теплый, нет иконостаса.

Июль 20: У Ассона читал Церерин праздник. 30: В роще яма клад.

Август 5: Я в библиотеке Софийской 3 книжки. 24: Кесарь до Аракчеева.

Ноябрь 10: В почтамте деньги на газеты и вестник. 16: Записка от Бернадоса о Украине и Киеве. 17: Малороссийские вестники Бернадосу. 19: Известие и собрание о причислении к Харьковскому университету. 21: Поздо объявление от Кирилла 4 Российских истории мои. 23: Мои истории от Кирилла.

Декабрь 17: Писал ответы в книжный магазин о погоде. 24: Читал магнетизм.

1819 г. Январь 1: У митрополита Бюграджо. Послал Иринею книгу Анастасевича и письмо. 19: Я у Ходаковского гербы. 23: Ходаковский от меня до Могилянского о монетах.

Февраль 1: Ходаковский рисунки мои. 17: Записка о погоде Ассону.

Март 15: Экономический магазин выбирал в библиотеке. 18: Писал погоды для газет.

Май 19: Ожидали весь день в мундирах великаго князя ученики пусто.

Июль 10: Кеппен в залу, пусто у него. С Кеппенем у Соборе у Десятинной. 22: Я у типографа о Румянцова графа книгах. 23: 1-е Комету видели. 24: Я писал к Богацкому в Гомель.

Июль 22: Читал химию.

Август 1: У профессора Каменскаго больного в доме Семенюты. 6: До мертваго профессора. 7: Погребение профессора и обед у Семенюты.

Сентябрь 22: Вестник Украинский. 27: У Иванова кабинете редкостей.

Октябрь 2: У Иванова редкости переписывали. 4: У Иванова кончил редкости писать. 8: Древние бомаги Солонина. 9: Егор Иванов с реестром редкостей. 10: У притиска иконостас.

1820 г. Май 7: У Антония два пролога. 13: В Лавру пролога два Гречке.

Июнь 15: Ваня писал о Вышгороде.

Июль 23: Читал Лувена.

Август 3: Из Беззванной трапезы у Мартоса о писании, у Левандовой. 14: От Румянцова письмо из Басани.

Сентябрь 5: В Михайловском Струков за мо... древности ходили.

Октябрь 10: С Василем в Вышгород и Межигорье. 16: Писал письмо Столу и пол... 23: У директора медаль повесили мне.

Ноябрь 7: Читал Рос... Карамзина. 22: В газетах о Леванды проповедях. 28: От Василя звал почмейстера, сему зар. на Вестника и пакет Столу. 30: Читал историю Российскую правду.

Декабрь 16: Я в театр Утешная вдова. У нас директор и почмейстер вертеп.

1821 г. Февраль 11: План Киева из С. Петербурга его директору о Языкове. 12: Начал коррекцию плана у спальни. 13: У директора о смерти Кукольника водку, я писал весь день. 19: Панкража срисовать у Десятинной церкви. 22: Смотрел комету. 23: Читал походы государя. Нет кометы. 25: Директор пакет мой свернули к Языкову.

Март 20: Читал Испанскую войну. 23: Читал помпадуру.

Апрель 9: 25 р. на журнал Христианский дано.

Май 1: У Софии начали фундамент. 4: У Кирилла о логосе.

Июнь 11: Ризенко 19 г. Вестник взял.

Август 3: Копали пещеру историческую. 8: Секретарь без меня Румянцову. 9: Я у Румянцова Николая Пирожкова монеты, у Шиянова обедал и чай вечером у Румянцова. 11: С Румянцовым в Вышгород и Межигорье. 12: У графа с ним в Академии ящик. С графом у Десятинной, у Трехсвятительской у Соборе. 15: Я утром у Румянцова обедал, там часы золотые. 20: Граф из Житомира обед. 21: У графа так и полицмейстер о медалях, у графа прощался. 25: Читал христианское чтение. 26: Иорданская церковь сгорела. 27: Я у Феофила бумагу Румянцова взял. 28: Директор палинодиею поздно.

Сентябрь 1: Из класса учителя видеть медаль золотую у нас, я у Соборе, у Стефана с медалиею, в академии с медалью. 2: Я у греческаго Иерофея переводили медали, с нею у от. Кирилла первое в бурсе 3: Прокурору медаль у него чай. 11: С медалью на почту Румянцову. 22: Два Евангелия. 28: Письмо от Румянцова.

Ноябрь 29: Я у полицмейстера о медали обществу.

Декабрь 14: Кеппен я спал, я к нему нет. 15: У меня Кеппен и директор так, я у Кеппена Зеленом трактире первое вечером. 16: Я писал малорос. слова. Кеппен тут взял книги и потерял. 19: Товарищ Кеппена, писал с Василем хохлацкие. 20: С Василием почмейстер и директор воду, сыр Румянцова, у товарища Кеппена я. Отец Иоаким читал у меня надписи икон. 24: Кеппен у меня о Городище, письмо от Языкова. 25: Утром Кеппен с берега и директор водку. 27: О мне в Соревнователе. У меня Кеппен альбом. 29: На почте книжку от Румянцова. 31: В Лаврской книгопродавник ему книги от Румянцова.

1822 г. Январь 5: Читал Ивана Васильевича царя. 12: В переплет книги Румянцова. 18: Я в библиотеке Софийской три книги. 19: У Лаврсакого наместника книги, там у библиотеке Евгения. По обеде у архимандрита Никольскаго о евангелии пусто. 25: Письмо от Румянцова.

Февраль 2: Письмо мое митрополиту о книге Румянцова. 3: Я у митрополита духовное письмо Румянцову. 11: От Анастасевича указ о Евгении. 12: У генерала Раевского бумага Решитинскаго о Евгении. У Братстве у Моисея и тоже. 19: Письмо Анастасевичу от Румянцова 50 р. и две книги в гимназию. 24: П...список facsimile евангелия. 26: Письма et. cet. Румянцова.

Март 10: Евангелие в Десятинную.

Апрель 3: У Королева книгу, у почмейстера книгу. 5: Книгу я губернатору, где Гарошевский. Послал книгу прокурору, читал свою книгу. 9: У почтамте книги 2 тюка, у Моисея книжку мою. 10: Шафранскому книгу. 11: У Евгения митрополита 1-е приехавшего. 12: Я у почтамте книга в Харьков и 30 р. Каверну. 15: Из класса у Серапиона книгу и Ев-

гения нет. 16: Евгений 1-е служил в Софийском. 17: У Евгения я книгу и Моисей чай. 19: Анастасевичу письмо и в общество. 23: Евгений 1-е в Лавре служил, у него с директором. 28: Митрополит у директора и я.

Май 5: У Евгения с директором и Лыковым, там пиво, дал книги. 14: У Софии Евгению, у Серапиона Раевский портреты, водку. 27: Читал Северный Архив. 31: У типографа, у Евгения до 8 часов.

Июнь 20: Евгения нет на экзамене Академии. 25: С Григоровичем смотрели Красный трактир. У Соборе Евгений служил у него пустые хаты. 28: Экзамен гимназии Евгений и академисты. 29: Я у Евгения по саду о магнетизме.

Июль 3: Днем в роще читал журнал Раевский магнетизм. 8: Профессор Лобойко. 13: С Василем экзамен у бурсе, Евгений с Лобойком. 16: Я у Лавры алтаря у Евгения прощался с Лобойко. 20: Я у Евгения и от. Яков. 21: Степа переписывал о множестве миров. 26: У Марии Васильевны водку монеты. 30: Читал Курбскаго.

Август 7: У Евгения читал о множестве миров. 17: Обедали с директором у Евгения. Портрет Леванды. 21: Я к Евгению по пергаментное евангелие. 23: У Евгения князь Оболенский и Лобойко. 30: Семен принес Леванду.

Сентябрь 5: Из собрания 1-е у Евгения. 14: У Евгения Кикин и я из Собора. 15: Из Собора у обоих митрополитов с директором. 17: У Евгения и от. Яков.

Октябрь 1: Я у Евгения Лыковы яблоки о магнитах. 5: Пешь у Левандовой с пакетом. 8: Я и директор у Евгения обедали. 9: У Евгения поздно с директором и Шиянов, Орловский чай. 15: Я у Евгения поздно н... 13: Бумагу библейскую подписывал о Евгении. 25: У Евгения поздно о магнетизме, мой план Киева. 27: По записке у Евгения присланные Румянцовым редкости. Читали театр... ма...

Ноябрь 2: Пилинкевичу Евгений о Исидоре. 9: Греку Исидора перевесть. 12: Утром Грек книжку Исидора. 22: У Евгения поздно о крестике медном.

Декабрь 25: У обоих митрополитов. 26: У Евгения с директором обедали.

1823 г. Январь 27: Лежу в спальне и пишу.

Февраль 5: Директор от Евгения благословение мне. Жарко озноб. 10: Левандовна реестр резкий редкостей.

Апрель 2: Я 1-е по болезни у Евгения. 16: У Спаса вечерня и утреня, смотрел старое евангелие. 23: Книжки латинские от Глаголева. 29: Ириной умер.

Май 6: Пешь у Евгения обедал, вздорный конец. 2: Паровое судно у бурсы.

Июнь 1: Любка и Лука в роще о кладах под липами. 26: Меленскаго слушал о человеке.

Июль 9: Сестра Евгения у бане тут. 11: Я у Евгения после 6 мая дал план Киева мне. 12: Пять книжек моих и Симоновскаго послал Евгению. 22: Я в мундире из собрания у Евгения, он чтоб ехать в Вышгород. 23: Писал о Межигорье. 24: С Евгением 1-е на его строении, у него читали и директор пунш, я ему оставил Вестник... выписки Межигорск. 25: С Евгением и Варлаамом в Кирилловский, в Вышгород, в Межигорье, обедали и купались, дождь на Печерском с Варлаамом поздо приехал. 29: Все Шет... и Григорович в Выдубицкий монеты весь день в саду там архимандрит.

Август 5: Письмо Писареву. 9: Я у Евгения, генерал Красавин мне синопсис. 15: Я у Евгения Лавре - стол. 17: У Серапиона и Евгения, у сего яблоки. 26: У Евгения обедал сам, бомагу я взял о Софии. 27: Читал о Софийском Евгениеву. 29: Я писал о Софии Евгению. 30: В мундире поздо в Софию у Евгения. 31: Я поздо у Евгения, читал о Софии.

Сентябрь 5: С Евгением у Десятинной у Трехсвятительской и у его читали. 6: Я до Румянцова обежать и Катериниг. 8: У Румянцова обедал. 13: Рано у Подвысоцкаго у попечителя о Евгении, там Мартос и Лохвицкий. 15: Я из Собора у Евгения. До Серапиона с архитектором. 16: У Евгения один водку. 20: У Евгения с директором вице президент обедал там сервиз. 21: Приехал граф Аракчеев. 25: Письмо от Румянцова о орехах и евангелии. 26: Я у Десятинной. С директором у Евгения и Олизар. 28: С Евгением у Десятинной начал копать, у него поздо взял тетради. 30: Ездил почтою в Бровары и обедал у Бонаковича о пергаментном евангелии.

Октябрь 3: Я у Евгения за 12-ю тетрадью там Пигучина долго читали, табель о государях взял. 7: Письмо Румянцову. 11: От Евгения бомаги в класс. 12: Я у Катеринига о книге послал ему. 16: Я у Евгения читали Нестора, золотую медаль. 17: Списывал записки Писарева, пакет Корневу послал. 22: Поздо до казначейства, у Евгения и директор ходили по покоях у него водку. 23: Я писал словарь ботанический. 24: Читал Кардашевскаго рукопись. 27: Я писал. 28: Писал. Я у Евгения обедал с ним у Десятинной. 30: Я у Лавры три синопсиса для Румянцова.

Ноябрь 4: Румянцову 3 синопсиса. 5: Карты переписать для Писарева учителю. 14: Писареву писал в спальне. 15: Я от Евгения два манускрипта. 18: Пешь у теплой Евгения, у сего с Лохвицким, с сим у меня водку и директор. 19: Я у Евгения обедал один, карту чистили. 20: Катеринигу 2 мои книжки 10 р. Я у Лохвицкаго 1-е картины видел.

Декабрь 2: Я в спальне писал историю училища. 8: Отец Лободовский о Левандовых проповедях. 12: У Евгения. У Серапиона 2 мои... поздравляли 20 лет митрополитом. 16: У Евгения Лыкова, я долго читали. 19: Лохвицкий мимо в клуб о 2-х книгах. 22: У Анны проповедь читал Леванды из Вестника 1770 г. 26: Лохвицкий. 30: Обед у Евгения Абамелик.

1824 г. Январь 3: Левандовой книги взял. 5: Читал Леванды проповедь. 6: У нас комедия гусар. 7: Читал Леванды речи. У Александра ему журнал где медали Евгения читали. 13: До Бедника на концерт где и ужин. 18: Ваня читал комедию. 21: Я купил медали 5 р. у Евгения с медалями. 26: Письмо от Румянцова и Цив...

Март 1: Читал указателя. 6: Читал Татищева историю. 13: Я читал летопись Татищева. 14: Письмо графа Пороховщ... медалях. 16: У директора, с ним у Евгения и Серапиона именины, я у Пороховщиковой письмо. 18: Читал Татищева. 23: Я пещь проповедь в Софийском Евгений, у него с 2-мя генералами. У Евгения читали до 10-го часа и письмо от Анастасевича о патенте. 28: Я из класса, медали Пороховщиков принес до 300. 30: С Ванею у Софийском проповедь Евгений.

Февраль 10: Писал до Анастасевича о комете, у Евгения суп, у Серапиона. Справка комедии. 13: Я у Евгения у библиотеке книжку.

Апрель 6: Я у великом соборе Евгений проповедь, у него с Ванею. 10: Я у Евгения медали Пороховщикова. 12: У Лавру Евгений речь. У Евгения артус. 13: У Евгения с директором и ксензами обед. 16: У Лохвицкаго и Усакова водку. 18: Лохвицкий, с ним у Евгения монеты и проч. до 9 часов. 20: Астромов у нас о Лохвицком. 23: У Евгения и Лохвицкий картины. 27: У Евгения обедал с Лохвицким, у Десятинной с Евгением, у Лохвицкаго с ним пунш у Кирилла.

Май 4: Я у Евгения обедал и едва Соревнователь дал. 5: Я читал указатель открытий, до Евгения его книжку послал. 6: У Лохвицкаго целу карт... пунш. 7: Щет книг своих. 19: Читал Бахчисарайский фонтан. 25: Полицмейстер найдены древние драгоценности. Смотрели вещи директор и другие, опять полицмейстер я с ним у от. Стефана где Кирилл. 26: У от. Якова с драгоценностями, без меня полицмейстер, Снетковский и Лохвицкий вещи. 27: С драгоценностями древними у Самсона перевешал, полицмейстер и хозяин. Харщевский у нас, у сего на Подол я взял прочие, многие у нас смотрели Раевский. 28: У полицмейстера крестик, с ним ехали до ямы клада у Михайловскаго, я у губернатора сидел. 29: Кабанов древности. Полицмейстеру дана опись. 31: Полицмейстер с поправкой бомаги. Позняков с редкостями до Ертеля, от. Яков с нею.

Июнь 1: Крестики и доскою срисовальною. 2: Полицмейстер взял 4 штуки. Егор с Рыбальским водку и вещи смотрел. 3: Обиден... чашу срисовал. 4: Писал и послал в Общ. слав. о древностях найденных. 7: У губернатора 2-е идучи полицмейстер вещи отдал. 8: Я у Братство на почту качалку Румянцову, у Софийском худо красят. У директора Досифей и у нас смотрел древности. От губернатора чтоб завтра вещи Черниговскому губернатору. 9: Позняков к Черниговскому губернатору и Могиланскому вещи носил. 10: У полицмейстера ему крестик. Якубинский из Харькова поздно с товарищем смотреть вещи. 12: Якубин-

ский прощался. Ликова у нас вещи без меня. 15: Ткач о участии золота находки и его сыны. X. 20: До Евгения вещи и директор и Бунге. 22: Писареву о древностях котор... у полицмейстера о соседе, у Десятинной службу, через Познякову Каменскому вещи. 27: Евгений лакея за древност. вещами. 30: Я пешь с Стойковичем у Евгения у Самсона чай.

Июль 8: На экзамен у семинарию Евгений скоро губернатор поздно, я ехал с Кульчицким. 13: У Евгения серьгу Ростишевскому дал. 16: От Евгения описание рукописей и записка на обед, я о сем у директора и записку до Лохвицкаго. 17: У Евгения обедал грек митрополит Лохвицкий директор, Лохвицкий у нас его редкости. 21: Я писал ботанику. 23: От Харлинскаго серьгу древнюю. 24: У Доброго Николая в алтаре золото. У Лохвицкаго водку по саду сливы. Нет Евгения у Серапиона чай вещи показывал. 25: Я ботанику писал. 26: У губернатора бумагу Евгения о древностях. 27: У Евгения по службе и губернатора. 28: Рисовать 2 вещи дано губернатору. 29: Письмо от Румянцова о неполучении вещей я у почтамте пусто. У Евгения и Крестьян по пещерам там долго ходили и водку до 9 часа. 30: От Михай... о Десятинной подписали у нас.

Август 1: Евгений у магистрат скоро. У нас Белоус и Сигоревич вещи смотрели. 2: Отослал Соревнователь Акад... Евгению. 3: До Румянцова Евгениево Ваня носил на почту. 4: Директор кантонистов к переводу и послал вещи для Семенютина туда. 5: У нас полицмейстер с рисовальщиком. 11: Протопоп гошпитальный водку и древности смотрел. 23: Графине Остерман из древности носили. 24: В Софиевском Остерман, у Евгения Мефодий обедали я долго там. 25: С графинею Остерман по Старом Киеве у нея обедал в доме Лобановом. 26: До Евгения от Самсона 3 медали. 30: Лохвицкий от Раевского смотрел картину. 31: Освящали церковь Илии. У Кирилла и Евгений.

Сентябрь 1: У Евгения и директор записочка Анастасевичу. 3: До Евгения поздно. Справка о Иануарии у канцелярии Евгения. 5: Лохвицкий у директора. 7: Из Академии книжку. 8: У Евгения отказался на завтра. 27: У директора водку о Калайдовиче древностях. 28: Я пешь у Евгения книги Калайдовича 2 монаха пунш. Записка от Румянцова. 30: Я из класса пешь в Лавру, там Евгений служил молебн Михаилу митрополиту.

Октябрь 10: Я у Евгения перстни, просил на (воскресенье) обедать, 1-е у новых покоях. 11: Записку Лохвицкому звать. 12: У Евгения стол губернатор комендант у новых покоях 1-е. 14: Лисенко смотрел редкости, в соборе у Евгения Лисенко редкости и мне рисунки монет попу со... Евгений для Десятинной мы с Лохвицким. 15: Лисенко ему я книжку мою. 16: У директора рисунок Лесенка. 18: Я у Десятинной копали и Евгений 2-е у Десятинной вечерня Лохвицкий. 25: Я у Десятинной, 3 работника зарыли яму за олтарем, завтра святить церковь

Иоанна Воина у Покрова. 26: 2 офицера Сакена им мою книжку 5 р. до Евгения пешь. 27: У Евгения и Викентий читали. 29: Дочитал Х Карамзина. 30: У Катеринига я и Евгений.

Ноябрь 2: Я у Евгения селенит и читали поздо. 5: С Лохвицким у нас поздо чай и вино. 7: У губернатора о покупке вещей Румянцову. 12: Я у Десятинной пол мозаичный, у Евгения и Капнисты. 13: Обыденнаго до Десятинной я туда же много людей. У Лохвицкаго гости. 9: Талисман Лохвицкаго к Александру племяннику. 16: Я поверял древности. 19: У Евгения крестик. 26: Читал Татищева, искал о Новгороде.

Декабрь 1: У Ст. Ф. с письмом Румянцова. 3: От Хабаровскаго письмо с книгою. 4: У Афанасия водку, там Евгений. 7: Я у Евгения, ему шлифованный камень. 10: Я писал Анастасевичу и Матвею. 14: Я письмо Румянцову. 17: У директора о Топольском, от него записка Евгения на обед завтра. У Красножона о гильдиях читали. 18: У Евгения стол 5 генералов и почмейстер после чай. 20: Щета и письмо Корнеева до Лохвицкаго. 26: В Лавре у Евгения. 27: Михайло у Евгения. 29: С Михайлом у Евгения обедали. 30: Письмо от Румянцова.

1825 г. Январь 1. У Евгения водку и Крестьян. 4: Из теплой Софийской Михайло до Евгения. Я с Михайлом у Лохвицкаго. 7: У директора о увольнении Евгения. С Михайлом в Софийском, я у от. Стефана оба у Евгения. Читал небылицы. 12: Лохвицкий вечером и не поехали до Евгения. 15: Михайло в пещерах Евгений. Я у Евгения один. 20: У Евгения и Михайло директор, Лохвицкий, Грушевский, Викен... почмейстер обедали. 22: Михайло у Евгения письмо ему. 25: Я, Евгений, Лохвицкий, Понятовский, Ликова. 27: Письмо от Румянцева Топольский и из Белгорода. 28: Письмо Румянцову скоро, у Евгения. 31: У Красножона и Анненко о Десятинной.

Февраль 1. Я у Евгения. 3: В Лавру Евгения провожали и все мо-нахи. 15: Читали Магазин 1-й долго. 14: Читал я журналы. 15: У Катеринига с письмом Румянцову. 19: Николай книгу из почты древностей Московских. 1-я мне о Соревнователе. 20: Директор 2-ю часть Древностей Московских.

Март 9: Евангелие Познякову. 20: Утром Лохвицкий от директора со мною.

Апрель 7: У Лохвицкаго пунш. 11: Писал письмо Евгению. 12: Письмо сторожем в С. Петербург.

Май 5: Директор книжку о Десятинной присланную. 7: До Катеринига книжку... о Десятинной. 11: От Писарева с письмом Кеппена. 16: Чертил письмо Писареву. 27: Письмо 1-е от Евгения.

Июнь 13: Человек Гр... от Румянцова пешь у Катеринига по садку о Румянцова грамотах. 26: У Красножона с ним у Анненкова.

Июль 9: У Казенной палате с Катеринигом о бумаге Румянцова. Лохвицкий чай, крестики. 16: 2 книги Позняков из казначейства, Степан писать их. 18: Писал до графа и посылку. 19: Посылку Румянцову.

Август 3: Письмо от Румянцова с Записочкою. 5: Писал историю Берлинских. 19: Письмо от Евгения.

Сентябрь 8: У Анненкова обедал и поп и Раевский. 11: У от. Якова ему Евгений письмо. Андрея Александровича биле... Лохвицкий. 14: Свинын с Лохвицким нет Свинына у наместника. 16: Встрел Свинына. У Свинына 1-е. 17: Свинын в гимназии с ним я в Академии. 19: Я 1-е у Свинына Лавре и пунш у Досифея поздно. 20: Я у Свинына Лавре ему бумаги. С Свиныным у Флоровском, у Софийской колокольне на покоях Евгения, у нас донское и прощались. 21: У Катеринига обед Трощинский Свинын и я, с Свиныным у Кирилла у Лохвицкаго. 22: С Свиныным в Вышгороде и фабрику обедали там. Писал о Вышгороде вечером. 23: Утром письмо Свиныну.

Октябрь 23: Лохвицкий так. 24: Переписывал письмо Евгению. Я у Анненка пунш офицер о астрономии. 25: Письмо Евгению Стиопа.

Ноябрь 6: Я бомаги искать о Межигорье. 7: Читал свою Киевскую историю. 14: Письмо от Камлашинскаго. 16: Лохвицкий пунш сливянку.

1826 г. Январь 9: Строку до Кирилла от сего рескрипта Евгения о панагии. 13: Письмо Евгению послал от. Кириллу.

Февраль 13: Писал письма Золотарёва и Прокофьеву.

Март 6: Я писал Орлаю и Евгению. Рейдаровский подписал мне пакет. 7: Грибановский Владимир о смерти Евгения – я утром ему письмо. 9: Письмо от Кирилла и Евгения через Сюрикова. 11: Сложил 34 письма Румянцова. 13: Шаблинский утром звал. 15: В Лавру до Мелетия с ним у Мартоса пунш вино там Авксентий пили здравие Рейдаровский читал проповедь Филарета. 24: Я у Василя Параня Голубовский читали речь Филарета.

Апрель 1: От. Яков водку жаловался на Евгения. 4: У от. Матвея письмо Кириллу долгое. 7: Письмо Лазову, Норенбергу с рисунками учителя.

Май 8: Описание Киево-Софийскаго собора для Комлашевскаго в Лавре. 25: У Десятинной с попом Лохвицкий у меня с архитектором С.П.Бургским о Десятинной. 26: У архитектора о плане и канале, в братстве работы. 28: Я у Десятинной начали рыть.

Июнь 7: Читал о взятии Мисаланга Анне. 17: У Десятинной открытие гробов Св. Владимира и Изяслава. У архитектора вино. 18: У Десятинной с Могилянским и губернатор многие. 19: У Десятинной Бунге осматривал княгини скелет. 21: Я у губернатора о экзамене в приходских и о Десятин. открытии. 23: Читал я много следствие о

бунтовщиках. У Десятинной Давидовский. 27: Авксентий сливянку и Лохвицкий.

Июль 1: Письма писал 3 в Петербург. 5: У Десятинной нет, у Ефимова новый план. 16: От. Михаил письмо от Евгения и обещал. 21: Читал журнал архитектор Ефимов до понедельника. Учитывали математическую географию и Юшков о множестве миров. 26: Послал Бюфона Афанасию. У Десятинной гроб священный. 27: Ефимов водку. С Ванею у Десятинной, там кости погребли, на Киселевки Лохвицкий. 31: Из больницы у эконома Досифея письмо Свинына. Архит. Ефимов водку. С Ефимовым донское я подписал ему.

Август 21: Я у Десятинной там Вум, у архитектора и Раевского пунш человек убит там лошадей. 23: Архитектор Ефимов обедал. 26: Записка об орденах Евгению и проч. и что была Коронация. 27: С Катю до Десятинной у Андреевой строят и архитектор и попы там. 28: С Рейдаровскими у Десятинной сняли пол мозаичный.

Сентябрь 14: В больничкой и позною там Мартос и Лохвицкий. 20: Архитектор Ефимов надписи. 26: Я письмо Евгению писал.

Октябрь 2: У Ефимова и Анненков надписи. У Смарагда 4 надписи греческих. 3: У Ефимова с ним у Анненкова обедали и Красножон у сего вино об отправке сынов. 5: Я Ефимова читал его сочинение. 18: Писал о Вышгороде, тут таблица. 19: Вечером Ефимов читал о Лохвицком. 21: Писал о Вышгороде. 23: Письма Комлашевскому и Евгению. 27: Дал Вышгород переписывать Езерскому.

Ноябрь 5: Анненков о Евгении. 9: Архитектор Ефимов прощался, Анненков долго до обеда. 10: Дописали чисто о Вышгороде. Книжку мою Ефимову. 11: Лохвицкий водку. 26: Писал с Василем из бомаг историч. записки, выписывал сам. 27: Довыписывал.

Декабрь 1: Писал историю училища. 7: Дописал записки историческия. 30: Рейдаровский читал Авксентиево.

1827 г. Январь 13: Анненков бомаги Трехсвятительский. 28: Иануарий о приезде Евгения и встрече им. 29: У Евгения 1-е в мундирах. Я письма Свинына Анастасевича до Матвея. Письмо от Михаила ему Свинына.

Февраль 1: Анненков о комитете. 2: Директор, Лохвицкий не умер Теофилакт. 5: У Евгения, некогда утренняя Иак... пунш о Анненкове. У Анненкова так, у Сигаревича. 9: Я у Евгения. 27: У Евгения получил книгу.

Март 6: У Евгения викар... академия чтение архива. 12: Писал древности для архитектора. 13: У Евгения читал естественных наук. 14: Езерский переписывал записки историческия. 15: Читал Бурсака. 24: О утопшем Сухомлинове профессоре. 27: Я у Евгения и губернатора сестры.

Апрель 3: У Евгения поздравлял акад... у директории у вечерни Лавры Евгений служил. 6: У Лохвицкаго водку. 8: Рано у Лавру описание Лавры взял. 9: Евгений служил в Лавре. 14: У Евгения видел панагию и проч. мне книгу дал Лавры. 15: С Абрамовым карту полюса читали. 16: Карту Евгению полярную.

Май 4: Я у Евгения и Мелетий Лаврский список. 8: У Евгения водку о католиках. 16: Книга Языкова в библиотеке.

Июнь 19: Полицмейстер утром о своих древностях. 20: Писал древности полицмейстеру. 22: Писал полицмейстеру древности. У Евгения книжку Лаптева. 30: Эксамен гимназий Евгений Мелетий маршал.

Июль 5: Директор с профессором Даниловичем у меня. 6: У директора там Кеппен Даниловича музыкант все мы и Михаил и Абрамов с Кесарем в арсенале, на колокольню. 8: Я у Евгения по зале чай у Анненка кавун ему письмо от Мещерскаго. 11: Читал историю Бутурлина о 12 годе. 12: Читал Бутурлина. 13: Эберлейн. Анненков я не оделся. 15: В Лавру Евгений служил, там Мартос. 18: Я в библиотеке плана Сырца нет, грамоту читал Михаил. 22: В Лавре Евгений, Жолтухин в Межигорья.

Август 3: У Евгения поп Землянский. 4: Читал Цыганы. 9: Письма 2 в Харьков. 24: Я у Евгения поздно один ходили, Авксентий о библейском.

Сентябрь 8: Я в соборе служить Евгений Мелетий, у Евгения обедал все монахи, с Кириллом домой. 9: Евгений у директора. 18: Я один в Борщаговку около Шулявцинскаго валу.

Октябрь 2: У Лохвицкаго чай сливянку. 6: Я пешь до Евгения по Зале. 9: Письмо Анастасевичу. 23: У Евгения собрание о могиле. 25: Читал Руслана.

Ноябрь 8: Служил Евгений. 9: От Анастасевича письмо, от Ростовскаго, Свинына о Вышгороде читать. 15: О Пугачеве читал. 25: Я у Евгения сам Твердовскаго и Френа читали. 30: Я поздно у Евгения от Андрея у него взял Френа.

Декабрь 8: Отослал Френа и Записи о Левандах Журавлеву. 13: У Евгения именины мы с директором ушли от обеда. 26: В Лавру там у Евгения с полькою водку.

1828 г. Январь 5: Читал остолопа. 13: Я писал историю училища. 17: Обедал у Евгения. 21: Читал Тимковскаго в Китае. 23: Читал Гоби Тимковскаго.

Февраль 2: Я в соборе Евгений в пределе, у него один Журавлев бомагу свою. 11: Читал о Монголии. 17: Читал Броневскаго о Кавказе карты. 21: У Пчелки Онегин.

Март 5: У директора ландкарты о войне с персиянами. 10: Печатные Форман и о Персии. 11: Закревский письмо от Вани. 20: Читал Монголию с картою Азии. 25: Я у Евгения о мире все были.

Апрель 24: Читал Михаил Онегина IV, V части. 27: Начал записки историческия на 1827 г. 29: Писал и прочитал Рейдаровскому. У Авксентия и Евгения водку. 30: Шар и фейерверк в роше Шияновы 1-е.

Май 14: У Евгения о Ливене. 17: Поп Межигорский о его церкви. 18: Писал о Межигорье. 24: Историческия записки директору.

Июнь 1: Сочинял в общество 1-е. 4: Отцу Лободовскому дал о Межигорье. 25: У Лавре Евгений о Анне. 30: Эксамен гимназийский естественной истории был Евгений Кирилл и маршал.

Июль 1: Летопись Симоновский в общество Московское. 10: Я у Десятинной ломают у Анненка чай и архитектор. 15: Встречал Анненков у него жалованье. 16: У Евгения о Десятинной. 28: В Академии Эксамен в библиотеке там у Кирилла Евгений и Катериниг. 30: Я у Десятинной арку над гробом Владимира у Евгения Кутузова дочь.

Август 2: Из Трехсвятительской Евгений на основание Десятинной, стол у Анненка Евгений, военный Щербатов. 8: Читал грамматику русскую Греча. 9: Анненков обещал планы. 10: От Анненка планы Десятинной. 11: Шульговскому чертил Десятинную. 19: Планы Десятинной. 21: Анненков, ему планы. 29: С Михаилом в правление Красножона план Киева.

Сентябрь 2: Писал о Десятинной. 5: Писал о Десятинной. 6: Писал о Десятинной. 7: Дописал Десятинную ея до Анненка сторожем. 8: Анненков принес бумагу Десятинной чай вино о Евгении Власова бывает. 9: От Анненка записку. 11: Десятинную носил Закревскому. 13: Писал для Анненкова краткое о Десятинной. 14: Поздо у Евгения пандекы, номоканоны, кормчая. 15: Анненков чай, ему дал Десятинную свою. 19: Посылку в Москву Десятинной. Государыня в Михайловском у Андрея у Десятинной. Иллюминация в саду и государыня.

Октябрь 2: Анненков за ним не был в IV. 14: У военного он о топографии. 16: Анненков долго у нас о Евгении. 22: Дал переписать Межигорье. 28: Письмо Снегиреву, Анненков о клевете Евгения. 29: От Анненкова в класс письмо, переписывал Журавлева. 30: Анненков Евгений в Васильков. 31: Директор водку ему грецкую карту дал.

Декабрь 6: Стекло от Семена древнее. 7: Читал открытый. 11: Журавлев от Евгения с нотами. 23: Писал Анненкову и Матвею. 31: Дал С. Лазову писать.

1829 г. Январь 1: Лазовы С. испортили. 10: Михаил обещал план Шульги. Письмо Александрович о моей книге. Писал училищ историю. 30: Михаил Северныя цветы. Читал цветы.

Февраль 22: Писал Кронбергу. 24: Читал о Пушкине критику. 26: Я у Петра чай читали историю Глинки. 28: Бомаги о топографии.

Март 2: Писал Громницкому и Снегиреву пусто. 3: Письмо читал о Евгении. 6: Письмо от Комлашинскаго. 14: В библиотеке № 97 Мос-

ковских Древностей Михаилу. 19: Сын Отечества и Отечественныя записки. 29: Калайдович 1-е у меня. 31: Я в Михайловском у Кирилла у Калайдовича.

Апрель 14: У Евгения и Калайдович сло.... у меня. 17: С Калайдовичкою до Евгения и Калайдович. 21: Читал Аделунга древности российский. 22: Читал Аделунга. 24: Читал о Никоне. 27: Директору о топографии. 29: Писал о Нестеровиче.

Май 12: У Кирилла и Лохвицкий Калайдович. 15: Писал топографию 2 листа. 16: Писал топографию. 18: Писал много топографию. 23: Катеринигу послал записку о древностях. 25: Выписы Киевских воевод.

Июнь 11: Выписывал воевод. 16: От Катеринига бомаги о топографии Киева. 18: Писал топографию отдал Лисовскому. 20: Лисовский дописал у меня сидел. 21: Михаил почищал топографию. 23: На ранюю я в Лавру и Евгений водку и директор. 25: На службу у Андрея государь и Николай Павлович. 30: Лохвицкий 3 бутылки донского.

Июль 7: Евгений у нас водку. 17: Читал Кормчую. 18: Анненков долго мест... описание Киева взял. 22: У Евгения медаль ему спорили о Почайне. 23: Не одевался искал о Почайне. 26: Читал корректуру о Десятинной. 31: Писал к Снегиреву и медаль дважды на почту.

Август 2: Я Василевою бричкою у типографа о Синописе. До Белоуски Петро записку о медали, с ним у библиотеке Нестора. 4: Я в Лавру Евгения медаль. Писал замечания о Десятинной. 5: Молебен в соборе Евгений о взятии Эрзерума. 7: Золотарь с рисунками венчика. 10: Писал Снегиреву. 11: Письмо в Общество Древностей. В Лавре Евгений молебен о победах, у него. 22: Писал прощение в Комитет, Анненков о вздоре Евгения и чай. 30: Бомага о Арсельева топографии. 31: Выписывал после учеников для Арсельева, писать учителям.

Сентябрь 5: У Евгения о попе. 8: У Евгения водку Катериниг, о вел. княг. Едесску о послах в Адрианополь. 15: У Евгения Едес... мир. 25: На дороге Анненков о перстне Лохвицкаго. 27: От Катеринига бомагу о древностях. 29: Анненков уже выехал, у Евгения, у Красножона нет.

Октябрь 6: Писал о правителях Киева. 12: Письма от Матвея Вани о книгах Карамзина. 29: Карамзина из почты Петро, Юрию в зале читал Жолту... стихи смерти.

Ноябрь 8: Писал о губернаторах и письмо Гряшницкому. 14: В 4 часа 9-е землетрясение. 17: Евгений у директора. 27: Письмо Комлашинскому о землетрясении. 29: Читал XII том Карамзина. 30: Писал Свиныну о губернаторе.

Декабрь 1: Я у Евгения Трухачева спор Катериниг. 2: Письмо Евгению о медали. 4: У Кирилла стол Евгений, губернатор директор. 16: У директора и Евгений. 28: Скучно о Евгении вздор.

1830 г. Июль 17: У библиотеки Академии пусто. 25: Читал Самозванца. 31: На ранюю у Трапезу там Авксентий у него чай о Евгении.

Август 22: У Евгения водку. 29: Писал критику Десятинной. Вино письмо от Катеринига. 31: Писал критику о Десятинной.

Сентябрь 2: Анненков читали, Пащенко обедал в его все пасеку бричкою подрезали мед. Лохвицкий перевод. 5: От Анненка записка на завтра звал. 6: Пишет Приходько о критике Десятинной у нас. 7: Поздо в Лавру у Евгения с Ковалевым о холере. 24: Профессор Соловьев водку, наши и директор у Анненкова чай поздо. 25: Соловьев профессор чай поздо.

Октябрь 9: Читал Крылова. 16: Анненков водку о Казанской холере. 19: Около носили икону Успения Евгений. Холера в Черкасах. 29: Иеродиакон братский о иконе их.

Ноябрь 8: Я в Михайловском позню Васильев, Евгений Кирилл служили обед там, Евгений так. 10: Читал славянскую хрестоматию. 17: У директора Евгений и я Викентий. 25: Записал Растущий Виноград.

Декабрь 6: Я в соборе у Евгения все генералы. 29: У Лохвицкаго медаль.

1831 г. Январь 16: В Лавре попы на х... Румянцев у Авксентия все. 24: У меня Бунге читал о крымском винограде.

Февраль 25: Я в ложу Шиянова Горе от ума.

Март 5: Читал библию Юшкову переписать письмо архиепископу Курскому.

Апрель 15: За типографом в Лавре типограф с трубою смотрел переводы. 19: Был в Лавре, с директором у Сакена, билеты у Евгения много генералов.

Май 28: Евгений военные и многие у Флоровском.

Июнь 6: Пешь в Лавру поздо типограф Косте у его водку и книжку там Волонский. 19: Я у типографа Ханенко и Чоботько на горнице пили 3 пунша. 22: Юшков читал 1-ю часть Путешествия по Германии. 25: Анненков в Киев приехал. 28: Читал о путешествии по Германии.

Июль # Из Стефановичем мою российскую историю вынял. 26: Я в Лавру Евгений мою шинель у еклесиарших. 27: Глинскому еще переписать дал о Киеве.

Август 1: Глинский переписал мое.

Сентябрь 8: Из Собора все у Евгения водку и Меленский. 25: Медведовский был у Анненка. 26: Письмо от Анненка.

Октябрь 22: Директоры до Евгения его каретою. 24: У директора висты там племянник Евгениев до 1 часа.

Ноябрь 1: Рогалев читал Горе от ума. 7: Не одевался Анненков монеты прощался домой. 22: Евгений у директора.

Декабрь 15: Читал Музеум Щеглова. 17: Читал музеум. 25: У Евгения генерал Аладьин. 26: На Подоле войта нет у Лохвицкаго, у Кирилла водку. 29: Дьячек жандармский проскуру и бомаги мои.

1832 г. Январь 2: Я дома читал. 3: Лохвицкий монеты многие и воду. 7: Дочитал Данилевскаго военныя записки.

Февраль 1: Лохвицкий водку взял о мол... 26: Читал о хасидах Цадика. 27: Я читал телеграф. 29: Московския и Пчолку читал.

Март 2: Читал в спальне Анне телескоп. 26: У директора о музее-ме. Я с Петром у Шиянова туда музеем.

Апрель 16: Василий Юшков читали Пушкина. 25: Лохвицкий у княгини Ольги.

Май 15: Прощался у Княжнина ему записку с директором в Лавру там у Евгения водку. 28: Подолинский роговую монету.

Июнь 1: Рогову монету Лембаху и директору. 7: Юшков Пушкина мещанина читал и не ужинал. 21: У Анненка с ним он мимо Андрея пешь на Подол я рытвины Лохвицкаго. 22: Анненков из обеда военного и золотую медаль. 27: Эксамен в Академию Евгений Сакен. У ректора втроем.

Июль 1: У Евгения все генералы, Самарский обедал гостил. 4: Шиянов из Наталки Полтавки закусили. 6: У Шодуара с монетою золотую римскою. 7: У ректора Инокентия с Анненковым и Мишляевским. 11: Читал свое. 16: Читал Соревнователей. 23: Анненков от военного о Шодуаре где моя книжка. 26: Я до Анненка секрет военного ех. сех. 28: Анненков ему не дал истории моей.

Август 2: Утром Лохвицкий описание но... 6: Анненков о Житомирской гимназии. 14: Освящение Лавры. 18: Не одевался читал о Людовике XIV. Анненков медныя монеты. Записка от Анненкова на завтра. 19: Читал о Людовике XIV. Я у Анненкова Шодуар чай. 21: Читал Людовика XIV. 24: Писал физиологию. 25: У губернатора Лошкарева 1-е. 29: Читал Вольтера. 30: Я до Шиянова там архитектор с ним до Анненка обедал у Золотых ворот.

Сентябрь 1: Читал Магелана древ. слова. 9: Шиянов книгу Вольтера. 15: Свою историю. 27: Анненков 2 книжки от ректора.

Октябрь 6: Дочитал Анненка чай там ректор и Трухачев. 13: Анненков вино читал о крещении С. Ольги. 15: Утром у Десятинной у Анненка. 21: Полковник хромой о Золотых воротах у меня был. 23: Читал свою историю о Киеве для Золотых ворот выписки. 16: Летописей воскресенских.

Ноябрь 1: Писать о множестве миров дал, Ясновский Анненков водку знакомилсь. 7: До Анненкова нет у Золотых ворот. 9: Я у Филатьева дал о множестве миров ему. 13: Поздо у Анненка монеты и прощался.

1833 г. Январь 1: Из Теплой Софийской у Евгения. До директора там Евгений директор слаб. 26: Юшков о Лохвицком Бродку.

Февраль 10: Раевский ему писать пословицы. 19: У Евгения Козлов так.

Апрель 2: Из теплой у Евгения и Сакен. 23: Я до Георгия там Евгений и Лохвицкий.

Май 7: Я у Михайла антимины се... 21: Лохвицкий Ириненский фундамент. 28: Юшков стихи писал для Кирилла.

Июнь 8: Тестамент. 30: Эксамен публичный и я слаб Евгений Сакен Браджетша речь Юшков.

Июль 4: У Анненка чай он о своей эксекуции. 16: Я на Десятинную всходил.

Сентябрь 1: Анненков я монеты. 13: Анненков Лохвицкий 5 коп. медных. 21: Я не ехал до Анненка. 28: Анненков Чил... ему монету римскую. 29: Зинович показывал вещи Анненков II копейку.

Октябрь 10: С Зиновичем у Анненка обедал, там Самойлович и Волканицкий. 17: Якубович прощался, Анненков чай. Книги все я в библиотеку отдал. 25: У Зиновича я и Люба слушали о магнетизмах. 26: У Зиновича Кристаллы. 30: Ригельман с сыном и у меня долго о редкостях.

Ноябрь 2: У Зиновича долго. 14: У Зиновича лекцию о атомах, он у меня чай, ужинали курчат.

Декабрь 25: Собрание у Евгения, я так. Дометий и многие у меня. 28: У ректора, у Лохвицкаго у Могилевца взял книгу.

1834 г. Январь 6: Я четь-минею. 8: Читал четь-минею. 12: Читал житие. 14: Читал житие. 14: Читал житие. 17: Совицкий профессор у меня. 29: Дочитал Брамбеуса.

Февраль 4: В спальне Anne читал я жития. 11: У Кирилла и Лохвицкий. 13: Жития святых. 16: Читал проповедь студент Академии. 17: Читал славянскую хрестоматию. 23: 1833 г. от Могилевца жития. 24: Читал жития. 28: Читал жития Феклы и Богослова.

Март 4: Абламовичу записку о физике. 5: У Крючковскаго и Зинович водку 1-е с ним до него гранаты Анненкова. Читал жития. 12: Читал Брамбеуса. 15: Дочитал жития святых д (сентябрь) т (октябрь). 16: Читал Св. Памфилу, Феодосия, Глеба Бориса Ирины. 19: Читал минеи. 20: У Андриевскаго и Зинович.

Апрель 22: С Петром 19 визитов у Евгения и Сакена, военный и много, я у секретарей.

Май 16: Читал Добеля о Китае. 27: У меня Абламович лекцию долго.

Июнь 23: Эксамен в гимназии Закона и Евгений. Читал детям музеум. Пилянкевич Ночоводин. 24: Читал музеум. Перевел Ночовод.

Июль 1: Письмо архиепископу Антонию. 14: В университете приготовления и Лохвицкий. 18: У Максимовича 1-е и книжку он мне свою. 20: Я у Кирилла по саду его возили. 31: Пешь в больницу там Григорович встреча Евгения.

Август 6: У Кирилла типографа по саду. 29: Я пещь около Михайловскаго позню. После Евгения у Кирилла. 30: У Брадке профессоры, у Анненка. У Анненка обедал с Красножоном и у сего.

Сентябрь 8: Я у Евгения мало. 15: Открытие Св. Ирины. 20: Послал отпечатки Анненкову. 28: У Анненка на Десятинну вверх.

Октябрь 9: Зинович был коротк. 13: Я дома, Анненков 2 книжки Самойлова о Киеве читать. 14: Я из Собора у Евгения. Читал “чорну” женщину. 15: Анненку его послал 2 книжки сочинения Самойлова о Киеве, читал Черну женщину. 24: Поздо 1-е Максимович ректор у меня. 25: Зинович у меня так.

Ноябрь 1: Зинович кофе, Петр о физике в кабинете Либрадор. 7: Анненков водку 2 Владимира золотые монеты. 8: Я от Брадке у Михайлы Евгений. У Анненка чай. 12: Я у Анненка о Цыхе. Я писал 3 о предведениях. 18: Поздо с Анненком в Лавру. 19: Зинович так. 21: Дочитал Анненка поздо о смотре за строением Десятинной. 22: Анненка и Лохвицкаго водку. Красножон о Анненкове.

Декабрь 10: Зинович так и о пенсии мне в совете пришло. 25: Я у Евгения много, у Цыха. 28: У Лохвицкой.

1835 г. Февраль 2: До Максимовича он болен, у Кирилла. 15: У Евгения и Шишкин, нет Максимовича и Красножона. 20: Читал Милита. 21: Я читал Милита, Зинович водку.

Апрель 9: У Евгения из позней у Владимира 1-е епископа. 10: У Максимовича скоро, у Кирилла и типограф, Зинович так. 18: Горбачевский патерик принес, водку пили.

Май 8: Я пещь у ректора Максимовича книгу Наума. 16: Из Михайловскаго у Вала там Лашкарев и Рудыковский. 31: У архитектора о Десятинной. Читал о населенности древних. 1-е собрание статистическое у вице-губернатора 12 человек.

Июнь 2: У Евгения и Иосиф арх... 17: Читал о Маврии. 22: Читал 13 год Данилевскаго. 23: Читал 13 г. Данилевскаго. 24: Читал 13 г. Данилевскаго. 29: Электризовал Игнатовича. 30: Электризовал Кирилла.

Июль 3: Я на экзамен в Академию Евгений Брадке. 4: Я читал философию нравст... Якоби. 10: Война о записках Киева. 11: Анненков водку. 14: Мурзакевич свою книжку мне. Записка от Анненкова на обед. 16: Мурзакевича копиечку план Киева. 17: У ректора о книге его проповедей. Из статистического комитета бумаги утверждение меня членом. 31: Я 1-е в минеральных вод и у Шостака так.

Август 8: У Анненка в Десятинной. 9: Я у Максимовича пусто у Авксентия. 24: К Пенкину пакет мой о статистике.

Сентябрь 7: Зинович у меня чай о поездке в Радомышль Либрадор смотр. 14: Ирмосы кресту писал. 26: С Ванею читал о множестве миров.

Октябрь 5: Анненков чай. 6: Горбачевский взял книгу. Общество древностей. 14: Я у ректора Максимовича о Вани. Я писал о климате и проч. для комитета. 16: От попечителя бумагу мне в комитет древностей. 17: Кончил бумагу в комитет. 18: Я в почте от Вани книги, я в правление университетское нет Комитета Цых и Лохвицкий.

Ноябрь 19: 1-е в комитете древностей Брадке и Лохвицкий. Я в комитете статистическом о температуре Киевской. 15: Я исправлял температуру для комитета.

Декабрь 19: Читал Синописис. 2: Я архиепископ Владимир там и Брадке Евгений сам обедал. Лохвицкий к Петру. 27: У Кирилла. 27: У Кирилла типограф. 28: У Лохвицкаго.

1836 г. Январь 9: Повестка мне в комитет древностей на завтра, читал библиотеку чтения. 10: Комитет древностей, я взял замечания делать. 11: Писал критику на Лохвицкаго показания. 12: Козачинский просил завтра открытие. 15: Читал 22 газеты.

Февраль 17: Горбачевский водку и рыбу ему о Академии дал. 20: Письмо от Скибина Зинович вино, температуру за 1835 г. выщитывал. 21: Дописал температуру за 1835 г. 22: Читал всящаго гостя. 28: Вычитал температуру за 1832 г. 29: Я температуру за 1832 г.

Март 23: Читал календари от 1799 г. 25: Читал календари за 1827 г. 26: Я читал календари. Петр их взял 10 от 1801 года. 31: Я у Кудрявцева 1-е о статистическом.

Апрель 1: У Зиновича нет Абламовича. Собрание комитета древностей Брадке и Лохвицкий. 11: У Кирилла у типографа трубу взял. 17: У типографа справ... 18: Погребение епископа Кирилла в Лавре Евгением и викарием. Зинович парчу с ним с трубою. 22: Типограф чай ему трубу его, погребение Яшвиля в Выдубицком Евгением.

Май 3: Смотрели кольцеобразное затмение · (солнца). 13: Данилович с графом мы на Старый Киев древности они у нас чай. 15: Читал я свое о академии. 27: Красножонов у нас рапорт о Десятинной. 28: Я у Красножона с рапортом о Десятинной.

Июнь 15: Я в Комитете древностей. 17: Поутру Данилович читал свою бумагу о древностях Киева. 24: Читал древности. 26: Я у Евгения и Бунге, у Анненка чай. От Анненка так окорока, масло.

Июль 3: Около Десятинной у Анненка водку. 11: Я у Абламовича. 14: Я до Даниловича. 15: Дрожками у Даниловича там профессор. Чай у Анненка сад там Красножонов секретарь и я вино и до 10 часов. 26: От Анненка 2 письма о Даниловиче, я до Даниловича пусто и по саду. 27: Я пешь у Даниловича. С Даниловичем до Анненка чай. 29: У библиотеки Академии книжку.

Август 30: Я до Анненка там Красножон и Данилович, иллюминация. 16: Пароходы до Межигорья.

Сентябрь 5: У Могилянскаго его бомаги. 11: У Зиновича чай о 3-х опытах.

Октябрь 1: Дрожками Анненкова до него там Зинович и Данилович. 4: Я пешь в собор и у Евгения там Севастьянов. 9: Начал писать для Арсельева. 20: Писал о Киеве устроении. 23: Я писал воевод Киевских. 24: Писал о Киеве. 25: Журнал общества древностей подписал. 31: Я писал.

Ноябрь 9: Писал из календарей. 10: Архивариус дела 1812 г. о переводах своих. 11: Из бомаг 12 года губернских выписки делал. 20: Дописал о вооружении. 25: Дописал о общем вооружении в черни. 26: Архивариус взял бумаги. 27: Я начал писать 12 год. 28: Дописал чисто все о вооружении в пакет. 29: Читал в календарях о поражениях.

Декабрь 1: Писал губернатору Переверзеву и выписки. 4: Начал писать топографию Киева. 5: Я писал статистику. 8: Писал о климате. 12: Писал о растениях в топографии. 14: Дописал о растениях.

1837 г. Январь 3: У Красножона, у Евгения рано. 8: Объявление из комитета древностей. 9: Я не был в собрании древностей. 11: Читал я Григоровича письмо. 14: Я писал живот... 16: Писал свою фамилию. Менерл... 1836 г. 17: Считал температуру с Анной. 19: Кончил температуру за 1836 год. 27: Сербинов дописал мою температуру.

Февраль 4: Я губернатора дал топографию. 13: Максимович у меня. 17: Красножонов у меня и о плане Старого Киева. 23: Я за квитанциею в казначейство там о смерти Евгения. 27: Погребение митрополита Евгения было 2 архиерея.

Март 18: Максимович ему о Десятинной дал я. 25: Читал я мытарства.

Апрель 7: Умер Сакен. 19: У нас Максимович о смерти Цыха. 29: Я пешь и кабинет у Андриевского.

Май 9: Я у Максимовича и речь взял. 14: Звали в совет древности. 15: Собрание комитета древностей. 19: Собрание древностей о золотых воротах. 20: Читал Данилевскаго. 25: Читал древности общество. 28: Читал газеты. 31: Я пешь у Андриевской и у Десятинной церкви.

Июнь 1: Читал по запискам Софийскаго собора. 4: Бочинский рапорт для Десятинной, читал иерархов Киевских в описании Софийскаго собора. 12: Читал Калайдовича историю. 14: Читал всю историю российской Калайдовича. 15: Читал регламент. 22: Читал книгу Шипова о Польше, объявление из Совета о древностях. 23: Я 2-е у Шипова ему свою книгу. Не был я в комитете древностей. 26: Я в Совете древностей ректор. Филарет митрополит приехал. 28: Зинович чай.

Июль 19: У типографа водку и Мелетий с ним. 20: Я 2-е у Филарета ему книгу свою, он Зубами.

Август 9: Я смотрел копание у Андрея Лохвицкаго, в комитете древностей Лохвицкий. 11: У губернатора о книге. 14: Я от переплет-

чика книгу губернатору. 24: Шиянов о моей книге неудачно. 27: Анненков поздно чай о Иннокентии. 30: У Шиянова обедал и Переверзев и он и вице-губернатор о книге пусто.

Сентябрь 12: Смотрели Лохвицкого копание, у Анненкова так, митрополита ждал пусто. 16: В Софийском у митрополита и Иннокентий, у Анненкова водку. 26: Я до Уварова и Гурьева пусто. 30: Записка от Анненкова о его крестах.

Октябрь 1: У Десятинной кресты митрополит и у Анненка. 2: Анненков так. 8: Анненков спра... Ольга. С. Владимира. 22: От Максимо-вича его речь и ему журнал V.

Ноябрь 27: Я по грязи в комитет университета и Брадке не было Лохвицкого. 28: Дочитал о революции Франции.

Декабрь 3: Читал все календари свои. 20: Из Совета о кололеке и Лохвицкого ворожах. 28: Календарь за 1838 г.

1838 г. Январь. Данилович водку сему 2 шафарика. 11: Землетрясение. 22: От Сакена мою книгу. 25: Сакен дал 200 р. ему о россах дал. 24: У Сакена с газетою Киевскою спрос.

Февраль 1: Сакену о Десятинной его Пчолку. 15: Газеты о Крылове. 18: Писал в комитет древностей. 21: Я переписал о Королеве. 25: Сакену о Хмельником 3 книги.

Март 2: Писал атмосферу Киева. 3: До Переверзева пакет о погодах. 14: Я сощитал температуру 1837 г. 15: Считал температуры. 16: Написал о погодах к Завтрему. 20: У Бибикова впервые. 26: Письмо от Сакена.

Апрель 6: Максимович бомагу о Лохвицком. 14: Максимович был. 15: Читал О. Ж. Зинович чай и долго о Лохвицком. 16: Зинович чай о Малев... 17: Писал о Днепре. 22: От Серафимовича записка и ему ответ. 27: Писал для редакции.

Май 3: Я пакет в Совет о Королеве. 12: В редакцию ящику, от Пашенка 1-я книга отл. писат. 16: Письмо Сакену. 18: Писал в редакцию. 19: Ящику в редакцию.

Июнь 2: У нас архитектор об Десятинной. 4: Я до Красножона о Десятинной. 6: У меня препоздо Пенкин о древностях. 11: Я в комитете древностей. 14: Совет казенной палаты о древностях. 16: Писал о древностях для Пенкина, он до меня, отказал. 17: Бочинский чай и рапорт в комитет. 20: Пешь чрез сад у Михайловскаго. У Королева у Десятинной. 22: Я в Софийском у Филарета. У Пенкина он благодарен. 28: Читал газеты об училищах.

Июль 9: Я коляскою в дом Королева. Капают и Ставровский с ним у Анненка чай и вещи видел. 11: Щитал из календарей температуры. Салтыкова у меня о Киеве. 15: Я в университете на акт Филарету и Бибикову диплом. 21: Собрание древностей. 29: Анненков о Лохвицком. 31: Я обедать до Анненка с Зиновичем Ставровский.

Август 1: Весь комитет до Королева свидетельствовать причей мечей. Данилович. 17: В комитет древностей 80 ар. Королеву. С Анненком члены и я смотр Дмитриевского монастыря и пещеры у 3 святителей. 25: Анненков об урне. 30: У Анненка обед и Красножон Мишляевский и секретарь в Десятинную и беседку.

Сентябрь 8: Читал энциклопедический лексикон. 22: Я писал температуры. 23: Я дописал температуры.

Октябрь 12: Дал писать Орлику Метеорологию. 15: Орлику за переписку 4 р. дал. 18: Поздо Анненко бомаги и чай. 21: Я на почту температуры 4 лота 56 коп. 22: Анненков поздо бомагу и чай. 27: В редакцию не посылал.

Ноябрь 17: Моху в редакцию. 18: Читал журнал Просвещение.

Декабрь 1: Читал календари свои. 3: Я читал календари. 23: Сакен у меня о Лохвицком.

1839 г. Январь 3: Из Академии Наук 1-е пакет. 11: 2 книги из университета ≈, н (январь, февраль). Сакен у меня поздо. 12: Анненков взял 2 книги от Десятинной бумагу. 27: Сакен у меня спос об университете, я пешь до Зиновича его вещи в музеум.

Февраль 6: Сакен газеты читал о мне Академии.

Март 19: Освящали церковь в институте девичем.

Апрель 29: 1-е собрание комитета древностей и попечитель.

Май 29: У митрополита книжку.

Июнь 3: Поздо от Красножонова рапорт о Десятинной. 4: Через №№ рапорт к архитектору Десятинной. Я 1-е у Фундуклея. 5: Братан книги 100 литераторов от Вани. 8: Читал Записки Иринея. 25: Был Зинович.

Июль 1: Заложили дом института благородных девиц. 14: У Анненка и Мишляевский. 15: В университете акт. 22: У меня Дерперт о нравах Киева и проч. 28: В редакцию за прибавлением.

1840 г. Январь 12: С Бунге об Анненкове. 16: Писал метеорологию за год. 18: У Шиянова обед и взял свои бомаги. Я даме читал 14 год.

Февраль 15: Из редакции мне за год. 16: В редакцию отчет годовой. 24: Студент Академии Киевской о древностях. 28: Читал историю философию.

Март 4: Лохвицкий. 14: В редакцию за н (февраль) месяц. 22: В редакцию. 27: Читал историю Екатерины Лефорты. 29: От Максимовича книжку Киевлянина а ему я письмо.

Апрель 4: Читал Масалиона, Моху в редакцию. 8: Читал Масалиона и газеты 5 №№. 15: У Иннокентия и Шиянов. 16: У Максимовича. 24: Писал в редакцию.

Май 2: Писал в редакцию. 19: Я до Шиянова обедал Иннокентий Фундуклей Пенкин.

Июнь 7: Бочинский о Десятинной рапорт.

Июль 4: Я у Ильшинецкаго у Анненка там мертвец. 7: Анненко 1-е так. 8: У Анненка беседке. 27: Перемещают и триумфальные на Левашовской улице делают.

Август 23: У больного Королева чай, у Анненка нет. 30: У Анненка пирог.

Сентябрь 6: У Шиянова во флигеле о землетрясении Арарата. Читал календарь Евгениев. 21: Заложили церковь С. Димитрия за Лыбедью.

Октябрь 28: Читал с Ивановым Пчолку.

Ноябрь 13: Читал рукопись богословие обличительное. 14: Из редакции нет газет. 27: Читал астрономию. 28: В редакцию. 29: Одедся но никуда.

Декабрь 4: Умер Илиодор Стогов. 28: Писал спервых весны.

1841 г. Январь 8: Писал отчет годовой о погодах. 9: Дописал и послал в редакцию годовую перечень. 23: Из редакции нет годового отчета. 31: Устрялова.

Февраль 7: От Максимовича письмо и к нему Записку Моха. 19: Из части на подписку на книгу, Иван в части подписку на Старый Киев, от Максимовича письмо и ему о древностях.

Август 2: К Анненку Межигорье Иваном.

Сентябрь 22: Письмо от Анненка я к нему. 23: С бумагами в гостинный для Анненка. 25: Две статьи для Анненка писал. 26: Писал Казаков для Анненка. 28: Анненко чай 3 стакана, ему записка для Едесска.

Октябрь 10: Анненков водку о казаках. 11: Я писал для Анненка казаков. 12: Пакет с козаками для Анненка.

Ноябрь 3: Писал из небеснаго глобуса все, письмо Анненкова перечитывал. 4: Читал Северный Архив.

Декабрь 4: Писал в редакцию за Могилевца. 24: Из почты от Анненка 200 р.

1842 г. Январь 8: Писал редакцию. 10: Годовую температуру. 12: Писал годовую метеорологию. 14: Луна затмевалась. 15: Из редакции нов. метеорологию. 27: Писал погоды. 29: Писал годовую о погодах.

Март 4: Переписал о погодах за весь 1841 г. 5: Из редакции листок мне. 14: О смерти Королева. 15: От Купфера письмо. 27: Из редакции № с моим отчетом годовым. Сверял средния температуры пусто. 30: Перещитал за 1841 г. температуры.

Апрель 1: Поверял температуры. 6: Письмо написал Купферу весь лист. 7: За 12 лет вновь вычитал температуру. 14: У Киселевскаго о ученой посылке. 27: Пакет с письмом к Купферу через Петрова.

Май 10: Был у Стогова жаловался о Вани. 20: Анненков вино. 30: Ученики в сад наш.

Июнь 10: Я в Десятинной и Сухобрусов. Анненкова нет. 26: Затмение солнца полное.

Июль 4: Фед. Шиянов с письмом из редакции. 14: Я у Десятинной был там прибирают нет Анненка. 18: От Анненка билет на завтра. 19: Освящение Десятинной церкви митрополитом Филаретом..... житомирским и Иосифом. Обед всем у Анненка. 31: Я 1-е дрожками нет Анненка в Десятинной в олтарях у соборе вечерню и сильный дождь.

Август 7: Записал 78. 8: Нет Анненка. 9: Анненков чай и груши. 10: От Анненка спирт и книжка. 15: Анненков водку дал ему свою топографию. 23: Анненков водку газету Едесскую о Десятинной. 30: У Анненка именины.

Сентябрь 1: По письму Анненкову 200 р. дано. 6: Анненков водку долго в столовой. 8: Я в Десятинной. 25: У Анненка долго ожидал, сидя у него справлялся о деньгах. 28: Пчолку до Анненка.

Ноябрь 11: Иануарий водку ему тестамент.

1843 г. Январь 4: Читал новый календарь к 1843 г. 12: Письмо Матвею и Анненкову с поздравлением орденом. 16: От Анненка 200 р. и битой птицы. 17: Письмо от Купфера. 19: Писал к Анненкову.

Март 7: У Стогова о физике говорили. 18: Пащенко о географии.

Июнь 7: Я у Козачинскаго Тихомандрицкий 1-е. 10: Читал журнал Просвещение. 12: Не одевался читал журнал Просвещение. 14: Козачинский у меня чай и вино долго.

Июль 3: Сербинов с компасом и вино. 9: Крегова записки из Питера. 10: Кегов был 1-е. 21: Иван газеты от Крегова.

Август 1: Петров о комитете древностей архивах.

Сентябрь 21: Читал журнал Академии.

Октябрь 2: У Лазова о Кате и Анненкове. 6: Анненков поздно о Лазове. 9: От Анненки икону С. Иеронима. 12: Анненков сынишка был. 20: 1-е был Зинович у меня.

Ноябрь 22: Письмо от Анненкова почтою. 26: Я не одевался газеты из редакции.

Декабрь 22: От Бибикова приглашение в почетные члены для древностей.

1844 г. Январь 10: Сын Анненка просил о провизии для Лазова. 12: Был у слабаго Козачинскаго до Анненка лошадку от Пащенко.

Март 6: Козачинский чай. 26: Все свои Пащенко, Анненков, Васильев паску ели. 30: Я у типографа водку и Игнатович.

Апрель 7: Я в Соборе видел фрески.

Май 27: Анненков письмо с посылкою. 28: От Анненка гостинца ветчины. Был молодой Анненков.

Июнь 9: От Матвея письмо.

Август 27: Я в университет.

Сентябрь 3: У Лазова там нет Козачинского. 17: Князь Давыдов приехал 1-е у него. 29: У князя не был он писал.

Октябрь 20: Читал Академию Киевскую. 21: Поздо Анненков чай. 29: Князь 1-е у меня жарко ушел.

Ноябрь 2: Князю мои бомаги о Киеве. 17: Был у князя ему чин.

Декабрь 5: Я был у Фундукля 1-е. 10: Я у князя в кабинете. 11: Пусто ожидал Фундукля, Зинович долго у меня о технологии говорил. 12: 1-е был губернатор Фундуклей взял бомаги. 20: От губернатора возв... историю и молодик у меня. 21: Читал Молодика. 27: Газеты от Стогова до № 26.

1845 г. Январь 2: У Фундукля.

Февраль 12: Был Зинович. 13: Писар... патерик мой принес.

Март 12: Максимович о письмах Румянцова. 19: Из редакции о Петре Великом.

Апрель 18: Я у губернатора Фундукля дал о Днепре, в Лавре поздно у типографа. 24: Зинович и водку смотрели затмение .

Июнь 17: У князя о письме я Фундуклей туда. 21: Герасимов был от Эберлейна. 25: Красножонов был у меня.

Октябрь 19: Бунге прогнал фершала от меня кровь.

Выписки из месящеслова

1810 г. От 1-го числа письмо с историею моею к Чепе.

1811 г. Февраль 24: Письмо к Чепе об Ленцове. 26: Письмо от Чепы о Серапионе.

Март 21: Получено от Стойковича 100 эксемпляров о молнии. 28: Письмо к Чепе с оглавлениями.

Апрель 24: Писал к Мартынову, письмо от Чепы. 28: Воз пашни Чепе.

Май 16: Письмо Чепе о известии от Компаниона.

Июнь 9: Письмо к Чепе о журнале предлагаемом.

Август 30: Василь Григ. Анастасевич.

Сентябрь 4: Анастасевич из Киева выехал.

Ноябрь 9: Письмо от Решетинского с верующим письмом на Параску. У митрополита примечания об Аскольдовой могиле. 20: Письмо Анастасевичу предварительное. 30: Посылка Ист. Шафонского к Анастасевичу и письмо Тер... Филиппычу.

Выписки из дневника М. Ф. Берлинского за 1833–1835 гг.

1833 г. Январь 1: У губернатора о новом попечителе, у Шиянова, у Сакена из теплой Софийской у Евгения. До директора, там Евгений ди-

ректор слаб. 2: У директора лист мне инспектором, чертил ведомость. 3: Скучно о попечителе новом. 5: Собрание подписывали ведомости о Гирше что попечитель. 9: Я в классах инспектор. 13: Я из класса у директора, Раевский книг подписал щетные 1833 г. 19: У директора слабого. У директора в постель водку пироги. 20: Я по всем классам. Вещи ф. Брадке склали в III м. Юшков на бал в контрактовый Сакену я не хотел. 21: Фон Брадке кибиткою 1-е приехал. 22: У директора, писал ведомости из записок учителей, у Брадке 1-е с Александром. Юшков переписывал мне ведомость для Брадке, у сего вечером говорили и чай, Петро меня ожидал. 23: 1-е Брадке в классах. Все учителя, он у директора, сочинял конспект учителям для Брадке, Македонский в Житомир, Петро до Проскурова, писать Раевскому дал конспекты. 24: С Брадке по пенсионам и у Михайловском. Учителя Махновские 2. 3-е конспекты у Василя, директор в постели. 25: С Брадке в обоих приходских училищах, у Дедикова. Петро до Брадке 1-е и до ужина у нас. 26: Эксамен 2-х учителей Брадке, в III м Юшков о Лохвицком Брадку, в IV Иануарий, 1-е Брадке у нас кофе варено. 27: Брадке записку экзаменовать Витебскаго ученика и сам тут в IV у моем классе. 28: Брадке у меня о доме Шиянова. Повестку уче... о собрании завтра. Я у Шиянова о доме, письмо Брадку. 29: Собрание учителей и Брадке тут, директор болен, у него. 30: Собрание 2-е о предметах учения во II-III кл. директор слабый, бумага мне о директорской должности. Я до Брадке там поляки, о чистоте классов мне, ему наше мнение. 31: Александр и Свищов до попечителя. Я по классам, у директора слабого. Попечитель на Волынь.

Февраль 1: Жалованье учителям, читали по классам предписание Брадке. С Александром дела перечитывал. 3: С Василем и плотником о вешалках, на Подол худо в училище у Семена Балабухи. Повестки учителям на Завтра. 4: С плотником торг за вешалки дано 25 р. ему. 5: С директором подписал почту, 1-е у Самойлова. 6: Директору о вешалках. 7: Начали плотники в сенях ширму классных. 9: Кузнеца подряд вешалки с Петром. Смотрел вещи Брадке с Антоном ключи Александру отдал. 10: У Василя с ним до плотника чулан и вешалки. 18: Рапорт писать для фон Брадке. 19: Я у Брадке долго он перечитывал свои бумаги. 20: У директора о Брадке, шинели вешать. Шульговский у Брадке. 21: Брадке хвалил вешалки. 22: 2 пакета Гирш Брадку. 23: До Брадке его вещи из гимназии. 24: Брадке рано в класс нет Кульчицкаго, до Брадке Галкин. С Брадке в Подольское училище хвалил. 25: Список всех о поведении. 26: Брадке из кирки водку и Петро. Пастор 1-е у меня. 27: В мундире до Брадке с ним до Левашова нет, он по классам. Учители все конспекты, я с сими до Брадке и Александр о праве чай. 28: Эксамен Брадке в I кл. он у Василя пирог. Брадке в I арифметику, латынь.

Март 1: Брадке с архитектором в гимназию. 2: Поздо до Брадке там директор лицея, долго писали профессоров. I. V. 4: Я у директора Сви-

щов, Брадке с Бакманиным по классам и у директора. 5: У Брадке чай, Гирша и дети. 6: Эксамен 2-м и Брадке был. 7: Эксамен Петровскому во 2-м и Брадке, собрание учителей подписали ведомость. У Брадке я, она приехала чай. 9: Брадке во II-м Петровскаго экзамен, он у Юшкова. Брадке по классам. 10: Брадке экзамен во 2-м и пополудни, директор вышел по болезни. 11: Брадке по классам собрание учителей о Любарскаго бомаги. Эксамен во II Иануарий сей бомагу Брадку. 12: У военного с директором у Брадке с ним 1-е у Кирилла. 13: Эксамен в III Абрамова и по обеде Юшков Брадке Шиянов о свидетельстве. Учители подписали негодных из III во II. 14: Эксамен в III Кульчицкий Брадке. Собрание о конспектах без меня. 15: Брадке рисованье в 3-х классах, у директора он о Языкове о увольнении. 16: С попечителем в Подольском училище, в домах Левицкой и Блотина. Учители о билетах. 17: Эксамен Брадке в 4-м латинский Кульчицкий. 18: Эксамен Ростовцов француз немец. IV. 19: У Брадке и директор. 20: Эксамен Брадке в 4 математика, греческий грозил ученикам шалости. 21: Ведомость о уроках учителям, экзамен в зале Воронкову, Брадке экзамен Иануарий и Рисов. 22: С Брадке Мелинский смотрел по классам, я высек 1-го Васильева. Свидетельство дочери Шепелевой. Эксамен в Зале католика, Брадке у архитектора у директора и я о доме уезднаго училища Блотницкаго. 23: Эксамен Брадке в Ст. II утром и полудне. 24: Брадке Записку обед... на 3 день ученикам. 26: У Брадке о Шульговском. 27: Ведомость учеников делали весь день. 29: Брадке нет меня. Паничам я наставление к причастию. 30: Я до Брадке списки учеников. 31: Собрание учителей о конспектах их жалованье.

Апрель 2: Все учителя у Брадке, с ним ехал и директор у Сакена, у Гирша Брадке. 3: У гражданскаго губернатора у вицегубернатора у Эберлейна, с Брадке все у военного. Все учителя и директоровы у Брадке на чай. 4: Учеников к Брадке. Качлунов ушел из карцера. 5: Качлунова из Подола привезли и заперли – высекли поздно. Собрание о конспектах, Брадке сюда и весь двор рошу обходил. 7: Нет Брадке у директора и я бомага от Уарова. До Брадке чай он о школьной полиции. 9: Уехал Брадке. 10: Собрание учителей о школьной полиции, распустили учеников до завтра. 12: Я на Подол училище читал правила попечителя. 13: В училище Печерском правила попечителя – учеников попарно. Тарновская о сыне выключенном. 15: Розал книги по классам учительские Директор водку. 16: У Бракетши и секретарь приехал. 20: Василь жаловался на учеников. 23: Я писал учеников книгу. 25: Брадке о Демидовском пожертвовании, их нет в записках, перепл. 2 книги дел. 26: Собрание о конспектах и Любарский, распустили учеников. Максимович книжку о Демидове. 27: Г. Брадке возвратился из Чернигова 1-е в классах. У военного губернатора дома театр. 28: Не был Брадке высыпался. 29: Встретил Брадке на горе, он у меня, по классам и до

Сакена. Я у Брадке 1-е по саду цветут чай. 30: Анна Маня до Брадкетши 1-е.

Май 1: Наши собираются в Вышгород. Директоры все у Брадке. 2: Брадке в зале, экзамен учителю Нечаеву в 4 кл. 3: Брадке по классам, говорил Нечаеву. 4: Я у Петра чай по классам строго о выходе Ордынского. 5: Любарский не был в классе. 10: Экзамен в классе Нержинскому студенту. Пешь с Брадке и Кульчицким на гору. 11: Я до Брадке ведомости училища □ (апрель). 12: Брадке по классам ревизии по моей ведомости. Экзамен у Залесской. 15: Брадке в 4 кл. Петр остролябию. 17: Экзамен Брадке директор и я у Дедика, мы там закуска, вино. Мальчика учить Раевскому полька 20 р. 18: Брадке Ильинскому о присяге на завтра. Собрание в Зале и Мицкевич о учебных книгах. 19: Присяга графу Ильинскому в Зале попечителя. 20: Свидетельство о Нечаенке до Брадке, другое писали, я у него – выговор. 21: Все у графа Ильинского в мундирах. Лохвицкий Иринецкий фундамент. 22: До Брадке не был. 23: Брадке с инженером полковником по классам. Собрание учителей 2-е о учебных книгах. Я до Брадке о себе, по саду его и она долго. 25: Брадке по классам. Собрание о экзамене и пансионерах. 27: Оба попечителя в зале о экзаменах. Я у Брадке саду чай и Ростовцев и Полянкевич. 29: Брадке по классам с Миладовским, сей у меня. Граф Ильинский у меня прощался, за май списки учеников, с Брадке о экзаменах без директора. 30: У Брадке канцелярии. Экзамен у Нестеровича и он, о увольнении Нестеровича, классы распустили для экзаменов, я чертил списки. 31: Брадкетша 1-е у нас визит, Кульчицкий свою ведомость Нестерович от Брадке.

Июнь 1: Собрания, я до Брадке, он и я экзамен в Подольском. 2: Экзамен I II-го и Брадке, пополудни в 3 латинский, записку о беглых полицейских десяцкой. 3: Экзамен Юшков 3 жды Брадке. Экзамен чиstopисания в 3 кл. 4: У Брадке полковник. До директора послал записку о экзамене Брадке. 5: Брадке из IV в III новый, жарко, экзамен во II к. латинский. 7: Брадке в Кременец. 12: Экзамен I-II-III рисование. Пристав за Аварским в класс. 16: Брадке приехал. 17: Брадке 1-е все учителя в Зале Петру о Луцке инспекторам, жарко. 18: У Брадке ведомость за май. 19: Брадке в IV французский, там о взятии в полицию учеников. Карпенкова о сыне в рекруты. Паничи ночевать в сад. 20: Экзамен естественной истории и Брадке Карпенко упал. Собрание о порядке экзаменов. Книжки для экзамена. 21: Брадке ему о экзаменах приходских. Воронков у директора. С Петром у библиотеки книги. Бомага о комиссии ко мне. 22: Экзамен в Печерском там девки платье кроили. Собрание баллы экзамена я Ковалеву. 19: Записку Мехович о комиссии. С Петром в Подольское училище вино, я подписал книги. 23: У Брадке, экзамен в Подольском Брадке у Журбиевской водку до 1-го. У меня собрание 1-е комиссии в полицию объявление о рядчиках.

24: Собрание я роздал билеты, и Брадке и директор, в Зале столяры. Мы комиссия 1-е. 25: Мундир до Брадке. Собрание с столярами долго. 26: Я ночью в жару, за Бунге, он содовые порошки, из класса Брадке посетил. 27: Бунге, 1-й экзамен. Брадке посетил. Письмоводитель похвальные дал. 28: Бунге так, Брадке мало, экзамен до 2 х. Подписал похвальные листы, Балабуха проповедь от Скворцова и директору. 29: Брадке и долго. 30: Экзамен публичный и я слаб Евгений Сакен Брадкетша, речь Юшков. Комиссия сочиняла контракт Петров архитектор и я столяры.

Июль 1: У Брадке саду сидел. Черниговский учитель до меня для конвикту. 2: Повестку на завтра. 3: Собрание о столе. В мундирах экзамен у Тюте 3 сидели. 4: У Брадке саду чай, холодно шинель. 5: У Петра рано о конвинкте, Брадке пешь. Писал рапорт о мебели и послал Брадку, Дединкин на завтра. У Петра и Нежинский учитель поздно. 6: У Брадке справлялся о бобаге комиссии. У Булаха по зале. У Дединкина экзамен и Брадке с него. 7: У Булаха что нет рядчиков, поветовому учителю что пройдено. Брадке тут Булаху о кроватях и Пилянкевич о печи. 8: Собрание без директора о греческом училищном пенсионе. Анна, Катя у Брадкетши. Экзамен Залесской. 9: У директора он росписание в книгах. 10: У Булаха торги и Брадке. Писал из синей книги ведомость. 11: Торги у Булаха. С Раевским записывал ведомость. 12: В зале директор Петр, Александр архитектор о постройке. 2 студента Харьковских. 13: Торги в зале и Брадке. У меня Левицкий водку и Булах. Юшков смотрел дом Самойловича о починках я ушол. 14: Учитель Хмелевский 1-е. Бал у Красовскаго, и Брадке поздно до конвитных. 15: Брадке тут Крючковой казну, у Булаха пунш. 16: В мундире все у директора с Брадке Левашева поздравлять. 17: У Брадке слабаго о боченке на почте с деньгами. 18: В гимназии мосты поламали. 19: У Крючковой мы кассу считали, там Брадке и Хмелевский, Булаху я дал писать. 21: Брадке тут рано, кассу привезли в погреб казначейства, я поздно до Брадке в саду чай ему о кассе. Начали ломать крышу на гимназии. 22: Собрание о конспектах. 24: Брадке у директора и я. Записку до Брадке о сумме приходских. Собрание 2-е о конспектах. 25: С Брадке из гимназии через жандармский кругом. 26: Крючковский с профессором я подписал почтовые деньги ему пакет. 27: У Брадке обедал с Петром Ростовцевым. 28: Брадке рано у Петрова, он у меня с ланкастерскими. Записка от него по воскресеньям быть. 29: Записка Свишова о приглашении всех. 30: Брадке у меня под окошко, я у Брадке рапорт о ланкастерских и Бакщанин приехал. 31: Все члены комиссии для сдачи дел долго.

Август 1: Брадке у меня о змотрительстве Василию. Записка на Завтра обедать. 2: Брадке рано я почту, у Башанина я 1-е, у Булаха, Василию сдал его библиотеку. 3: Брадке рано, я писал с ним по гимна-

зии работы плотников, у Булаха водку. 4: Эксамен конвикт... 5: Бадке рано с ним у Башанина о дровах. 6: Свищов о креслах у меня. С Петром у Бадке чай о ландкастерских. 8: У конвикте землемер Петр Ростовцев Бадке Башанин, я экзамен. Три семинариста у меня в приходском. 9: В канцелярии студент писал копию. 10: Василь Мехович планы починок и Бадке у меня. Парты из Печерскаго в Подольское училище. 11: Бадку о вещах ландкастерских. 12: Бадке с Бакщаниным по строению гимназии. О партиях в конвинкт сердит. Кульчицкие прощались вздор выезжали. У Бадке о Кульчицком. 13: Партии в конвикт дом 24. 14: Много представили детей, экзамен в конвинкт губернатор, Квист, Бадке сердился в Зале. Собрание в канцелярии о шарах студентов наших. 15: Я у Бадке мундир, я у лицей профессор визиты. У Бадке все лицейские и мы читали устав лица до 9 часов. 16: Эксамен в зале конвинкта и Бадке. Многие просители за детей. 17: Эксамен в конвинкте Красовский. О переносе библиотеки, экзамен французу лицейские в конвинкте, великая суматоха. Любка бомагу о пенсионерах. 18: Партии починали все, экзамен в конвинкте утро и пополудни, Петр Юшков вздорили, Бадке Мехович по двору. 19: Эксамен последний, ящики библиотеки в конвинкте. 20: Собрание в канцелярии о конспектах, Бадке по классам, не были в церкви. 21: Освящение воды в зале все ученики губернатор Квист я презывал учеников. 22: Рано Бадке, я в халате. Орда 1-й не был. 23: В конвинкте смотрел классы и партии, 1-е учение в гимназии. Начали жолтить гимназию, билет на бал в контрактный. 24: Левашев военный губернатор с архитектором по роще гимназии. Орду в классе. Все лицейские и Бадке и директор до 12 часов. 25: Бадке контракт о дровах директора. Абламович ему 3 книги дал я. 26: Директор водку и Гирш, Бадке у ворот. Любарскаго бранил, мне о стороже дежурном. 27: Я у Бадке о флигиле моем. 28: Рощу рубят, и Владимирскую церковь переносят, Бадке по классам, из классов без мундиров учеников вон. 29: У Сакена все с визитом, Бадке в гимназии о воротах. Судебное собрание по делу Федоровича в гимназии Мицкевич. 30: У Бадке нет. У Левашева и учителя лицейские. Вечер у именинника Александра Анна, Катя, все лицейские, вист ужинали. 31: Бадке с Ильинским по классам, рубят дорогу в роще, сочинял прошение на место дома. Раевский от нас выбыл.

Сентябрь 1: Петро переписывал инструменты физические в конвинкт. Бадке сюда 5 классов. Бадку говорил о пенсионерах и прошении военному, экзамен даме полка при свечах. 2: 5 кл. в немьтой туда орду географию. В канцелярии 20 р. от директора долгу за Барского. 3: Военному прошение о месте дома, с Петром у Бадке обедали и Башанин. 4: Эксамен Муравьевой и Любих, доски через залу, Бадку о пансионерах, военный через двор по роще, Любка о пансионерах поляков я, 2-е собрание суждение о Федоровиче. 5: Бадке сердит за Люби... Я

по новой дороге с Александром о штате худо, дело Федоровича ко мне сшивать, ворота делают. 6: Рано по всем классам. Бракку о учениках Григория, в роще военный, Петро и я. Бракке с секретами, к 4 учителям подписать бумага. 7: Бракке по классам о переводе II класса скорее, Г. Ильинский на дворе, собрание во II подписали ведомость. 8: Бунге и Бракке у нас, собрание без меня. 9: I-II-III классы распустили, Бракке у Козачинского хатах коровы, о открытии уездного училища на Подоле, у войта водку, у нас пирог, Сакена сын, вечер директоровой ужинали до 12 ч. 10: Бракке с Иллиным обедали ?. Я у Болоха флигеле Иллинский свой кабинет сюда. 11: Бракке о черниле на полу; Иллинский минералы раскладывать Абламович у меня и о ящиках, Иллинский у меня чай. 12: Учеников о выстрижке и Бракке всех пересматривал, в зале портрет государя, кахли мне в сарай Абламович ящики. 13: Бракке о выстрижке, новый ксенз учитель, военный о флигеле моем, скучно. 14: Я в мундире спит Иллинский, наш огород ломают, выкопали картофель. 15: Чистят полицейские дорогу перед гимназиею, худо в моем флигеле, я у Левашева о том, Бракке минералы Иллинский смотрел. Петр инструменты свои в шкафы. Наши картофель ужинали. 16: Бракке ожидал... в гимназии не было, Левашев смотрел флигель, Абламович водку. Анна в хутор садить, улицу чистят и липы вы... Зинович кофе, я всеночну в дворцовом флигеле 1-е завтра святить ее на завтра. 17: Я звощиком у Бракке там Иллинский. 18: Бракке и генерал Муравьев по классам, отмежевали флигель наш, скучно. 19: Бракке в Нежин с Александром. 20: Эксамен 2-м учителям, Анна Варя в хутор садыт. 21: Г. военный у ворот говорил о местах. 22: С Зиновичем в минеральной говорил. 10-ть на колени из 1-го класса. Шалили ученики на батарее военной. Бракке из Нежина. 23: С Петром подали прошение о постройке домов военному губернатору. Бракке с разбитою губою у гимназии и Иллинский, Бракке у ворот куда я. Юшкову на дворе о беспорядках. 24: Анна Катя до Бракке и поздно там. Писал списки учеников до 2 часов. 25: Бракке о мебели классной. По записке к Бракку о Красовском я о батарее о классе здать. 26: Кравченко перебрался сюда, я глобусы паничам показывал. 27: Бракке с маршалом волынским Скрибинский Плисаго в карцер. Г. военный по двору со мною в роще, Анна Варя садит хутор. 28: С Бракке по классам Солянинова. Любарского за поздно он бранил. 29: Зинович показывал вещи, с Бракке по классам. 30: Не был Бракке у Зиновича смотрел. Формуляр на пряжку ошибки мои. Собрание слабое учеников, Шеневский Венда и Маханиха.

Октябрь 2: Бракке Шедуар Чацкий. Шенев не хотел в класс, вещи Рейдаровского, Зинович чай. 3: Не был Бракке, Пилянкевич, больному Шеневу ведомость учеников, Фон Мунк. Эксамен в I кл. До Бракке о перемене часов там Сбитнев и Мицкевич. 4: Его собрание лицейских и план лица. 5: Записка не бить Анцыферова Александра, по-

стращали, 3 объявления учителям на завтра. Я итоги у. п. до 12 часов. 6: Шкаф книжный перенесли ко II-му Брадке из класса у меня, экзамен каллиграфу. 7: Экзамен каллиграфу во II-м. У Зиновича вещи и вино, Шульговский за чистотою в классе. 8: До Брадке обедать и ведомость ученическую. 9: Левашев по классам гимназии и все в мундирах до 3-х часов. 10: Брадке по классам объявил по моей ведомости ученикам, с Зиновичем у Анненка обедали, там Самойлович и Волчинецкий. 11: У Иллинского графа стол и я военный Брадке директор Бащинин. 12: Мануилов стряпчий вздор с Брадке в гимназии. 13: Брадке по классам о заходах 2-х. Предписания мне многия, в 1 кл. записывал учеников. 14: Брадку записку о больных, с Шульговским записка от учеников. Книги до Брадке. 15: Я у Брадке о книгах журналов. Вечер у Петра Горашевскаго и прочие карты Зинович план. 16: Брадке по классам и пешь до директора, росписку из полиции на дом подписал. Петр вечером толковали о постройке. Я описывал ученические квартиры. 17: Не было Брадке, Якубович прощался, Анненков чай. 18: Не был Брадке, бумага о ксионзе Стейгаило. 19: Не был Брадке, писал о квартире учеников, собрание в канцелярии о плане учить подписали на 2 месяца. 20: Все Сакена поздравляли рождением, пешь Брадке больной писал квартиры учеников ведомости. От Брадке бумага худа о Магдаловом. На бал с Петром Манею Катєю у Кордовом доме Сакену до 1 часа. 21: Брадке Шеневу выговор, Паненфуса в карцер, формуляр мой и Петрова Брадку, книги до Брадке, Ан. Петровна о пьянстве пансионера. 22: Катя вздор в Жандармской с паничами. Кирилл с ним у Брадке. Маня до ужина чертил дом. 23: Гришку в конюшне высек, а паничам нет чаю за..., в классе вызывал учеников для ведомости писал. Брадке мне и Петру о награждении. 24: Я в 4-х у Брадке, с ним по классах. Землемер мой дом. Мы у Петра скучно о плане, писал месячные для учителя. 25: Не был Брадке, о выговорах его бумага всем. У Зиновича я и Люба слушали о магнетизмах. 26: Брадке по классам у Зиновича кристаллы. Собрание всех учителей о реформе учения. Иллинский был 1-е. 27: 2-й кл. формировали с Александром. 3-й кл. с Александром формировали. 28: Брадке ему о своем доме. 29: Выбирал учеников не бывших. 30: Брадке и Булах в I экзаменовали родню.

Ноябрь 1: Для праздника католики не были в классе. 2: Брадке и генерал по классам и у Зиновича долго. 3: Брадкову записку в III-м. 4: Брадке с племянницей, Иляшевич о сыне ко мне. 5: У Брадке и Иллинский хорошо. 7: Билет на бал от Иллинского. 8: На бал в Кордов звал Иллинский там Паша Сакен директор. 10: Писал записку о учениках годовую для министра. 11: Брадке по болезни не был. 13: У Брадке больного он об университете. 14: Дударева в III на колени, нет Брадке. Из комиссии Соколов долго, Юшкову о выходе из класса. 15: Не был Брадке. 16: Гоцаенко Федоровскому голову до крови. Иануарий о

подлоге 6 классных в книгах. 17: Бадке в II кл. розыск 3-х в карцер. Лобка в карцер. 18: Бадке по классам, простил Лобка, с инспектором долго с архимандритом и планами. Книги журналы послал Бадку. 19: Петр у Бадке и 2 панича там вечер. 20: Я у Бадке и лицейские, у Сакена Иллинский билеты на бал. 3-е паничей в театр, Володю забрали простили. 22: Бадке в 3-м кл. 23: Нет Бадке. Дал писать ведомость конвиктору. От редактора бомага записок Бадку. 24: Бадке о Михович. 25: Бадке рано сердит, предписание мне о собрании поздо о том. 26: До Бадке он выезжает, из Михайловскаго у Кирилла и Рудыковские за именинниц. 29: Бадке с Миллером по классам и астру барону, вешалки обломались, Володя Квиста пхнул. Выписывал кто не были. 30: Бадке 3... после с племянницами в кабинетах. Часы гимназические исправил помощник, Иллашевич на колени.

Декабрь 1: Бадке из класса и директор о классах 4 ? (декабря) не быть. Долго Зинович и Каноник. 2: Записывал учеников. 3: Я у Бадке вечер танцовали скоро вышел. 4: Бомага о пансионерах скучно. 5: Бадке ему за ? (ноябрь) об учителях. 6: С Петром у Бадке он о поездке в С.П.Бург, ему я ведомость за ? . У Гловацкаго конвикт... и Бадке певчие ура. 7: Бадке не был. От Зиновича записка о Еллинском. 8: Бадке с Еллинским по классам. 9: Бадке по классам ведомость ? (ноябрь). Записку о болезни гимна... 11: Писал в инспекторской Бадке. 13: Писал в инспекторской, Бадке ему боль... Я у директора бомагу о пансионерах. 14: Бадке в 5-м Попов читал. 15: Во II-м кл. Бадке розыск о катан... Собурова, Бадке на дворе я он взял Потаповича. 16: Бадке хорошо о Петре, по классам чтобы записки от учеников. 18: Не был Бадке, дал Иануарию ведомость на дом ему записать. 19: Бадке Фишеру. До Бадке в 6 ч. о президентстве мне там. Очень скучно Анна не спала ночь. 20: Я у Бадке в 12 часов спрос за вчерашнее. 22: Бадке распустил на святки. 25: Собрание у Евгения я так Дометий и многие у меня. 26: С Петром у учителей лицейских и своих. 27: С Петром у Кирилла он до директора рождение. Наши у директора где и Бадке до 12 час. танцовали я писал. 28: Бомага сдать инспекцию. 29: До директора читал бомагу о комитете и водку. 30: Собирал дела свои приготвил. 31: Катя, Маша у Бадке вечер танцовали.

1834 г. Январь 1: Я у Иллинскаго. У Бадке и прощался. 2: В конвинкте дела Фишеру сдал и водку, в администрации 1-е Башинин. 3: Я 2-е в администрации. 4: Я у Ясновскаго с ним у кабинетах здесь. Бадкетша визит. С Яновским обедал. 5: Яновский у нас и выехал из Киева. 9: В комитет. Фишер я спал, ксенз. 10: Эксамен с ставлеником и Иллинский во II-м. 11: Эксамен Орде в 4-м. 12: Эксамен в IV Иллинский остался, я в комитет Александр Крючковский 41 тюк харьковских дел. 13: Эксамен в V греческий Комитет пакеты. 14: Я у Крючковскаго

ревизию Абламович, Зинович, у Иллинскаго и Фишер. 15: Эксамен в VI Орда в V Ростовцев и Иллинский в IV Орда, в VI грек. 16: Эксамен в VI Ростовцев, в комитете книгу подписал суммы из почты. 17: Я в комитет у Гирша 1-е, Трахамовцов в комитет, Совицкий профессор у меня. 18: Крючковские визит. 20: В комитете торги и Александр. 22: В комитете торги, отложили до 3 часа, Искра с Кисперовичем пансиона 200 р. дал. 23: Из комитета у Матюшевскаго 1-е водку. 25: Киспарович с Искрою прощался. 28: Все учителя с директором у военного губернатора в мундирах. 31: В комитете не дождал Александра.

Февраль 1: В комитет скоро. 3: Во 2-м классе Володю из ленивой. 4: Паничи в театр. 5: Бунге у Бадкетши и его брат они в гимназии. 6: В 1 кл. инспектор. 7: Володю в класс латинский, в комитет. 8: Соколов о Брилевиче письмо. 9: Письма к Соколову не советовали. У директора о выхристе Молдавский. О смерти Мышковскаго. 11: Я у Бадкетши. Паничи купили бумаги, за театр бранил. 14: Скучно, ученики снежками. 15: У зоологическом раковины. 17: Чекерскаго высекли. 19: В комитете читал книги учителя лицейские долго и жид. Дети жмурки. 20: Из комитета у Бадкетши. 22: Мануйлов о месте моем. 23: В комитете подписал счет за 1833 г. от Могилевца жития. 24: Бадке от директора в гимназии 1-е, в конвинкте о ящиках письмо. 25: Все у попечителя с визитом. Дети и наши обедали, дети жмурки. 26: Бадке в гимназии в 2 часа. 27: Вздор Фишер Бадке в гимназии.

Март 5: Собрание о языках. 8: В мундирах Бадке в комитет правления открытие, он тут к присяге профессоров. 9: В правление журналы, я до Бадке бумагу о Шиманском и Абламович. 10: В правлении 1-е два дела с Александром каприз. 11: Учители все с директором у Нов. Губернатора Корнилова и у Бадке мундирах. 12: В правлении и Бадке, грязно. 13: В правление 1-е Козачинский. У военного собрание о бедных. 14: В правлении Козачинский конь журналы. 15: В правлении о щотах Булаха и Бащинин был. 16: У правлении и Бадке. 17: Не был в правлении. 20: У Андриевскаго и Зинович, в правление грязно, паничи поздо за стол и выговор. Петр бумага о строительной комиссии. 21: Слякоть не был в правлении. 23: У Бадке больного, в правление пакеты. 28: У Бадке его писарь о Максимовиче, у правлении читал приходския училища. 31: В V кл. и Фишер козели. Подписал контракт Корду для университета.

Апрель 2: Бадке 1-е по болезни в гимназии. 3: Погребение в конвинкте. Я у Иллинскаго чай о концерте его и о заборе о новых мундирах. 4: Чрез гору театральну в правление. Контракт Корда 2-е подписал. 5: От Иллинскаго о липах худо, Бадке в гимназии. 6: Я у правлении и Бадке и Корт взял деньги там серебром. 10: Из правления Бадке, я пешь. Смотр гимназистов Бадке. Шишкин экзекутор 1-е. 11: Я у комиссии ревизной палку забыл. 14: 1-е в правление Корда доме торги

дров. 22: Все от директора у Брадке, с Петром 19 визитов, у Евгения и Сакен, военный и много, я у секретарей. Пожар ночью возле греческого. 23: У меня Воронков Зимовский Черемисов. Брадке с Линце Горошевский визиты 25: У Квиста вся гимназия стол. 29: Я у Брадке саду цветет.

Май 16: Дожливо в правление и Брадке, об отъезде и заборах.

Июнь 1: Из правления коляскою Крючковскаго. Сделали мой журнал. 4: В правление и Брадке туда из гимназии. 7: У правлении стол прямо и Брадке о церемониале. 8: Дома подписал чиновникам жалованье. 10: Я обедал у Брадке. 14: В правлении до 2 часов. 15: В правлении Брадке в совете. 22: В правлении Брадке о домах для конвинкта. 23: Экзамен в гимназии закона и Евгений. Читал детям музеум Пилянкевич Ночоводин Паничи на хутор. 25: В мундирах у Брадке я и лицейские. Не был у военного бал дети на иллюминацию. 26: В правление Ходунов договор, в гимназии экзамен Сакен и военный.

Июль 1: Нет Брадке. У Сакена и все. Я на балу у Левашева, пешь жарко. 2: В гимназии акт, я в правление и Брадке дик. 5: Университетские. Я в правление Брадке так. 10: В правлении Брадке торги. Скучно о Брадке с директором на Подол. 11: Брадке верхом рано у Фишера, я у Петра так от скуки. В правлении Брадке и Телешев план. 12: В правлении щеты, Брадке там леса для иллюм... у Зиновича Сажевский 1-е. 13: В университете Крембовский кафтаны смотрел в правлении Брадке руку. 14: В университете приготовления и Лохвицкий, Брадке в правлении билет на бал, директор и Зинович в гимназии о Максимовиче. 15: Открытие университета в Киеве. 16: У Ясновскаго там Левицкий с ним в совет к Максимовичу. У Булаха великий обед университетский в контрактном военный и Евгений. 18: 2 жды в правление у Максимовича 1-е и книжку он мне свою. С Ливицким прощался. 20: В правлении дела до 2 час. 21: В правлении, там в совете присяга. 22: У Брадке отказ о деньгах от министра. 23: В правлении Брадке и ректор. Я у ректора у Шишкина. 24: В правлении дела, университетские до Протасова. 25: Маевский учитель. 26: У Фитингофа и Брадке ему жаловался, в правлении и Василь. 27: В правлении и Брадке я слаб вышел. 28: Подписал 28 бумаг дома. 29: С Петром у Брадке там Каразин ректор скучно. 30: В правлении Брадку о Левашове. 31: Пешь в больницку там Григорович, встреча Евгения, в правлении конец.

Август 2: От дождя у Шишкина и библиотеке. Дома я вечерню читал. 3: Брадке с форм... в минерало... директор по двору. У Слупа утреню и акафист. 4: Я у Слупа, говел. Ходил над Оскольдовой и у Слупа утреню. 6: Я в полиции дворцовой об отказе мне. У Брадке там Костромский говорил, у Кирилла типографа по саду. 7: На беззванну. 8: Я с Максимовичем и Вижевским кассу в кладовой. 10: У Брадке говорил о Подольском. 12: Я с зубом не одевался. Генералы до Брадке.

13: Я у Слупа молебен. 14: Я акафист дома. 15: Я в кабинете Зиновича 4 гостей. 16: Молебен в гимназии. В жандармской. 19: У Брадке там бал. 22: У Брадке и Василь, у директора, я у губернатора гражданского. У меня Мишляевский ему отказ. 23: Дорогу от театра в Михайловский. 24+25: Не одевался. 26: Вся гимназия Брадку благодарность. 27: Из комитета 1764 р. 85 к. пуды. 28: У ректора там Брадке, он мне много об отставке. Скучно. Анна не спала. 29: Я пешь около Михайловскаго позню. После Евгения я у Кирилла. 30: У Брадке профессеры. 31: У Авксентия чай и письмо из Воронежа, по записке у Брадке поздно об отставке.

Сентябрь 5: Брадке по гимназии я у ворот. 6: Я у Брадке с формуляром, у Петра о том скучно. Я у Зиновича чай поздно. 7: Брадке из гимназии мимо строения и меня. 15: У Брадке читал представление о мне. 16: Я через забор в жандармской военный губернатор Левашов из С.Петербурга. 17: У Левашева и университетские. 22: В канцелярии попечителя Зимовский форму о Кишанском. 23: Я у Брадке вечером там Цих Маевский Барон.

Октябрь 4: От скуки пешь и Брадке мимо ехал. 8: Из правления университета бумага о ссуде отказ. 14: У Брадке. 18: В университете речь о слове Максимович, у Зиновича водку. 22: Директор пряжку. 24: Поздо 1-е Максимович ректор у меня. 25: Зинович у меня так. 31: Директор водку по 2960 р. пенсии. Петр со мною до нас ужинать о пенсии.

Ноябрь 1: Одедся было до Брадке, Зинович, кофе Петр о физике в кабинете лабрадор. Я у Брадке о получении отставки. 2: Рано встал я. 3: Скучно. 14: Я у директора жалованье и за пряжку 10 р. 19: Зинович так, Брадке прокурор и я в кабинете Зиновича при свечах. 20: Козачинский с учителями. Граф Иллинский визит.

Декабрь 2: Я у Могилянскаго и Иллинскаго визит. 10: Зинович так и о пенсии мне в совете пришла. 12: Я пешь в университетский совет о пенсии от 17-го ? (ноября) там Скворцов. 14: Мой Герб. 19: Петр от Брадке из Чернигова. 23: Ректору Максимовичу о покоях для класса. У Кирилла у ректора Максимовича, не... в кабинете. 24: Записка из казначейства о пенсии мне. 25: Я с университета у Брадке, у военного, у Иллинскаго подписались, я у Евгения много, у Цыха, искал Орду. 27: Успенский у нас Орда. 29: Я у Брадке благодарил и о V классе, нет Евгения Серафим у бане, у Кирилла, у Красножоновой водку.

1835 г. Январь 1: У Брадке, у Кирилла, полицмейстер у директора, у Петра больного, у нас Абламович, Шиянов. 2: Я у Навроцкой. 3: От Навроцкаго наши вещи худо. Анне о классе очистить. 4: Заняли паничевскую на класс. Паничи и Варя в новый дом. 5: Брадке билет 1-е 7 кл. в паничевской, дети в новыя хаты.

Февраль 5: У Брадке квартиру до праздника. 16: Театр в гимназии поздно. 17: 2-е театр в Зале гимназии Кривошеин.

Март 1: Левашев из Петербурга. 4: Я у Левашева визит. 5: Брадке у нас. 9: Мне аттестат из совета. 15: Скучно. 19: Я за детьми освящение нашего дома Иануарием. 21: Садилы деревья в новом здесь саду. 26: Паничи в новую паничевскую переведены. 27: Дехтерев 3500 р. за дом. 30: Перешли мы в новый дом.

Статья посвящена публикации дневника М. Ф. Берлинского и определению его научного значения. Представлены перспективы использования этого источника в исторических исследованиях.

Ключевые слова: М. Ф. Берлинский; дневник; мемуарный источник; историческая наука; историографическая традиция.

The article devoted to the publication of the diary of M.F. Berlynskyi and describes its scientific value. The author presents the perspectives of using this source in the historical researches.

Key words: M. F. Berlynskyi; the diary; the memoir source; the historical science; the historiographical tradition.

УДК 94(477.75)"1762"

О. М. ПОНОМАРЬОВ*

**“СКАЗКА” ЗАПОРОЗЬКОГО РОЗВІДНИКА
ЧАСІВ СЕМИРІЧНОЇ ВІЙНИ
(ДО КРИМСЬКО-ПРУССЬКИХ ВІДНОСИН 1762 РОКУ)**

Публікується маловідомий документ, що має важливе значення для дослідження історії Кримського ханату середини XVIII ст.

Ключові слова: Кримський ханат; Пруссія; Росія.

У Центральному державному історичному архіві України, м. Київ зберігаються документи, що презентують політичну історію Кримського ханату часів Семирічної війни (1756–1763 рр.), зокрема кримсько-пруських взаємин, поживлених відповідно до вимог військового часу. Передусім, це документи ф. 229, Архів Коша Нової Запорозької Січі, та ф. 1817, Бригадна канцелярія слобідських полків, які ще неналежним чином введено до наукового обігу й, відповідно, вивчення яких дає можливість сучасним історикам відтворити тогочасний перебіг подій.

Під час Семирічної війни, особливо на її початку, прусський король Фрідріх II отримав низку переможних баталій, однак у другій половині війни виснажені сили Пруссії зазнали поразки під Кунерсдорфом (серпень 1759 р.) і Кольбергом (грудень 1761 р.), а перед тим здали росіянам Кенігсберг (січень 1758 р.) та Берлін (жовтень 1760 р.). Протягом війни перед Фрідріхом II гостро стояла проблема комплектування прусського війська. Сучасники відзначали, що в 1758 р. у країнах австрійсько-російської коаліції кількість населення сягала 50 млн. осіб, а в Пруссії – не більше п’яти млн. Тому для збільшення чисельності війська король рекрутував бажаючих із саксонських, ангальтських та мекленбурзьких областей, повернув амністією усіх утікачів та зібрав до армії полонених австрійців, французів і шведів, отримавши у такий спосіб чималу кількість вояків¹. Фінансове забезпечення військових витрат було вирішено Фрідріхом II, тим, що він домігся від Великої Британії надання в 1758 р. щорічного кредиту в розмірі чотирьох млн. талерів, які він збільшив шляхом фальшування до 10 млн., отримавши таким чином достатню кількість грошей для продовження війни².

Саме в цей час у зовнішній політиці кримського хана Крим-Гірея також відбувалися зміни. Протягом 1761–1762 рр. до Криму навідувалися представники Фрідріха II, який намагався втягнути Порту, а також

* Пономарьов Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу давніх актів ЦДАК України.

Кримський ханат у війну проти Російської імперії. Однак співпраця Берліна з Бахчисараєм обмежилася лише купівлею коней для потреб пруської армії. Обережний Крим-Гірей не поспішав надавати Фрідріхові допомогу, намагаючись при цьому отримати від того якомога більше грошей як передплату за участь у планованому військово-політичному союзі. І, навпаки, пруський монарх був надто поміркованим у відносинах із Кримом, вимагаючи від кримської сторони надати необхідну військову допомогу, обіцяючи сплатити наступні частини обіцяних грошей, лише коли кримський хан наблизиться до кордонів Росії.

Проте обставини, що склалися, зробили подальшу співпрацю між Пруссією і Кримом неефективною. Це сталося через зміну російських правителів, оскільки після смерті Єлизавети Петрівни царський престол посів пропруськи налаштований Петро III, який 24 квітня 1762 р. уклав мир із Фрідріхом II. А вже восьмого червня 1762 р. було укладено російсько-пруський оборонний союз, за яким, у випадку нападу на Росію з боку Османської Порти чи Кримського ханату, замість військової допомоги “по причинѣ отдаленія мѣст”, постраждалій від нападу стороні мала надаватися фінансова допомога у 600 тис. крб. щорічно³.

Такий розвиток подій змусив Бахчисарай до добросусідського існування з Росією, яка постійно очікувала нападу на свій кордон з боку Криму. Про це свідчить ханський указ про подовження миру з Росією на 25 років, оприлюднений на вулицях Бахчисараю 6 липня 1762 р., а 10 липня того ж року стало відомо про те, “чтоб всеѣм туркамъ, татарам и нагаямъ приборъ имѣть зброєю и всеѣмъ припасом и кармит лошадей на имеючи бит на немца (австрійців. – *О. П.*) поход”⁴.

Так, внаслідок зміни поточної політичної обстановки, Фрідріх II змушений був скерувати військову міць кримського хана в інше русло. Замість планованого нападу військ Крим-Гірея на фортецю Святої Єлизавети, Нову Сербію та Запорозьку Січ, аби відтягнути сили російських армій, які до укладення миру воювали у Пруссії, після 24 квітня, а особливо після 8 червня 1762 р. кримсько-ногайське військо мало увійти до Речі Посполитої, своїм наближенням до угорських кордонів, створивши небезпеку цісарській армії.

Із цією метою між Бахчисараєм та Берліном протягом 1762 р. курсували агенти пруського короля. Так, 11 червня 1762 р. представник Фрідріха II лейтенант Гольц виїхав з Ясс, до притоки Південного Бугу – Чичиклії, де мав зустрітися із Крим-Гіреєм, який отаборився тут з 50 тис. війська, а вісім тисяч вояків начебто обіцяв відправити до Сілезії на допомогу пруському королю⁵. Хану була дана обіцянка про виплату 450 кошелів золотих на додаток до вже отриманих 200. Інший пруський кур'єр, що прибув з Константинополя, підтвердив згоду короля на цей акт, однак гроші мали бути виплачені на угорському кордоні⁶. А вже 16 червня запорозька розвідка повідомляла Кошеві, що

Крим-Гірей перевів свій табір з-під Чичиклії вгору Південного Бугу, а 20 червня впевнилася в тому, що “хан кримський Крим-Гірей з находячоюся при нем ордою с урочища Чичаклии перекочевал вгору реки Буга, и находится нинѣ противу устья Мяртвовода, дистанциею начав аж до Мечетной Чартали”⁷.

Незважаючи на присутність у ставці кримського хана трьох представників прусського короля, Крим-Гірей без сплати 450 кошелів не погоджувався здійснити виправу до угорського кордону⁸. Запорозький старшина Іван Горбонос, який саме в цей час був відправлений для розвідки до хана, повідомляв, що біля впадіння р. Мертвовід у Південний Буг він знайшов ханську ставку, де знаходилися французький та прусський резиденти “да єдинь нѣмец, кои привѣз для орди четири барилѣ червоних”. Частину свого війська хан відправив у Бендери, – йшлося далі в донесенні Івана Горбоноса, – а сам “намѣрѣвает ітить ѿт устья Мяртвоводу Чарталою Сухою до Тилигуля і тамо ѿставя ѿрди пойдет в Кавушани”⁹. Отже, чи є згадані чотири діжки золотих червінців тими очікуваними 450 кошелями невідомо, як і невідомо те, які причини були у Крим-Гірея для відмови для походу до угорських кордонів у випадку, якщо він все ж таки отримав усі обіцяні гроші.

Очевидно лише те, що Крим-Гірей здійснив тактичний маневр, розділивши своє військо й розповсюдивши чутки, що він начебто повертається до своєї другої столиці – Каушан. Так, 6 липня від Мертвоводу він виступив до Палієвого Озера, звідки після вирішення “нѣякогось с поляками дѣла отправится и слѣдовать [будет] по пограничным своим мѣстам – Балтѣ и Дубосарѣ”¹⁰. У цей же час комендант м. Торговиці Якуб Квяткевич повідомляв, що “хан з своєю ордою идет Волощиною прямо іс Хотѣны зближаючися до границѣ венгерской” (очевидно, це і була друга частина ханського війська, яка мала увійти до Речі Посполитої з території Молдавії), на перехоплення якого з трьома дивізіями виступив київський воєвода Франтішек Салезій Потоцький для “недопущении его (хана. – *О. П.*) до Венгры” й, дійшовши до Палієвого Озера, став на кордоні, аби татари не порушили мирні домовленості між Портою і Польщею, оголосивши при цьому “хановы и всѣм солтанам дабы розмиру никаким образом не могли дѣлать”¹¹.

Другу спробу такої виправи хан планував зробити восени, про що свідчать дані Андрія Чорного щодо початку походу проти Австрії. Наприкінці липня – на початку серпня 1762 р. кримський хан, який тримав перед цим у Буджаку 80 тис. вершників¹², “имѣвшиєсь при нем войско для съему хлеба отпустил... в жили их”, оскільки саме на осінь Крим-Гірей планував зібрати 25 тис. війська, аби “нападение учинит на Венгерскую области”¹³. Однак восени через неможливість дійти до компромісу в домовленостях між Фрідріхом II та Крим-Гіреєм у питанні щодо вторгнення в угорські землі австрійської корони, що коріни-

лося у фінансових неузгодженостях, “де факто” військово-політичний альянс між Кримом та Пруссією припинив існування, а кримський хан здійснив виправу на Кілію, де планував стягнути заборговану данину з місцевого населення¹⁴.

Протягом 1739-1768 рр., у період відносного міжвоєнного спокою, Крим-Гіреєм неодноразово чинилися спроби зруйнувати крихкий мир між Оттоманською Портою та Росією. Якщо на виправи войовничого хана в бік Молдови Росія і Порта дивилися крізь пальці, то похід 1761–1762 рр. кримсько-ногайських військ на черкесів-теміргойців порушував статті Белградського миру 1739 р., за якими вони не визнавалися вассалами Бахчисараю, а відтак псував відносини між двома імперіями.

Про зовнішньополітичну обстановку Андрій Чорний повідомляв, що турецький султан уже змінив гнів на милість у ставленні до кримського хана, на знак чого останій отримав зі Стамбула кафтан і шаблю. Однак пізніша інформація, добута запорожцями, прихильне ставлення султана не підтвердила. Очевидно, султан обіцяв забути хану його непокору взамін відмови від здійснення виправ на Північний Кавказ, у тому числі через “бар’єрні території», встановлені Белградським миром. Надто самостійна політика Крим-Гірея до черкеських народів викликала роздратування султана Мехмеда III, який неодноразово намагався усунути Крим-Гірея від влади. Для цього кримського хану кілька разів наказували приїхати до Стамбула. 22 листопада 1762 р. запорожці повідомляли, що посланцю Крим-Гірея, який прибув на вимогу султана до османської столиці, було поставлено ультиматум: “чтоб по всем Криму его (Крим-Гірея. – *О. П.*) за хана не почитали і не слухались ни в чем и в Крим би его не пущено”¹⁵, однак згодом султан змінив думку і за неприїзд хана до Стамбула посланця було страчено. Натомість до кримського хана був відправлений султанський чауш з настановами, в яких йшлося, “что когда де своихъ злоумишлений без позволения затеялъ ханъ и самоволно намѣреній не прекратитъ и по высоким царским (султанським. – *О. П.*) повелениям самоохотно в Константинопол не поедет, то и в Крим не пустит (у цей час Крим-Гірей був у Каушанах. – *О. П.*) ...а на мѣсто его... калга-султан опредѣлень”¹⁶.

У документах Архіву Коша подеколи зустрічаються згадки про профілактичні роботи з відновлення перекопського рову, що було викликано необхідністю підтримувати обороноздатність ханату на належному рівні. Однак точних відомостей про те, коли було зведено фортифікаційні споруди у Перекопі, на жаль, немає. За іншими даними можна встановити, що на середину XVIII ст., а саме на часи правління Крим-Гірея припадає реконструкція перекопського валу й одноіменної фортеці. Зокрема, про це йдеться в донесенні Андрія Чорного, який двічі зупиняється на моментах, пов’язаних з поновленням Перекопу. Вперше він говорить, що з боку Сиваша зведено “вновь (вперше. – *О. П.*)

самими турками вместо избы небольшое каменное строение”, і вдруге, коли повідомляє про розчистку рову від “перекопской башти... до моря (Чорного моря. – *О. П.*)”, для чого привозиться камінь зі степу¹⁷. Однією з причин зміцнення валу та рову було небажання Крим-Гірея добровільно поступитися престолом на вимогу офіційного Стамбула.

На відміну від донесень інших козаків, у яких зазвичай указуються інформатори, Андрій Чорний з невідомих причин не вказує своє джерело інформації. Так, козак того ж Крилівського куреня Андрій Трофимов повідомляв, що дізнався про важливу інформацію від грека Енакія¹⁸, а посланці кримського хана Крим-Гірея, які прямували з листами до Київської губернської канцелярії, “сторонно в разговорах бившему здешнему войсковому писару Ивану Чугуевцу по знаємству и всегдашней в Кошѣ по дѣлам их битности открыли словесно” тайну¹⁹. Важливі відомості запорожцям неодноразово повідомляв і ханський перекладач Якуб-ага, який був конфідентом російської розвідки.

Пропонований документ являє собою типовий звіт про розвідувальну роботу, проведenu у Кримському ханаті. Такі ділові папери носили різні назви, будучи за суттю розвідувальними повідомленнями з ворожого (на той час) боку. Це сказки у запорожців, доїзди у донських козаків, рапорти у військових. Сказка козака Крилівського куреня Андрія Чорного є лаконічною за формою і надзвичайно інформативною за змістом. Прибувши до Бахчисараю в середині літа 1762 р. під виглядом купця, розвідник пробув у столиці Кримського ханату 42 дні.

Передачу тексту документа здійснено відповідно до “Методичних рекомендацій по передачі текстів документів XVI–XVIII ст.”²⁰. Виносні літери подано курсивом, титла та скорочення розкрито, проставлено пунктуацію відповідно до сучасних норм, а також уточнено заголовки документа. Правлена діловодна копія документа зберігається (ф. 229, оп. 1, спр. 121, арк. 18), а копія з копії (ф. 1817, оп. 1, спр. 12, арк. 2). Через кращу збереженість і читабельність ми відтворюємо текст за останнім документом.

¹ Записки Андрея Тимофеевича Болотова. 1738–1798. – Т. 1. – СПб., 1871. – Стлб. 659.

² Там само.

³ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. – Т. XV: 1758–1762. – СПб., 1830. – С. 1038.

⁴ ЦДАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 121, арк. 18; ф. 1817, оп. 1, спр. 12, арк. 2.

⁵ *Мундт Т.* Крым-Гирей – союзник Фридриха Великого // Известия Таврической ученой архивной комиссии. –Т. 43. – Симферополь, 1909. – С. 45.

⁶ Там само. – С. 46

⁷ ЦДАК України, ф. 229, оп. 1, д. 120, арк. 58.

⁸ *Мундт Т.* Крым-Гирей – союзник Фридриха Великого // Известия Таврической ученой архивной комиссии. –Т. 43. – Симферополь, 1909. – С. 47–48.

- ⁹ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, д. 120, арк. 80 зв.
¹⁰ Там само, арк. 115.
¹¹ Там само, арк. 160–161 об.
¹² Цит. за: *Хайдарлы Д.* Молдавия и Крымское ханство (1718–1774) // *Stratum plus*. – 2003–2004. – № 6. – С. 288.
¹³ ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 120, арк. 157–157 зв.
¹⁴ Там само, спр. 121, арк. 44.
¹⁵ Там само, арк. 83 зв.
¹⁶ Там само.
¹⁷ Там само, арк. 18; ф. 1817, оп. 1, спр. 12, арк. 2.
¹⁸ Там само, ф. 229, оп. 1, спр. 89, арк. 4.
¹⁹ Там само, спр. 119, арк. 17.
²⁰ *Єдлінська У. Я., Страшко В. В.* Методичні рекомендації по передачі тестів документів XVI–XVIII ст. // *Передача текстів документів і памяток: методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради (квітень 1990 р.) / підгот. У.Єдлінська та В. Страшко – К., 1990.*

**Повідомлення козака Крилівського куреня Андрія Чорного,
 який перебував у Кримському ханаті
 для розвідування поточної ситуації**

1762 году августа 31 дня, посланной в Крымскую область для разведывания, казакъ куреня Крилевского Андрей Чорный в Войсковой Запорожской канцелярии ска[з]кую показалъ.

Прибил онъ в Бакчисарай минувшаго июля 4 дня и прожил в Бокцысаре под протекстом¹ купеческим по 14 де² сего авгууста, и будучи там слышал, что в Бокцысаре кричень был с приезде его того *ж* июля 6 де телал, то есть опубликован по всем городу указъ, что с Рассією, паки, по-прежнему, миръ, якоби на дватцат *пят* летъ потвержденъ. А потом того *ж* июля 10 де дня³ такое жъ опубликование било, чтоб всемъ туркамъ, татарам и нагаямъ приборъ иметь зброєю и всемъ припасом и кармит лошадей на ймеючи бит на немца⁴ поход, а в какую точно сторону, и на кого именно, и как многолюдень, яко чинится скрито, узнать не можно било. Почему скоро все туркы, яничаре и татаре возимели приборъ к тому походу и во всемъ Крыму зделалос запрещение иностраннымъ никому ружя, шабель, лошадей, кулбакъ⁵, сафянов и мешинъ⁶ и никаких воинских припасовъ ничего не продават, и ни выпускать, что все не *продается* и не выпускается с Криму. Тот же походъ деломъ иметь, слышал онъ, якоби сентября средних чисель определено. В оба пути же его проездах приметил он, Чорный, что по крымскимъ селамъ и городам люди, противъ прежнего, к здешнимъ людемъ не такъ приятны. А в Перекопе на валу *от* Сиваша зделано вновь самими туркамы вместо избы небольшое каменное строеное⁷ с верхомъ, и говорят, будто с того места поделаны подькопы, ровъ около города очень в глубину вновь выделан. По всему же с Криму слышно, что прежде сего турецкой царь на хана кримского имелъ гневъ, а н[ы]не де оной *отложил* и имеетъ хана в милости, и прислано де ему *от* Порты в знакъ оной – кафтанъ и шаблю, и *будто* хану есть повеление *возвратится* и *жит* по-прежнему, на своемъ месте в Бакцысаре. В Перекопе и н[ы]не нагънато многое число с нагаю, с волоховъ и протчего народа людей и чистят ровъ: *от*

перекопской башти, *от* стороны здешней до моря, а на подделку валу *возят*⁸ множеством⁸ и[з] степовъ камня, каторих и онъ, Чорны[й], следуя сюда обратно много встречаль.

В подлинной тако. К сей скаски казакъ куреня Крылевского Андрей Чорный подписался.

Скріпа: Чыталь // подпрапорной Андрей Соболев

ЦДІАК України, ф. 1817, оп. 1, спр. 12, арк. 2-і зв. Копія з копії.

¹ Претекстом, тобто приводом.

² Тут і далі таким скороченням позначено слова день, дня.

³ Так у тексті.

⁴ Австрійську імперію.

⁵ сідло.

⁶ мещина – тонка шкіра для пошиття чоботів, сап'янові зелені чоботи.

⁷ строение.

⁸ Слово правлено.

Публикується малоизвестный документ, который имеет важное значение для исследования истории Крымского ханства середины XVIII ст.

Ключевые слова: Крымское ханство; Пруссия; Россия.

There is published the little known document, important for studying of Crimean Khanate of the middle 18 century.

Key words: the Crimean Khanate; Prussia; Russia.

Д. В. ВЕДЕНЄВ*

МАНІВЦЯМИ ІСТОРІЇ СЕКРЕТНИХ СЛУЖБ

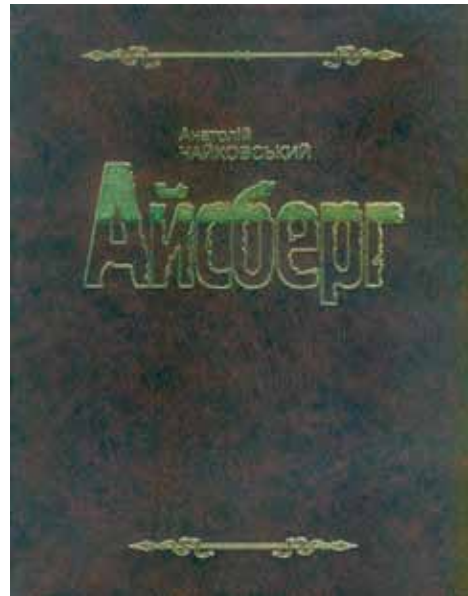
“Айсберг. З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України”. – К.: Парламентське видавництво, 2013. – 704 с.

Інтереси безпеки суверенної Української держави поставили на порядок денний завдання професійної підготовки та патріотичного виховання нової генерації співробітників правоохоронних органів та спеціальних служб. Однією з заповорок успішного формування професійних та особистих рис співробітників цих важливих атрибутів будь-якої державності є пізнання ними історико-правового минулого України, зокрема, історії розвідки, контррозвідки, органів захисту правопорядку.

Свого часу один із засновників та директорів ЦРУ США Алєн Даллес зауважив, що кращим засобом оволодіння спеціальністю він завжди вважав “аналіз історичних прецедентів”. Дійсно, важливою особливiстю опанування співробітниками згаданих структур історичними знаннями є не лише повага до минулого, але й критичне, творче урахування як позитивного, так і негативного досвіду, розуміння складної діалектики героїчного і трагічного. Коли ставлення до історичних подій є своєрідним індикатором суспільно-політичних уподобань як окремих особистостей, так і політичних об'єднань, коли минуле нерідко піддається свідомому, кон'юнктурному перекрученню, здатність захисника Вітчизни оволодіти механізмом пізнання й аналізу складних історичних явищ стає невід'ємним елементом його професійної культури та морально-психологічної стійкості.

Тут можна виокремити принаймні дві причини, що спонукають на світанку третього тисячоліття звертатися і до “таємного фронту” сивої давнини, і до буття своїх колег останніх десятиліть.

* *Вєдєнєв Дмитро Валєрійович* – доктор історичних наук, профєсор, завідувач відділу військової історії України Національного науково-дослідного інституту українознавства та всєсвітньої історії.

По-перше, професіонал має оволодіти оперативним мистецтвом, складова якого – історичний досвід, накопичений у процесі діяльності спецслужб України й інших держав. Зрозуміло, що далеко не все із професійного доробку наших попередників зберегло актуальність. Не все гідне наслідування з огляду на конституційні підвалини життя нашої держави та норми демократичного суспільства. Проте певні прийоми й засоби оперативної діяльності, як то кажуть, із нею і відірнуть, отожлушний досвід їх застосування не обтяжить і сучасного оперпрацівника.

По-друге, звернення до історії національних спецслужб – важливий засіб виховання співробітника спецслужби на основі збереження й примноження кращих професійних традицій вітчизняних органів розвідки та контррозвідки. Як відомо, СБ України не є правонаступницею органів державної безпеки радянської України і, тим більше, інших спецслужб Української держави різних періодів її історії. Однак не може існувати сучасна спецслужба без усвідомлення саме *історичного коріння*.

Органи безпеки та внутрішніх справ є обов'язковим атрибутом будь-якої суверенної державності, а ігнорування чи недооцінка їхньої ролі можуть призвести до катастрофічних наслідків – внутрішнього безладдя, втрати незалежності й територіальної цілісності. В особливостях функціональних завдань та поточної діяльності спецслужб промовисто втілюються політичні спрямування державного організму. Отже, вивчення минулого спецслужб відкриває широкі перспективи для глибшого пізнання історії української державності в різні періоди її існування, а також боротьби нашого народу за суверенність і соборність. Наявність правоохоронної та спеціальної діяльності в рамках різних історичних типів національної державності підкреслює тривалість традиції державотворення в Україні.

Минуле вітчизняних правоохоронних органів рясніє прикладами мужності й професіоналізму у виконанні військового обов'язку, відданого служіння Батьківщині. Згадаймо зв'язку відомих і безвісних козаків-розвідників доби Хмельниччини, участь у боротьбі за українську державність часів національно-демократичної революції 1917–1921 років, вагомий внесок співробітників органів держбезпеки у подолання нацистської агресії, їхню самовіддану участь у ліквідації наслідків катастрофи на ЧАЕС.

Можна справедливо зауважити: а як бути з негативними проявами у діяльності тих же радянських спецслужб, перетворених тоталітарним режимом на головне знаряддя репресивної політики, злочинів проти власного народу, придушення інакомислення тощо? Упевнені, що об'єктивне висвітлення цих фактів відіграє свою роль, адже вчить, до чого призводить брак законного і гуманістичного чинників у діяльності спецслужб, якою трагедією обертається не лише для суспільства, але й для самих "гвинтиків" – виконавців у мундирах.

Годі казати, який обсяг матеріалів про участь органів держбезпеки у свавіллі сталінського режиму став надбанням гласності за останні 20-25 років.

Певна річ, нинішні співробітники МВС та СБУ не відповідальні за минуле. Проте вони мають знати всю, бодай і гірку, правду про діяльність історичних попередників та бути готовими аргументовано довести принципову відмінність у завданнях і методах дій правоохоронців сучасної України і винуватців тогочасного беззаконня. Визнати правду – це вже запорука формування атмосфери довіри в діалозі як спецслужби із суспільством, так і конкретного оперативного працівника з пересічним громадянином.

Саме це зумовлює важливість неупередженого, поглибленого й ґрунтованого на документальній базі дослідження історії вітчизняних спеціальних та правоохоронних структур. Проте не менш важливим є і поширення знань про них не лише серед професійного середовища, але й широкої громадськості, особливо молоді, чий світогляд формувався у добі тотальної, цілеспрямованої та огульної дискредитації самого інституту державності як такої та її силового блоку.

З погляду узагальнення й популяризації знань з минулого вітчизняних органів внутрішніх справ та державної безпеки помітними кроком уперед став вихід капітальної праці директора Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії МОН України, доктора історичних наук, професора Анатолія Чайковського “Айсберг. З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України”. Професійному середовищу полковник у відставці А. Чайковський відомий як знаний дослідник історико-правових проблем, історії правоохоронних органів, спецслужб та їх участі у Великій Вітчизняній війні, колишній проректор Національної академії внутрішніх справ України. Його праці стоять у ряду таких відомих знавців “таємної історії” України, як: Микола Щербак, Олександр Ярмиш, Володимир Сідак, Віктор Ченцов, Віктор Золотарьов.

Основний зміст цієї узагальнюючої праці визначається розкриттям еволюції органів державної безпеки та внутрішніх справ, які діяли на землях України з найдавніших часів. При цьому фундація та розвиток цих структур подається автором через призму державницької історії, у сукупності воєнно-політичних, міжнародних та інших чинників, які визначили неповторний історичний шлях вітчизняних спеціальних органів.

Жвавий та інформативний виклад минулого “таємного фронту” автор починає зі стародавнього Китаю, “мистецтва бути невидним” – ніндзюцу, а розповідь про вітчизняних розвідників справедливо починає із Київської Русі. Мистецтво таємної війни українського козацтва, його сучасників – “ордену” опричників підводить читачів до виникнення власне спеціальних органів як складової апарату державного управ-

ління. Із захопленням читаються оповідання про вітчизняних корифеїв кримінального розшуку та його організацію.

Значну увагу дослідник приділив висвітленню становлення та діяльності спеціальних служб української національної державності 1917–1920 рр., з-поміж яких виділяється контррозвідка “останнього гетьмана” Павла Скоропадського.

А. Чайковський успішно уникнув поширеної нині кон’юнктури і значне місце відвів розповіді про органи НКВС-НКДБ-КДБ-МВС СРСР та радянської України. Автор подає кваліфіковану розповідь про причини, механізм та трагічні наслідки незаконних репресій, одночасно демонструючи, яку важку людську ціну сплатили за них самі чекісти, що втратили у переддень Другої світової війни найбільш кваліфіковані та досвідчені кадри.

Завдяки автору книги читачі можуть дізнатися про звитягу співробітників спецслужб у протистоянні гітлеризму, ознайомитися із подвигами героїв-розвідників, “нелакованими” біографіями уславлених партизанських командирів – вихованців органів внутрішніх справ та безпеки.

Справді новаційними та пізнавальними (навіть для тих, хто цікавиться минулим спецслужб та внутрішніх справ) стануть біографічні нариси про міністрів внутрішніх справ радянської та суверенної України, через призму життєписів яких подається еволюція побудови та службової діяльності української міліції за добрих півстоліття.

Доступний за формою виклад матеріалу просякнутий фрагментами документів, породжених діяльністю спецорганів. Широко використовуються мемуарна література. Книга супроводжується численними історичними довідками, стислими біографічними оповіданнями, чудово проілюстрована.

Безперечно, рецензоване науково-популярне видання матиме неабияке значення для поширення знань з історії вітчизняних правоохоронних органів. Особливе навчально-методичне, пізнавальне й професійно-виховне значення ця книга матиме для курсантів й слухачів вищих навчальних закладів СБ України та МВС України, які опановують знання з минулого своїх попередників та повчальний досвід оперативного мистецтва (в Національній академії СБУ, зокрема, з початку 1990-х років викладається спеціальна дисципліна “Історія розвідки та контррозвідки в Україні”).

Залишається сподіватися, що поява книг, подібних до праці професора Анатолія Чайковського “Айсберг”, триватиме, що прислужиться формуванню патріотизму й професійної ерудиції захисників безпеки нашої держави, розумінню співгромадянами тих відповідальних та життєво важливих завдань, які вирішували попередники співробітників силових структур України.

В. М. ШЕПЕЛЮК*

**ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ СВЯТО В ПЛЮТАХ
З НАГОДИ 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА І МІЖНАРОДНОГО ДНЯ МУЗЕЇВ**

16 травня 2014 року відбувся літературно-мистецький захід “Весна в Плютах”, присвячений 200-річчю від дня народження поета, художника Тараса Шевченка та Міжнародному дню музеїв.

“Весна в Плютах” уже давно переросла у традиційне літературно-мистецьке свято, де звучить поетичне слово, музика, пісня, де зустрічаються діячі літератури і мистецтва, творчі колективи.

Від далекого 1978 року, коли вперше відбулися “корнійчуківські читання”, до наших днів свято набуло не тільки регіонального значення, а й всеукраїнського, урочисто-святкового звучання і, водночас, подомашньому теплому.

Більшість із відомих митців, які жили і творили в Плютах, – Шевченківські лауреати. Серед них – письменники Андрій Малишко, Павло Загребельний, Олександр Сизоненко, драматург Олександр Корнійчук, співак Іван Козловський, художники Микола Глушенко, Михайло Дерегус, актори Наталія Ужвій, Поліна Куманченко, Олександра Смолярова, композитори Лев Ревуцький, Платон Майборода, Іван Карабиць, кінорежисер Валентин Сперкач, мистецтвознавець Микола Шудря та багато інших.

Головним організатором заходу “Весна в Плютах” є Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Цього року вже тридцять шоста “Весна в Плютах” знову радісно зустрічала своїх гостей у відділі ЦДАМЛМ України – “Літературно-мистецькі Плюти”.

Ведучі заходу (поет, драматург, композитор, лауреат міжнародного поетичного конкурсу “Срібний стрілець” Василь Чернявський та головний науковий співробітник ЦДАМЛМ України Ілона Таміліна) ще раз нагадали про особливості цього річного свята, присвяченого 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. У зв’язку з цим відкрито виставку фото-, архівних документів і матеріалів “На вічному шляху до Тараса”, тематичні виставки державних обласних архівів України, а Центральним державним кінофотофоноархівом України ім. Г. С. Пшеничного створено та оприлюднено електронні ресурси “Шевченкіана аудіовізуальна”. Центральним державним архівом-музеєм літератури і мистецтва України у рамках програми “Українська книга” було підго-

* *Шепелюк Василь Миколайович* – начальник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

Виступ заступника міністра юстиції України І. Бондарчука.

товлено науково-довідкове видання “Документальна скарбниця Шевченківських лауреатів”.

І, цілком зрозуміло, що захід “Весна в Плютах” не обійшовся без документальних виставок. В експозиції одного з будинків відділу “Літературно-мистецькі Плюти” демонструвалися виставки “На вічному шляху до Тараса”, “Книжкова Шевченкіана”. Також гості заходу відвідали постійно діючу експозицію у Будинку-музеї О. Корнійчука.

Урочисту частину заходу відкрив заступник міністра юстиції України Ігор Бондарчук, який підкреслив важливу роль українських архівів у державотворенні та побажав архівним працівникам творчої наснаги і добробуту. На завершення виступу заступник міністра вручив директору ЦДАМЛМ України Олені Кульчий вітальну адресу від міністра юстиції України.

Із привітаннями до архівних працівників та учасників заходу “Весна в Плютах” звернулися: перший заступник голови Державної архівної служби України Віктор Воронін, голова Обухівської районної ради Костянтин Шушаков, заступник міського голови м. Українка Оксана Кирилюк, заступник голови профспілки державних установ України Юрій Піжук.

Звичайно, літературно-мистецький захід лише урочистою частиною не обмежився. На галявині, ліворуч від центральної алеї, розмістилося своєрідне “містечко майстрів”, де власні вироби представляли художники Національної спілки художників України, майстри народного мисте-

Виставка художніх виробів.

цтва м. Обухова, учні відділу образотворчого мистецтва дитячої школи м. Українка (керівник – Олена Беркутенко, директор школи – Лариса Удот). Уперше на заході представляли свої роботи українські архівісти (вишивки, різьблення, живопис).

Концерт відкрила капела бандуристів “Барви України” Стрітівського вищого педагогічного коледжу кобзарського мистецтва (керівник – Максим Воловоденко). У їх виконанні прозвучали “Думи мої, думи...” на слова Т. Шевченка, “Засвіт встали козаченьки...”, “Стрілецький марш”.

Словами видатних людей портрет Кобзаря представив колектив Укрдержархіву у своїй літературно-музичній композиції “Велич Т. Шевченка”. Спеціально для зустрічі провідний архівіст Тетяна Макаренко та завідувач господарством Євген Зенченко (співробітники Центрального державного архіву зарубіжної україніки) презентували документ 1923 року – “Молитва до Тараса” відомого журналіста Олекси Карманюка. Про невольничі весни у житті великого поета розповіла провідний науковий співробітник Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України Катерина Криворучко. Уривок із поеми “Княжна” виконала провідний реставратор архівних і бібліотечних матеріалів з Державного центру збереження документів НАФ Олена Забродська, а інженер Дирекції з експлуатації комплексу споруд центральних державних установ України Тетяна Григорчук продекламувала вірш Т. Шевченка “Доля”.

На слова Т. Шевченка прозвучали пісні “Така її доля...” (уривок з балади “Причинна” Т. Шевченка) на музику Владислава Заремби у виконанні головного наукового співробітника Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України Олесі Найдюк та “Бандуристе, орле сизий...” – Михайла Ведмеденка (співробітник Центрального державного архіву громадських об’єднань України).

Галина Шикун (провідний реставратор архівних і бібліотечних матеріалів з Державного центру збереження документів НАФ) виконала

Виставка художніх виробів.

Капела бандуристів.

пісню “Все минуло” (сл. – М. Шевченка, музика – М. Гаденка), а Олександр Тихенко (провідний архівіст Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного) – українську народну пісню під супровід бандури, яку він зробив власноруч.

У концерті також брав участь співак, фольклорист, краєзнавець, володар І премії фестивалю сучасної молодіжної музики “Червона рута” (2011), учасник телепрограми “Голос Країни”, дипломант багатьох міжнародних і всеукраїнських фестивалів та конкурсів Олекса Заєць. Він виконав дві українські народні пісні (з репертуару фольклорного гурту “Древо”, керівник – Євген Єфремов).

Завершив концерт спільний проект Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства та народного оркестру ударних інструментів “Киянки” при Будинку культури Шевченківського району м. Києва (художній керівник – Леся Слободяник). У виконанні колективу прозвучали два твори.

У рамках заходу відбувся уже традиційний конкурс на кращу національну страву. Цього року він мав назву “Страви Черкащини”, адже цей історико-культурний регіон України – батьківщина Тараса Шевченка.

Кожна архівна установа не тільки підготувала смачні страви, а й презентувала їх перед журі та глядачами. Журі належно оцінило

Народний оркестр ударних інструментів “Киянка”.

як кулінарні здібності архівних працівників, так і вміння сервірувати столи, презентувати свої страви за допомогою дотепного слова, вірша, пісні.

Запрошені гості були щиро вдячні директору ЦДАМЛМ України Олені Кульчий та всьому колективу установи, а також Сергію Руденку, завідувачу відділу ЦДАМЛМ України “Літературно-мистецькі Плюти”, всім працівникам цього відділу за підготовку та організацію проведення заходу “Весна в Плютах”.

Безперечно, захід з його розмаїттям виставок, майстерністю учасників, талантами професіоналів та аматорів, промовами, конкурсами, просто обміном думками запам’ятався усім.

До нових зустрічей, “Весно в Плютах”!

Т. Я. КУПРУНЕЦЬ*

**XIV МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ АРХІВІВ
КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ
“КОМПЛЕКТУВАННЯ АРХІВІВ У ЦИФРОВОМУ СВІТІ
XXI СТОРІЧЧЯ”**

Щорічна Міжнародна конференція архівів країн Центральної та Східної Європи, цього разу вже XIV, “Комплектування архівів у цифровому світі XXI сторіччя” із циклу “Colloquia Jerzy Skowronek dedicata” (далі – конференція) відбулася 22–23 травня 2014 року в Польщі. Вона була організована Генеральною дирекцією державних архівів Республіки Польщі та Інститутом національної пам’яті Республіки Польщі. Захід проводився у приміщенні Генеральної дирекції державних архівів Республіки Польщі у м. Варшава. На ньому було заслухано доповіді документознавців та архівістів з Польщі, Румунії, Естонії, Латвії, Болгарії, Білорусі, Литви, Росії, Фінляндії, Нідерландів, Хорватії, Словенії, Германії та України. Загальна кількість учасників сягнула близько 100 осіб.

Засідання конференції було поділено на 3 секції:

– “Комплектування архівів електронними документами. Досвід та проблеми”. Цій темі був присвячений весь перший день і заслухано 12 доповідей;

– “Масові документи у цифровому світі, бази даних, Інтернет – що можливо зберегти в архівах?” Робота цієї секції зайняла основну частину другого дня конференції. На ній було заслухано 6 доповідей;

“Оцифрування архівних матеріалів, питання доступу”. Це заключна частина, на якій було заслухано 4 доповіді.

Проведення секцій було організовано послідовно, що дало змогу всім учасникам бути присутніми на кожній з них. Від України у конференції взяв участь аспірант Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (далі – УНДІАСД), начальник відділу інформаційних технологій Центрального державного електронного архіву України (далі – ЦДЕА України) Т. Я. Купрунець. Він виступив на 2-ій секції з доповіддю “Критерії оцінки електронних інформаційних ресурсів як джерела історичної інформації”. Особлива увага у доповіді Т. Я. Купрунця була приділена розгляду, з одного боку, спільних рис електронних інформаційних ресурсів (далі – ЕІР) та тра-

* *Купрунець Тарас Ярославович* – аспірант Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, начальник відділу інформаційних технологій Центрального державного електронного архіву України.

З доповіддю виступає начальник відділу інформаційних технологій ЦДЕА України Тарас Купрунець. Праворуч – Яцек Слома, співробітник департаменту цифрових ресурсів BUiAD Інституту національної пам’яті та Іоан Драган – доктор історичних наук, директор Національного архіву Румунії.

диційних документів з паперовим носієм (далі – ТДПН), що дозволили використовувати класичні критерії оцінки для експертизи цінності нових інформаційних об’єктів, а з іншого – з’ясувати відмінності, що продиктували необхідність застосування нових критеріїв, які б охоплювали нові властивості ЕІР.

Серед інших необхідно відзначити такі доповіді:

– “Збереження цифрових баз даних: практичний досвід Національного архіву Фінляндії” (доповідач – Маркус Меренмес, Фінляндія). Доповідь присвячена практичному досвіду Національного архіву Фінляндії з організації процесу прийняття-передачі на архівне зберігання та безпосередньо самого зберігання баз даних (далі – БД). У доповіді відзначено, що не вся інформація з БД повинна бути збережена, так як у ній можна виокремити значну складову службових та технічних даних. Також підняте питання щодо бінарних даних, які можуть зберігатись у сучасних БД.

– “Оцифровування в Архіві BstU – проекти і перспективи” (доповідачі – Карстен Штойрінг та Петер Янкер, Німеччина). Доповідь стосувалася питань оцифровування документів, а також їх відображення в інформаційних системах з часом. Доповідачами, зокрема, піднімалось питання форматів збереження відеодокументів та їх відтворення;

Співробітники Інституту національної пам’яті Республіки Польщі виступили з доповідями:

– “Політика сертифікації системи інфраструктури відкритих ключів Інституту національної пам’яті” (доповідач – Анджей Печунко,

Зліва направо: Тетяна Хайтнік (Словенія); Войцех Савицький (Польща); Петер Янкер та Карстен Штойринг (Німеччина); Анджей Печунко (Польща).

Польща). У доповіді детально представлено досвід побудови архівної інформаційної системи (далі – АІС) з використанням інфраструктури відкритих ключів як засобу забезпечення цілісності та достовірності архівних електронних документів (далі – АЕД), що представлені у ній.

Неабиякий інтерес у архівному середовищі викликало питання експертизи цінності електронних документів (далі – ЕД) та ЕІР. За цією темою було зачитано доповіді: зазначена вище – Купрунця Тараса (Україна), а також “Експертиза цінності електронних документів на основі автоматичного розпізнавання їх змісту” (доповідач – Яцек Мірецькі, Польща) та “Питання експертизи цінності електронних документів як історичних джерел для майбутніх дослідників історії ХХІ ст.” (доповідач – Малгожата Шабатюк, Польща).

Жваве обговорення учасників Конференції викликали питання:

– веб-сайтів – це об’єкти дослідження архівознавства чи бібліотекознавства? Обговорення цієї теми почалось після доповіді – “Відбір архівних документів і правові питання архівації веб-сайтів. Вибрані ініціативи” (доповідач – Яцек Слома, Польща). У цій доповіді представлено вичерпне дослідження установ та організацій, які займаються архівним копіюванням веб-сайтів у світі. Розглянуто основні правові перепони на шляху здійснення ефективного архівного копіювання веб-сайтів;

– доцільності використання електронного цифрового підпису (далі – ЕЦП) для забезпечення цілісності та підтвердження справжності

Заключне слово заступника директора державних архівів Польщі Анджея Бернати.

ЕД, що потрапляють в АІС. При довготривалому або постійному зберіганні документів з ЕЦП виникає багато питань:

чий ЕЦП повинна засвідчувати його цілісність та справжність при надходженні ЕД до АІС? Працівника, що приймає його на зберігання, самої системи, чи, можливо, достатньо ЕЦП власника ЕД, що пройшов перевірку?

Враховуючи те, що ЕЦП має кінцевий період дії, чи повинно відбуватися відслідковування термінів дії ЕЦП, що засвідчують ЕАД, і, у випадку виявлення таких ЕЦП, що втратили свою дію, чи повинні такі документи бути перепідписані і ким?

Чи, можливо, використання ЕЦП усередині АІС не потрібне, за аналогією до ТДПН, достовірність інформації яких засвідчується вже на виході з архівосховища у вигляді архівної довідки, яка підписується та завіряється печаткою архівної установи, а доцільність його полягає лише у засвідченні архівних довідок в електронному вигляді, які видаються на основі інформації, що міститься в АЕД?

За результатами конференції можна зробити такі висновки: подібні заходи надзвичайно важливі, адже вони забезпечують обмін досвідом архівістів та документознавців різних країн, лише на таких заходах можливе ефективне напрацювання спільного бачення вирішення глобальних проблем, що постають перед архівістами сучасності, пов'язаних з новими формами комплектування; позиція українських архівістів щодо використання для експертизи цінності ЕІР класичних критеріїв, за якими оцінюються ТДПН, доповнивши їх специфічними,

властивими лише ЕІР критеріями, була сприйнята позитивно. Особливий інтерес до висвітлених нами питань проявили польські та латвійські колеги. На жаль, в архівній практиці України відсутні масштабні проекти щодо організації приймання-передавання на архівне зберігання ЕІР, це пов'язано з відсутністю законодавчої бази, яка б дозволила українським архівам ефективно працювати у цьому напрямку. Сьогодні зберігання ЕІР відбувається у рамках ініціативного документування методом архівування веб-сайтів з мережі Інтернет, після підписання договору про архівне копіювання ЕІР із правовласником ресурсу. Звичайно, при такому підході, вдається створити лише кілька архівних колекцій за рік. Плануванню та реалізації масштабних проектів щодо організації приймання-передавання на архівне зберігання ЕІР, а також їх зберігання в АІС перешкоджає відсутність фінансування і, як результат, – недосконала матеріально технічна база для забезпечення вищевказаних процесів. Однак, слід зазначити, що саме зараз українські архівісти, паралельно зі створенням архівних колекцій, працюють над комплектуванням нової нормативно-методичної бази, яка дозволить вивести процеси приймання-передавання та зберігання ЕІР на якісно новий рівень, звичайно, за умови відповідного фінансування.

ЖИТТЄВІ СХОДИНКИ НІНИ КИСТРУСЬКОЇ

Із 40-річчям стажу роботи в галузі архівної справи та діловодства щиро вітаємо Киструську Ніну Володимирівну – директора Державного архіву Дніпропетровської області.

Ніна Володимирівна почала працювати в Держархіві області після закінчення історичного факультету Дніпропетровського державного університету, з 1 липня 1974 року. Пройшла всі без винятку сходинок зростання й наروшення безцінного професійного досвіду: реставратор, архіваріус, старший зберігач фондів, методист, старший архівіст, старший науковий співробітник, завідувач відділу, заступник директора, директор архіву. Указом Президента України від 3 вересня 1996 року № 783/96 Киструську Ніну Володимирівну було призначено начальником Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України. Робота на цій посаді надала їй можливість опанувати стратегію планування й розвитку архівної справи в межах всієї країни, розвинула державницький підхід до вирішення проблем архівної галузі, зміцнила рівень управлінської майстерності. Повернувшись до Державного архіву Дніпропетровської області, звідки почався архівний трудовий шлях Ніни Володимирівни ще юною випускницею-відмінницею університету, вона посіла місце директора цього славетного, одного з найбільших в Україні, обласного архіву. За період її роботи на посаді директора архіву значно збільшилася кількість документів, прийнятих на державне зберігання. Під її керівництвом було розроблено і втілено Регіональну програму розвитку архівної справи в Дніпропетровській області, здійснено зміну структури Держархіву області. За її ініціативою проведено тестування начальників архівних відділів райдержадміністрацій та міських рад, що дало змогу значно підвищити рівень професійної підготовки керівників місцевих архівних служб. Саме за її наполегливої участі відновлено співпрацю з обласною науковою бібліотекою, фондом “Ткума”, Дніпропетровським національним

університетом ім. О. Гончара – тепер студенти-історики щороку мають змогу проходити навчальну практику на базі архіву.

Про широку інформаційно-просвітницьку діяльність Ніни Володимирівни свідчить той факт, що вона постійно висвітлює роботу архівних установ області в газетних статтях, у телевізійному ефірі, виступає на відкритті виставок архівних документів, є автором-упорядником близько двох десятків збірників документів. Варто зазначити, що науково-видавничою радою Державної архівної служби України в листопаді 2011 року за збірник документів “Окупаційний режим 1941–1944 рр. на Дніпропетровщині в хронологічних довідках місцевих органів влади”, у номінації “Археографія, архівна евристика” Киструській Н. В. було присуджено премію імені Василя Веретеннікова. Про те, що робота директора Держархіву області отримує високе визнання органів виконавчої влади усіх рівнів, свідчать Почесні грамоти Кабінету Міністрів України, Укрдержархіву, обласної державної адміністрації, почесне звання “Заслужений працівник культури України”, відзнака голови облдержадміністрації “За розвиток регіону”. Колектив, очолюваний Ніною Володимирівною, щороку незмінно досягає значних успіхів за основними показниками роботи. Не став винятком і 2013 рік, за підсумками роботи в якому Державний архів Дніпропетровської області увійшов до трійки лідерів серед обласних архівів України.

Бажаємо нашій зразковій, високопрофесійній колезі, досвідченому керівникові Киструській Ніні Володимирівні міцного здоров’я, невичерпних наснаги й натхнення, родинного щастя – всього того, що рухає до нових вершин і досягнень.

**Державна архівна служба України
та колектив Державного архіву
Дніпропетровської області**

Редактор *Володимир Янішевський*
Літературне редагування *Марини Цілини*
Коректор *Микола Дзьобак*
Переклад англійською мовою *Ольги Волкотруб*
Художньо-технічний редактор *Майя Притикіна*
Оригінал-макет *Ірини Собко*

Співзасновники:

Державна архівна служба України
Український інститут національної пам'яті
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України
Державний центр збереження документів НАФ

Здано до набору 12.05.2014. Підписано до друку 27.05.2014. Формат паперу 70x108/16.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 22,96. Умовн. фарбо-відб. 28,71. Обл.-вид. арк. 21,57.
Наклад 103. Зам. 190.

“Архіви України”, № 3, 2014. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ 18783-7583ПР від 28.03.2012

Адреса редакції:

03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.

ДЦЗД НАФ 03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.